

Синчук И.И.

Ненужные рецензии

Минск
2015

УДК 016:930.2

ББК 63.2я1

С38

Научный редактор

кандидат исторических наук, доцент А. М. Баюра

Научные рецензенты:

доктор исторических наук М. В. Стрелец

доктор гуманитарных наук Л. Квизикиевичус

*Утверждено к печати кафедрой социально-политических
и исторических наук учреждения образования
«Брестский государственный технический университет»*

Синчук, И. И.

С38 Ненужные рецензии / И. И. Синчук ; науч. ред. А. М. Баюра. – Мин., 2015 – 330, [1] с.
 ISBN 978-985-7039-87-6

В книге собраны отдельные рецензии и несколько десятков аннотаций автора, которые по разным причинам оставались «в столе». Издания, о которых идет речь, в большинстве относятся к вспомогательным историческим дисциплинам, прежде всего к нумизматике. Язык русский и белорусский.

Рассчитана на историков и всех, кто интересуется общим прошлым Беларуси и ее соседей.

УДК 016 : 930.2
ББК 63.2я1

ISBN 978-985-7039-87-6

© Синчук И.И., 2015

От автора

По разным причинам оказались собранными под одной обложкой с надписью «Ненужные рецензии» разновременные тексты. Большая часть рецензий и аннотаций не была опубликована. Были забыты, потеряны, не предоставлены вовремя, не подошли по профилю. Некоторые крупные и значимые публиковались в малодоступных изданиях.

Часто тексты разные по стилю – писались в разное время и для разных изданий. Языки издания – русский и белорусский (в том числе и на тарашкевице).

Для удобства пользования заметки сгруппированы в восемь условных блоков:

Нумизматика, сфрагистика, геральдика
Археология, этнография
Картография, генеалогия, фалеристика
CD- DVD-диски
История
Нумизматика
Бонистика
Медальерство, сфрагистика

Вначале идут крупные работы – рецензии по авторскому листу и более, затем небольшие аннотации по несколько страниц. Я доволен, что нашлось время собрать эти пожелавшие машинописные страницы, разыскать файлы в уже вышедших из употребления кодировках, найти черновики исчезнувших статей. Не надо писать в стол. Дорога ложка к обеду. Особенно это касается такого жанра, как рецензия – плоды на этой ниве эфемерны по своей природе.

Технические параметры издания не позволили включить все подготовленное, значит не судьба. Более десяти лет тому назад, когда возник замысел издания, работ было меньше и казалось, что они впредь не будут накапливаться.

Надеюсь, что публикуемые размышления на разные исторические темы, нашедшие выражение в рецензиях, которые порой принимали черты полемических статей или самостоятельных исследований, будут полезны. Если не удавалось решать проблему при обсуждении книги, то она формулировалась. Иногда мне везло самому ответить на поставленные вопросы. Была бы очерчена задача, со временем кто-то ее решит.

Иногда писал коротко о книге, на которую по какой-то причине обратил внимание. Потому что регионального издательства, потому что значимая для дисциплины, потому что хорошо написана, потому что сама является чертой нашего сегодня...

Иногда получалось резко, иногда восторженно, иногда просто информативно. Первая рецензия датируется далеким 1988 г., последняя – 2012 г.

Когда сейчас вспоминал что-то полезное – дописывал новые сведения (например, обновил библиографию работ о текстильных пломбах). Иногда добавлял указание на уже появившееся за прошедшие годы решение проблемы, иногда – упоминание о новых изданиях рецензированных работ.

Начало «Рецензиям» было положено давней беседой с Аллой Сергеевной Мельниковой (1929–2005). Для десятков профессиональных историков, нумизматов и музейных работников Алла Сергеевна Мельникова – учений, усилиями которого принципиально обновлена источниковая нумизматическая база для изучения русского средневековья. Она доброжелательно относилась к коллегам.

Некоторые из рецензий печатали белорусские издания «Спадчына», «Гістарычны альманах», «Белорусский банковский бюллетень», московский «Нумизматический альманах», литовский «Lietuvos istorijos metraštis», польский «Biuletyn historii pogranicza». Пользуясь случаем, искренне благодарю всех за сотрудничество.

*** Нумизматика, сфрагистика, геральдика ***

► Петровские чехи и тинфы: заметки читателя

Рябцевич В.Н. Российско-«польские» монетные эмиссии эпохи Петра I. Тольятти, 1995. 310 с.

Книга белорусского нумизмата Рябцевича В.Н., изданная в приятном твердом переплете тиражом в 1000 экземпляров одним из российских коммерческих издательств, долгое время ожидалась читателями. Состоит она из двух достаточно обособленных глав – исследования о производимых в г.Севске в 1686–1687 гг. на временном монетном дворе московских пултораках и битых в Москве на двух монетных дворах разных ведомств российских тинфах и шестаках 1707–1709 гг., снабжена большим количеством черно-белых фотоиллюстраций. За последнее десятилетие появилось полтора десятка публикаций автора посвященных названным сюжетам; монография является их логическим завершением.

Книга посвящена истории производства «военных» московских пултораков и тинфов, которые автор определяет как монеты чрезвычайных обстоятельств. Монография, являющаяся докторской работой автора, разрешила ряд проблем и позволила по-новому взглянуть на уже известные факты. Так, стало очевидным, что севские пултораки (чехи) предназначались не только для вновь присоединенных земель Украины, но и для земель Речи Посполитой. Автору удалось подсчитать производительность вальцевальных машин, которые были использованы при производстве чехов. В работе определен регион распространения тинфов Петра I: Речь Посполитая, Саксония, Пруссия. Шестаку Петра I, который до последних лет скрывался под именем полутинфа, автор вернул его название. Выяснено, что в 1707 г. в Москве производились абсолютные подражания саксонским зехстельталерам. Чрезвычайно интересно наблюдение о выпуске чехов в 1687 г. с датой «1686», шестаков в 1708 г. с датой «1707», и перегравировке на штемпелях тинфов дат с «1707» на «1708», «1708» на «1709». Проведена масса технической работы – выявлены все сохранившиеся на время создания работы монеты, о которых идет речь в тексте, их описания в литературе и места находок этих монет. Значительная часть работы отведена под историографические обзоры. Неожиданный результат тщательных историографических штудий В.Н.Рябцевича – объяснение бывшего загадочным для меня медного севского чеха из собрания Эрмитажа как антикварной подделки вт. пол. 19 в. (действительно медного, в современном значении этого слова – приходилось держать его в руках, искреннее спасибо М.П.Сотниковой).

После беглого перечисления достоинств можно сказать несколько слов о недостатках книги – они традиционны и касаются большинства вышедших в СССР и постсоветских республиках исторических исследований. Практически стало правилом хорошего тона множить количество отсылок к архивным делам, реально обратиться к которым читатель не имеет возможности. Почти полное прекращение публикаций документов в советское время вызвало к жизни специфический стиль публикаций исследований – сверхнасыщение цитатами из архивных источников. Далее будет предпринята попытка превратить этот недостаток в достоинство. При

таком обилии цитат появляется возможность сформировать свой, независимый от автора взгляд на предметы, которым посвящено исследование.

Основной источник использованных автором документов – хранящийся в Отделе нумизматики Государственного Эрмитажа комплекс подготовительных материалов к археографической части издания Великого князя Георгия Михайловича о монетах Российской империи (эти выписки должны были войти в невышедший том «Монеты Петра I»), собранный Деммени М.Г. и получивший в научном обиходе название «Бумаги Деммени».

Рябцевич В.Н. – известный исследователь, автор свыше 50 публикаций. Написанное им подкрепляется весом его авторитета. Поэтому, памятуя, как Фитингоф Б.И. своим авторитетом надолго (почти на два века!) переименовал тинф в чех, я счел своей задачей не отметить мелкие огрехи, без которых не обходится ни одна работа, но обратить внимание на существенные положения. Не всегда это будет возражение автору, может быть предложен альтернативный вариант, тоже имеющий право на жизнь, временами разговор будет вестись о том, чего нет в книге, но что могло бы быть. Иногда из цитированных автором документов делаются выводы, которые могли быть сделаны, но по каким-то соображениям не нашли места в книге. При использовании ниже каких-либо документов либо сведений из них не делается ссылка к самим документам, но лишь к страницам в книге Рябцевича В.Н. (в тексте в круглых скобках).

Мои заметки поделены на подразделы, последовательность которых не всегда связана с расположением материала в книге. Не считая себя специалистом в области русской метрологии, хронологии, палеографии и истории архивного дела (а это, как стало ясно, необходимо при обращении к теме петровских военных денег), не могу настаивать на моем видении ряда затронутых автором вопросов, хотя о проблемах техники монетного дела и финансовых аспектах готов высказываться более категорично.

1. Чех

1.1. Прототип путивльского и севского чехов

Прототипом путивльского чеха 1676 г. (предшествовавшего севскому, но нереализованного проекта), как по ряду деталей изображения определил автор книги, является пулторак Сигизмуда III 1622 г. (с. 42–43). О прототипе пулторака севского дела вполне определенно, как кажется на первый взгляд, говорит приведенный автором документ: «делать … против королевских Жигимунтовских чехов» (с. 56).

Ответы на вопрос о прототипе существуют, но возможность ставить новые вопросы осталась. Представляется вполне резонным разбить понятие «прототип» на ряд дробных: прототип типа аверса, прототип типа реверса, весовой прототип, что сделает разговор более конкретным и обяжет каждый раз определить, о каком образце говорит документ. Наибольший интерес представляет весовой прототип.

Единственная часть монографии автора, которая может быть проанализирована с привлечением внешних источников – это раздел о путивльском чехе. В 1909 г. Деммени М.Г. издал обстоятельную брошюру под скромным названием «К вопросу о чеканке севских чехов», снабженную приложением 11 документов на 33 страницах, касающихся исключительно путивльского чеха, несмотря на название работы Деммени М.Г.

Пользуясь случаем, привожу выписки из документов о путивльском чехе, которые касаются понятия прототип [1].

– … делать чехи таким же образом, каковы и Польские чехи; а печатать на наше государево имя (11 июня 1675 г.).

– А делать бы чехи так же как старые, только бы отменить на одной стороне один герб… (16 декабря 1675 г.).

– И буде делать чехи против польских величиною; и польские чехи деланы пополам с серебром. И на 2 рубля чехов доведется положить рубль серебряных денег (16 декабря 1675 г.).

– … а старые чехи королей польских и которые печатаны у Дорошенка вовсе отставить, а торговать новыми (25 ноября 1675 г.).

— А ныне о том чеховом деле послана к ним ... сметная роспись и какову быть в деле образец (25 ноября 1675 г.).

— Польской чех весом по 5 ден., а ходит вместо русских 2 ден. И будет такие чехи делать, а класть в них серебра 5-я доля, а 4 доли меди (28 декабря 1675 г.).

— ... делать чехи таким же образцом, как и польские чехи, а печатать на государево имя (декабрь 1675 г.).

— ... а делал бы чехи как старые, только б отменил на одной стороне один герб (декабрь 1675 г.).

— ... делать чехи толщиною и образцом так же, как старые (декабрь 1675 г.).

— И буде делать чехи против польских величиною. И польские чехи деланы по полам с серебром и на два рубли чехов доведется положить рубль серебряных денег (декабрь 1675 г.).

— ... только бы отменить на формах [формах, снастях. — *И.С.*] герб против образца, ... и кругlostию ж и величиною таковы опытом должны быть, как польские старые чехи (март 1677 г.)

— ... делать чехи таким же образом, как и польские чехи, а печатать на его государево имя (март 1677 г.).

— ... делать чехи толщиною и образцом так же, как старые (март 1677 г.).

— А герб и печать на тех снастях вырезать с образца какие надобно (март 1677 г.).

— И буде делать чехи против польских величиною, и польские чехи делать пополам с серебром, и на два рубли чехов доведется положить рубль серебряных денег (март 1677 г.).

— ... зело хорош образец, только слова гладшие на них вырезаны б были, да и величиною бы равны были польским... а опыт, чтоб у них был таков, как и в польских чехах, которых для показания ему великому государю 20 послал (март 1677 г.).

— ... а на тех чехах печатать на одной стороне державу и на них подпись печать по одному слову на обеих сторонах против образца, каков наклеен в столбце выше сего; а величиною, и кругlostию, и толщиною те чехи делать против старых польских чехов (март 1677 г.).

— ... снасти чехового дела и образец, каковы чехи делать в Путивль послать укажем (август 1677 г.).

Можно резюмировать: «образец» в приведенных отрывках – тип монеты (характер размещения изображений), «круглость» – правильная форма (в отличие от проволочных копеек Московской державы), «величина» – диаметр, «толщина» – толщина монетного кружка, «опыт» – предположительно, проба. Вес (главный, как считаю, здесь параметр) практически задается определением «толщина». Вид польских чехов конкретно не называется – тяжелые ли это пултораки Сигизмунда III, либо позднейшие и более легкие Яна Казимира. Поскольку в проекте был задействован Ян Рутковский, изготавливавший перед тем в Лисянке у гетмана Петра Дорошенко чехи «на имя бывшего Яна короля», то, полагаю, не следует ожидать повторения весовой нормы пултораков Сигизмунда III. Ниже будет показано, что весовым прототипом московских чехов пултораки Сигизмунда III быть не могли.

1.2. Вес путинльского и севского чехов

Официально вес путинльского чеха был установлен в 1675 г., как можно легко подсчитать, в $\frac{1}{4}$ золотника: стопа в 384 монеты из фунта – «таких чехов будет в фунт 384 чеха» (с. 39, 47), а $96*4 = 384$ (российский фунт делился на 96 золотников). Задавался же вес чеха не через русские единицы веса (фунт – золотник – почка), но с помощью веса «весовой», если позволительно так сказать, денги: «Польской чех весом по 5 ден., а ходит вместо русских 2 ден. И будет такие чехи делать, а класть в них серебра 5-я доля, а 4 доли меди» (Роспись чеховому делу от 28 декабря 1675 г.) [2]. Понятно, что под словами документа «делать против старых польских чехов» имеется в виду рисунок монеты, но не вес коронных пултораков, ибо в таком случае русский фунт должен был бы иметь вес $384*1,20 = 461$ г (если весовым прототипом выступают пултораки Сигизмунда III), что очевидно не соответствует современным представлениям о весе русского фунта 17 в., который специальные работы определяют в 409,512 г [3]. Скорее всего, за весовой этalon брались пултораки Яна Казимира, поскольку проверка этого предположения с помощью веса фунта дает более удовлетворительные результаты: $384*1,09 = 419$ г (превышает на 3,2% вес фунта) либо $384*1,01 = 388$ г (меньше на 5,3% веса фунта). В первом случае

взят вес пулторака по ординации 1658 г., во втором – 1652 г., причем ординация 1652 г. предполагала выпуск пултораков с содержанием серебра на 23,5% больше чем ординация 1658 г., ибо проба была выше на 33,5% (375 промилле по ординации 1652 против 281 промилле по ординации 1658 г.) при разнице в весе только лишь на 8% в пользу пултораков ординации 1658 г. [4].

Если учесть, что русские мастера определяли вес польских пултораков по реальным монетам, то следует предполагать неизбежную ошибку в определении стопы. Дело в том, что вес находящихся в обращении монет уменьшался не столько стиранием, сколько вполне законной практикой изготовления монет несколько меньшего веса с отнесением излишка произведенных монет в доход казны, а дефицита – на счет арендатора. В целях конкретизации высказанной догадки воспользуемся аналогией. Для медных солидов Яна Казимира 1659–1666 гг. такую разницу удалось определить – она составила около 0,04 г при уставном весе в 1,34 г, либо почти 3% [5]. Если допустить, что разница уставного и действительного веса пултораков составляла близкую величину – 0,03-0,04 г, то русский фунт 17 в. будет весить $384*1,05 = 403$ г (меньше на 1,6% от веса фунта) либо $384*0,97 = 372$ г (меньше на 9,2% от веса фунта). Очевидно, предпочтительнее в качестве весового прототипа в путивльском проекте видеть пулторак с уставным весом 1,09 г, поскольку расчитанный по нему вес фунта дает в шесть раз меньше величину отклонения от известного веса фунта, чем пулторак с весом 1,01 г.

В 1686 г. вес чеха был пересмотрен – он стал иметь вес в четыре денги, что равносильно, по элементарным подсчетам, уменьшению на 20% по сравнению с проектным весом пятиденежного путивльского чеха в случае, если вес денги остался неизменным ($4:5*100 = 80\%$). Теперь чехов, по утверждению автора книги, приходилось 430 на фунт (с. 62), а это составляет уменьшение веса чеха при неизменном весовом значении фунта всего лишь в 11% ($384:430*100-100\%$). Для подтверждения своего утверждения автор привлекает следующую цитату: «против прежних серебряных денег весом по 4 денги в чех, а потому имеется чехов из фунта [сплава. – И.С.] по 4 рубли по 10 алтын» (с. 62). Ситуация усугубляется утверждением автора, что в начале севского чехового дела

для определения веса чеха использовалась новая денга, вес которой, по моей оценке, был приблизительно на 11% меньше веса старой ($0,40:0,45 \cdot 100 = 90\%$). Тогда уменьшение веса чеха должно составить 29% ($3,6:5 \cdot 100 = 71\%$), ибо 4 новых денги будут равняться по весу лишь 3,56 старых. Названная мной цифра, характеризующая уменьшение веса, почти в три раза превышает ту, которая следует из названной автором стопы. Столь сильное расхождение однозначно указывает на ошибку либо в моих вычислениях, либо в названной автором стопе.

Предположим, что прав автор. Тогда получается, что мимо внимания автора прошло, что здесь речь идет о малой гривенке, которая в документе называется «фунтом». Вычисления автора, напомню, имеют в основе вес фунта в 409,512 г. Замечу, что четыре рубля 10 алтын – это 860 денег ($4 \cdot 200 + 10 \cdot 6$). Действительно, две денги составляют копейку, которая весила 0,45 г, четыре денги – две копейки или 0,90 г, денга же – 0,225 г. Поскольку из «фунта» получается чехов весом в 860 денег, то «фунт» будет иметь вес $860 \cdot 0,225 = 194$ г, а это никак не равняется 409 г! Предположим (иного не остается), что автором были сделаны две ошибки, но в итоге вычислений, вследствие взаимной компенсации, неожиданно получился правдоподобный вес чеха – 0,95 г. Действительно, если вес фунта завышен в два раза, и количество получавшихся из фунта чехов также завышено в два раза или же, другими словами, в два раза уменьшен вес чеха, то при делении первого на второе ошибки компенсировались сокращением множителей и получался вес чеха близкий к реальному. В действительности, на «фунт» (если верить цитате из документа), приходится 215 чехов ($860:4$). Можно высказать удобную догадку, что автор принял весовой рубль за счетный рубль – действительно, рыночный курс пулторака равнялся серебряной копейке либо двум счетным деньгам. Другими словами, 430 серебряных копеек (860 счетных денег) равнялись 430 чехам, но 860 весовых денег составляли лишь 215 чехов весом в четыре деньги. Так ли это? Допустим, что так.

Стало очевидным, что в утверждении автора о весе чеха и его стопе заключен некий подвох. Попробуем, оставаясь на позициях автора, и далее считать, что из фунта делалось 430 чехов. Какие это влечет последствия? Самые неожиданные! Средний вес сохранив-

шихся экземпляров автор книги называет в 0,86 г (с. 72). Получается, что автор остановился за полшага до открытия, ибо сочетание этих двух цифр дает для русской метрологии эффект гремучей ртути. Восстановление веса «аса» (основной весовой единицы) по мелким фракциям является неблагодарной задачей, ибо происходит стремительное накопление ошибки. Однако в случае с чехами ситуация более выгодная, нежели использование при реконструкции веса фунта второй половины 17 в. по весу в два раза более легкой двухденежной копейки – массовой монеты Московской державы 17 в. В специальной русской метрологической литературе вес фунта-большой гривны на протяжении его тысячелетней истории принимается странным образом с завидной точностью неизменно в 409,512 г [6]. Средний вес чеха-артефакта и названная автором стопа севского чеха дают основания подозревать, что это не так, и высказать догадку, что фунт был в данном случае близок к тройской унции в 373,2 г, ибо $0,86 \times 430 = 369,8$ г, что составляет 99% от веса принятой издавна в Англии унции для ценных металлов [7] и лишь 90% от фунта времени царствования Николая II. Действительно, данные по иным серебряным монетам показывают, что потери веса монет составляют в среднем около 1–3% [8], но не 10–15%. В части работы, посвященной тинфам, автор сам вычисляет средний вес выпущенных монетным двором монет, расчетный вес и вес сохранившихся экземпляров (с. 166, 170, 186), что позволяет говорить о потере веса в 0,7–3,5%. Вывод, позволяющий поколебать незыблемые доселе столпы русской метрологии, напрашивается сам собой. Правила логики соблюdenы. Если не сейчас, то через несколько лет либо десятилетий кто-нибудь неизбежно высказал бы на основе данных автора это предположение. Однако результат совершенно неожиданный. Верен ли он? Так ли очевидно это открытие, совершенное на полях монографии автора?

У автора имеются существенные разбежки в расчетах проектного веса севского чеха – один раз (июнь 1686 г.) вес чеха в четыре денги весом определяется как 0,82 г (с. 54, 96), другой (ноябрь 1686 г.) вес чеха в четыре денги – как 0,95 г (с. 62) и делается вывод о повышении уставного веса чеха. Автора должно было насторожить существенное несовпадение определенного

им же среднего веса сохранившихся экземпляров в 0,86 г с названным документами нормативным весом, которое трудно объяснить случайным отклонением – разница составляет почти 10%. В первом случае вес чеха определяется автором с помощью действительного веса серебряных проволочных копеек, битых после 1680 г., которые автор принимает по 0,41 г, а во втором – делением фунта в 409,512 г на 430 чехов. Если бы использовался единый способ подсчетов с помощью веса деньги, то разница была бы менее значительна (0,82 г и 0,90 г). Более того, совершенно изменяет картину обращение к документам. Во втором случае чехи должны деляться «против прежних серебряных денег весом», но и первый раз велено было «делать против образца польских старых чехов», а это значит, как показано выше для путевильского проекта, 1,01 г и 1,09 г при весовом прототипе в виде пултораков Яна Казимира. Учитывая реальный вес севских чехов, предпочтение как весовому прототипу следует отдавать пултораку уставного веса 1,01 г. Сопоставление с весом коронных пултораков дает основание догадываться, что и в первом случае как мера используется денга старая, до 1682 г. по определению автора, я бы рискнул уточнить – до 1680 г., ибо именно при Федоре Алексеевиче в 1681 г. вес копейки (двух денег) был уменьшен с 0,45 г до 0,40 г (фактические значения) [9]. Вероятно, найденного автором изменения проектного веса чеха в действительности не было.

Все сказанное до сих пор, тем не менее, не дает объяснения несоответствию в весе старой деньги, обнаруженному при сопоставлении проектного веса путевильского чеха и проектного веса севского чеха, вес которых выражается с помощью старой деньги, а стопа задана количеством монет из фунта. Если же для сравнения использовать фактический вес севского чеха, то положение лишь обострится – не находящая объяснения разница в изменении веса станет еще больше. Поскольку все возможности поисков объяснения исчерпаны выше, то остается лишь усомниться в цитате. Отмечу лишь, что речь не идет о типографской ошибке, ибо автор построил на названных документом цифрах свою концепцию.

Вероятно, для понимания дальнейшего изложения необходим экскурс в русскую палеографию и историю архивного дела.

Долгое время «Правила издания исторических документов», опубликованные в 1956 г., регламентировали нормы публикации русскоязычных документов [10]. Правила не возникли на пустом месте, но продолжили традиции дореволюционных историографов. Нормой стало переводить кириллическую буквенную цифризацию, да, пожалуй, и переданные словами числовые в арабские цифры. Напомню, что автор пользовался выписками Деммени М.Г. конца 19 – начала 20 в. из архивных оригинальных дел. Что могло быть в оригинале, с которым знакомился Деммени М.Г.? Современник Деммени М.Г., издавший «Доимочную книгу 7202–7203 гг.» (т.е. лишь на десяток лет старше документа о чехах) Мицлашевский И.Н. все цифровые данные приводит арабскими цифрами. Сотрудник Московского отдела Архива Министерства императорского двора Успенский А.И. в кратком описании «Доимочной книги» о форме цифровых данных сообщает следующее: «Цифры в книге проставлены по-славянски» [11]. Традиция канцелярского дела ВКЛ практически не знает цифровых обозначений под титлами в тексте – они передаются словами. Исключением являются документы региона, граничащего с Московской державой – Могилевщины вт. пол. 17 в., где буквенные обозначения цифр в тексте иногда встречаются. Не стояли ли в документе, с которым работал Деммени М.Г., цифры под титлом? Не произошла ли ошибка при переводе славянских цифр в арабские?

Учитывая особенности скорописи 17 в. можно предположить, что могла произойти ошибка при прочтении числовых значений «добра» и «фиты». Эти буквы восходят к греческим буквам «дельта» и «тета» и в начале, в уставе 11–14 вв. и полууставе 14–15 вв. были графически к ним близки [12]. В 17 в. нижняя часть-завиток буквы «добро» увеличилась и некоторые начертания стали напоминать перечеркнутую кольцевым росчерком современную кириллическую «р», перекладина «фиты» в это же время превратилась в петлю-росчерк и «фита» тоже уподобилась современной букве «р» с петлей [13]. Цифровое значение «добра» – 4, «фиты» – 9.

Ошибка могла произойти и при переписывании автором записок Деммени М.Г., и при прочтении собственного текста, поскольку 4 и 9 в современной скорописи достаточно близки. Предположим, что в документе было написано: «против прежних серебряных денег весом по 4 денги в чех, а потому имеется чехов из фунта по 9 рубли (следовало бы «по 9 рублей») по 10 алтын». Это значит, что из фунта должно получаться по весу $9*200 + 60 = 1860$ денег либо $1860:4 = 465$ чехов. Воспользовавшись общепринятым весом фунта в 409,5 г получим в метрическом выражении вес чеха $409,5:465 = 0,88$ г. Тогда средний вес чеха-артефакта будет составлять 97,7% от только что полученного нормативного, что вполне может быть, исходя из уже названных выше отклонений уставного веса и веса монетного двора.

Если предположение верно, то документ важен не только для «российско-польской» нумизматики, но и для традиционной русской, поскольку прямо называет стопу монет битых до 1681 г. – на 1860 денег из фунта, а в реально выступающих в то время на рынке копейках – 930 копеек из фунта. Обращение к оригиналам в бывшем Московском архиве Министерства юстиции необходимо, ибо, вопреки видимости, ответ не получен.

Известно об уменьшении на 20% планируемого веса севского чеха по сравнению с нереализованным путинским проектом. Это отличная возможность получить подсказку – из фунта в Путинле должно было делаться 384 монеты, значит, в Севске из фунта должно было делаться $384*5:4 = 480$ монет. Разница на фунт составляет $480-465 = 15$ монет весом в 45 денег или, другими словами, если бы было верно предположение об описке, то вес чеха 480-монетной стопы составил бы 96,7% от веса чеха 465-монетной стопы. Не стала ли все-таки на эти недостающие 3,3% процента за десятилетие легче и «старая» денга?

1.3. Курс чеха – «сверхистинные» деньги на рынке

По методике рассматриваемых здесь московских денежных проектов вт. пол. 17 в. после определения стоимости весовой едини-

ницы лигатурного металла определялась «прибыль»: «И сверх истини в фунте прибыли будет...» [14]. Понятно, что «сверхистинные» деньги были кредитными в своей державе и воровскими, мошенническими – в соседней. Целью и было выдать неполноценные за полноценные, т.е. использовать по курсу полноценных денег. Как же сложилось дело в действительности?

Одно из ключевых положений книги – утверждение, что курс чеха составлял на рынках ВКЛ 40% от номинального. Доказывается это положение отсылкой к криминальному делу 1692 г. одного могилевского мещанина, связанному с обменом севских чехов. Однако разум противится свидетельству документа. Пулторак Сигизмунда III 1619 г. содержал 0,5 г чистого серебра [15]. Московский пулторак 1686 г. имел официально пробу V 1/3 лота (с. 56, 72), т.е., исходя из среднего веса, содержал $0,9:3 = 0,3$ г чистого серебра, столько же, сколько пулторак Яна Казимира по ординации 1658 г. [16]. Отношение по реальному содержанию металлов составляет $0,3:0,5 \cdot 100\% = 60\%$. Получается невероятное – рынок ошибся в оценке на $\frac{1}{3}$... Все построение автора базируется на засвидетельствованной документом попытке обмена пултораков на шеляги, которая не состоялась, ибо контрагентом было предложено «тылко пять грошей за два» (на этом цитата в книге оборвана) (с.70). Возможно, двоякое прочтение фразы: либо «только пять грошей за два [гроша]» (что составляет 250%, а не 40%, как у автора), либо «только пять грошей за два [пулторака севского дела]». Первый вариант, как очевидно абсурдный, можно не рассматривать. Попробуем принять второе прочтение. Если исходить из названного автором курса пулторака в полтора счетных гроша (с. 69), то получается, что курс пять к трем ($1,5^2$) был невыгодным, что также является абсурдным. Другими словами, за три гроша (два чеха) давали пять (!) грошей, а сделка не состоялась. Вывод может быть один – курс пулторака неверен. В чем заключается ошибка?

Как следует из многочисленных документов, медные шеляги Яна Казимира в это время считались на гроши, автор по аналогии с предшествовавшим временем считает в гроше по три шеляга (с. 68). На этом отношении базируются вычислительные реконструкции автора. Но существует предположение и об иных «курсах» гроша,

причем основанное на некоторых фактах – грош-осьмак могилевщины в 1680–1690-х гг. содержал восемь шелягов-пенязей [17].

Если же предположить, что названные пять грошей состоят из 15 шелягов (т.е. в гроше по три шеляга), а три гроша пултораками содержат 24 шеляга (т.е. в гроше по восемь шелягов, а пулторак в дюжину шелягов), то отношение получится $15:24*100\% = 62,5\%$, что при кажущейся малоубедительности (на первый взгляд) предложенного мною прочтения, тем не менее, согласуется с реальным содержанием серебра в севских чехах и делает понятным вроде бы «абсурдный» отказ от сделки, приносящей якобы прибыль в 67% ($5:3*100\%-100\%$).

Действительно, в 1676 г. произошла официальная редукция курса медного шеляга по отношению к серебряному талеру, а значит и ко всем серебряным монетам, на 50%, а затем происходило постоянное снижение курса, которое с опозданием было официально зафиксировано лишь в 1717 г. на уровне 37,5% [18].

Отсюда также следует, что грош серебром не мог оцениваться в 1692 г., как, впрочем, и в 1686 г. в три медных шеляга, но, как минимум, в соответствии с конституцией (!), в шесть шелягов (полторак, соответственно, в девять), а по моему предположению, грош серебром оценивался даже в восемь шелягов. Приходится признать, что названный для последнего двадцатилетия 17 в. курс пулторака в полтора гроша (с. 69) может быть верен только при исчислении в серебряных монетах.

Поскольку сделка не состоялась, можно утверждать, что владелец просил за два севских пулторака более пяти, но менее восьми, или восемь счетных грошей. Автоматически возникает вопрос о взаимных курсах пултораков Сигизмунда III и Яна Казимира (ведь севский пулторак близок по содержанию серебра пултораку Яна Казимира ординации 1658 г.) либо о механизме поддержания курса пулторака Яна Казимира.

Итак, в итоге получается, что севский чех во время единичной несостоявшейся из-за несогласования цены оптовой сделки оценивался в 63% от номинала. Свидетельство документа ограничивается только этим и неправомерно привлекать его для определения курса севского чеха на рынках Речи Посполитой.

1.4. Прибыль, норма прибыли или технологическая карта?

Поскольку условием принятия чеха рынком были привычный вес и диаметр пулторака, а так же его внешний вид, то возможность сделать операцию прибыльной можно было найти лишь в уменьшении пробы. Уже упоминавшаяся «Роспись чеховому делу» 1675 г. приводит шесть вариантов проб.

Автор, воспользовавшись «Росписью», указывает: «Заблаговременно подсчитана прибыль, которую должна дать перечеканка 100 пудов лигатурного металла – от 8976 (при пробе в III 1/5) до 11928 (при пробе в I 3/5) рублей» (с. 39). Формально все правильно. Действительно, источник называет эти суммы, действительно рассматриваются эти пробы (опубликован Деммени М.Г.). И в то же время все неверно!

Начнем с пробы. Очевидно, что русские источники не могли называть лотовую пробу, не говоря уже о ее форме (имеется в виду сочетание целых римских цифр с естественными дробями арабскими цифрами) [19]. Для современного читателя было бы удобнее иметь дело с метрической пробой. Речь идет о 200 промилле и 100 промилле (пересчитано, в фунте 16 лотов). Уменьшение пробы произошло в два раза, разница в стоимости серебра и меди, как сообщает та же «Роспись» на первой странице, была в 62,5 раза, а прибыль увеличилась как-то непропорционально мало. Проверка покажет, что, действительно, со 100 пудов следует именно названная автором прибыль. Что же продолжает вызывать подозрение? Малая информативность документа с точки зрения управленца.

В оригинале для первого варианта сказано: «Всего в истине 6384 рубли. И прибыли будет сверх истины во 100 пудах в серебре и в меди 8976 рублей» [20] (для 200 промилле). Во всех шести приводимых в «Росписи» случаях выручка каждый раз составляет 15 360 рублей, т.к. принимается, что независимо от пробы курс будет неизменным при неизменном весе чеха. Разница по абсолютной прибыли между первым и шестым вариантом составляет, как ни странно, только 19,22%. Но дело в том, что пере-

менный капитал разный! Можно было бы высказать догадку, что документ таким странным с современной точки зрения образом говорит о норме прибыли, а не о прибыли. Вторая часть «сверх истины» не имеет особого смысла без части «в истине» – они только вместе передают необходимую информацию. Переводя на современный язык, норма прибыли по первому варианту составила 41%, а по шестому – 246%. Изменение на $\frac{1}{10}$ от общего веса или в два раза от исходного количества серебра дает изменение нормы прибыли на 205% или в шесть раз. А разница в абсолютном значении затрат на сырье составляет только 2952 рубля, т.е. в 1,86 раза первая авансированная сумма больше авансированной суммы шестого варианта. При таком прочтении «Роспись» становится более понятной. Можно догадываться, что большее значение в рассмотренной конструкции имеет первая цифра, ибо если прибыль первого варианта составляет 75% от прибыли второго варианта, то авансированная сумма (первая цифра) составляет 186% от авансированной суммы шестого варианта.

Строго говоря, прибылью названные в документе суммы не являются – не учтены затраты на оплату труда работников, расходные материалы технологического цикла, амортизационные отчисления на покрытие затрат на изготовление оборудования, потери во время процесса на угаре и отбеливании, накладные расходы. Если «чеховое дело» было новым для Московского государства, то финансовая организация процесса производства на монетном дворе была отработана в деталях. Неожиданная утрата опыта хозяйствования весьма подозрительна. Можно, конечно, высказать предположение, что по методике того времени вначале считалась «прибыль-брутто», а потом от нее отнимались все издержки. Появляется и другое соображение: не правильнее ли будет словосочетание «прибыль сверх истины» перевести здесь как «излишек»?

Пришло время отметить неудобства использования натуральных дробей – в «Росписи» предусмотрены варианты с вложением в сплав $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{9}$ и $\frac{1}{10}$ доли серебра, что эквивалентно вложению 20,0%, 16,7%, 14,3%, 12,5%, 11,1%, 10,0% серебра.

Шаг между соседними значениями составлял 3,3%, 2,4%, 1,8%, 1,4%, 1,1%. Понятно, что такая шкала далека от совершенства.

Еще одна особенность документа, о которой автор не обмолвился ни словом – для всех вариантов расчет сделан для одного фунта, одного пуда, десяти пудов и ста пудов. Вероятно, сделано это для удобства счета: если бы пришлось вдруг посчитать эффект от запуска в дело 117 пудов и 32 фунтов лигатурного сплава, или составить сплав нужной пробы при наличии 37 пудов 12 фунтов чистого серебра, или посчитать необходимые затраты на сырье. Было бы абсурдным допускать, что огромное предприятие основания нового монетного двора затевалось для выпуска монет общим весом один фунт.

Психологи, работающие над проблемами восприятия текстов, утверждают: «...Содержание прочитанного люди почти никогда не излагают слово в слово. Мозг быстро перекодирует сообщение в согласии с собственным опытом, собственной программой» [21]. Отсюда следует, что для верного восприятия отстоящих на значительном временном удалении от историка текстов историк должен погрузиться в это время, приобрести опыт, отличный от опыта сегодняшнего дня.

Например, текст «Хроники литовской и жмойтской», записанный под 1268 г., «Скирмонт Гинвил, учинивши погреб обычаем поганским отцу своему князю Мекгалови, усыпали костем его курган великий недалеко от Новгорода» [22] отнюдь не означает, как поймет большинство носителей русского языка, что курган около Новгорода был обсыпан костями князя, но, дословно переводя с русского на русский, получим, что в честь его костей (над его останками) насыпали огромный курган.

Что означает слово «роспись»? Как производились практические вычисления? В Эрмитаже хранится «Книга сошному письму» сер. 17 в., в которой есть таблица «Роспись сошному и вытному письму, как считается соха и выть». Спасский И.Г. описал ее следующим образом: «... содержит в двух столбцах перечни четвертных и третных костей ... с указанием соответствующего эквивалента при переводе сошного счисления на денежное. (...) Таблица

является ключом ко всем излагаемым далее статьям...» [23]. Можно припомнить хронологически близкую работу Шлаттера И.А. «Описание при монетном деле потребного искусства» (перв. пол. 18 в.), в которой необходимые варианты находятся по готовым табличным данным [24]. Такая же практика «счета» существовала и в Европе – примером этого являются вальвационные таблицы, в которых даже в конце 18 в. искомые соотношения находились по предварительно вычисленным в таблицах вариантам «на все случаи жизни» [25]. Даже в современных исторических исследованиях можно встретиться с таблицами, организованными подобным образом. Например, с таблицей перевода футов в метры, где по вертикали даются десятки футов, по горизонтали – единицы, в месте их пересечения – метрические значения [26].

Можно догадываться, что «Роспись чеховому делу» 1675 г. – скорее своего рода «логарифмическая линейка» либо «технологическая карта» 17 в., чем управленческие рекомендации, как считает автор. Не случайно ее полное название «Роспись чеховому делу, по скольку серебра в медь класть и сколько того будет, в 6 статьях» [27].

1.5. Неприятие чеха рынком

Требует, вероятно, корректировки тезис автора о непринятии московских пултораков (с. 71), равно как и московских же серебряных проволочных копеечек рынками Украины, Северской земли и Белоруссии (с. 29, 30, 33). Анализ письменных источников показывает, что копейка была предпочтита, рынок региона не хотел ни сигизмундовских пултораков, ни московских, несмотря на массовое присутствие в кладах именно пултораков 1620-х гг. [28]. Копейка в соответствии с существовавшим кросскурсом стремительно вымывалась из обращения названных земель и тут же уходила на свою «историческую родину». По себе знаю, как тяжело человеку, занимавшемуся историей денег Речи Посполитой, принять очевидный факт: Московская держава имела национальную валюту в современном значении этого определения значительно раньше

18 в. – времени формирования замкнутых государственными границами ареалов национальных платежных средств в Европе. И эта особенность активно использовалась в реальной экономической жизни Московии. Потому-то копейка и была желаема, что при возвращении в метрополию она приносила прибыль владельцу-нерезиденту, избавленному от обязательной сдачи талеров по заниженному курсу для размена на национальную валюту – копейку. Подобную ситуацию для 1560-х гг. описал для переоцененной серебряной и недооцененной золотой, убегающей на континент монеты, английский купец Томас Грешем. Его имя вошло в название известного закона Коперника-Грешема, согласно которому худшая монета вытесняет лучшую. В данном случае худшей монетой были пултораки.

1.6. Производство чехов с несоответствующей датой

Один из самых интересных моментов в производстве чехов севского дела – наличие на всех известных монетах только даты «1686», хотя производство велось с ноября 1686 г. по сентябрь 1687 г. Автор связывает эту дату на монетах с особенностью принятого в Московской державе исчисления лет (от сотворения мира, а не от рождества Христова).

«Разумеется, для Москвы не было неожиданностью, что 1 января этого [7195] года в зарубежной Европе 1686 г. уступил место 1687 г. В России же он продолжал оставаться неизменным – 7195. Именно поэтому, следует полагать, было сочтено ненцелесообразным тратить время и средства на передатировку штемпелей, останавливая уже полным ходом шедшее производство» (с. 71).

Приведенное выше внешне простое соображение на самом деле чрезвычайно сложно для понимания. Ведь 7195 г. от сотворения мира практически соответствует 1687 г. от рождества Христова (совпадают восемь месяцев первого и второго года). Другими словами, русский год, соответствующий европейскому, начинался на четыре месяца раньше. Говоря проще, но не совсем точно, 1687 г. начался в Московской державе в сентябре. Действительно, в Мос-

ковской державе умели верно переводить одну систему летоисчисления в другую – «Роспись чеховому и плавильному делу» от 4 июня, приложенная к грамоте от 3 июня 7194 (1686) г. содержит описание образца новой монеты: «А на другой стороне около державы: Монета новая делана в Севску 1686 г.» (с. 55). То есть документ был произведен до января, поэтому и монета датирована на образце 1686 годом. Реальное производство велось с ноября 1686 г. по сентябрь (!) 1687 г. (с. 71), опытная партия была изготовлена в сентябре 1686 г. (с. 58).

В течение восьми месяцев 1687 г., весьма вероятно, рабочая оснастка менялась по причине амортизации, и было бы несложно вырезать на новом валу новую дату. Кстати, в начале 1687 г. в Севск прибыли девятнадцать работников Оружейной Палаты, список которых приводит автор (с. 63–64), и среди них три мастера «резного дела». Поэтому возникает необходимость нового объяснения несоответствия даты на монете и даты производства. Как здесь не вспомнить, что была подкорректирована в соответствии с действительной датой дата во втором (также нереализованном, как и первый) проекте путинльского чеха – вместо 1676 поместили 1677 (с. 40, 48). Для петровских тинфов даты в 1709 г. перерезались с «1708» на «1709», т.е. такая практика могла быть, ведь производство чехов отделяет от производства тинфов лишь 22 года (правда, в 1700 г. Россия перешла на новую систему летоисчисления и календарь). В истории с чехами видится весьма простое объяснение: официальный документ неоднозначно требовал, чтобы на монетах стояла дата 1686 и не оговаривал условий, при которых эта дата менялась (например, наступление нового календарного года). Нового же распоряжения не последовало.

Обращает на себя внимание совпадение времени производства чехов с календарным 7195 г. – от ноября (практически в начале сентябрьского года) до сентября, а с учетом пробного производства точно от сентября до сентября. Было бы очень соблазнительно посчитать, что при производстве чехов изменили лишь принцип начала отсчета эры, но начало года продолжали считать от сентября. Тогда год монеты идеально совпадал бы с календарным сен-

тябрьским годом. В таком случае возникла бы иная проблема – пришлось бы признать, что году 7195 соответствовал в представлении современников 1686, а не 1687, как небезосновательно принято считать ныне. Аналогичное несоответствие, возникающее при пересчете сентябрьских годов в мартовские в 13–14 вв., хорошо известно историкам. Возникли даже специальные определения – «год мартовский», «год ультрамартовский», «год, обозначенный ниже мартовского». Значения двух последних годов на единицу отличаются от мартовского (ультрамартовский – на единицу старше, ниже мартовского – на единицу моложе) [29]. Поэтому приходится остановиться на предположении, что несоответствие даты на монете и времени реального производства объясняется прямым требованием документа ставить определенную дату, которая через некоторое время стала несоответствующей. Экскурс автора в хронологию представляется излишним – не приводится ни одного документа, который содержал бы «хронологическую» мотивировку, а, как видно из вышеизложенного, возможно более простое рациональное объяснение наличия на всех известных монетах только даты «1686».

1.7. Технические особенности вальцовки

Автор произвел весьма важные для истории техники вычисления производительности вальцевального станка в Севске – она составила 10–13 чехов в минуту (с. 60).

Из выявленных документов не ясно, производилась ли синхронизированная с вальцовкой автоматическая вырубка или вырубка делалась вручную отдельной операцией, поскольку имеется сообщение о доставке в Москву в ноябре 1686 г. в качестве образцов чехов «обрезанных» и чехов «необрезанных», т.е. оттиснутых на полосе металла (с. 98).

За пределами внимания автора остались некоторые очень важные фразы документов периода путинского проекта, проливающие, как кажется, дополнительный свет на технику производства мелких монет вальцовкой. Цитирую: «А как учнут колеса де-

лать, и в то б время медь с серебром плавить и к делу чеховому на проволоку готовить. И покаместа колеса сделают с печатьми, и той проволоки мочно изготовить не малое число; и тем будет в деле великое поспешение» (декабрь 1675, март 1677 г.) [30].

Среди занимающихся русской нумизматикой «проводочного периода», существует всеобщее убеждение, что изготовление денег из проволоки автоматически требовало использования серебра высокой пробы, т.к. из низкопробного сплава проволоку вытянуть невозможно – она рвется, причем, чем ниже пробы, тем больше трудностей ждет мастеров.

Это утверждение, восходящее к процитированному некогда С.И.Чижовым документу, широко введено в оборот работой И.Г.Спасского [31]. База, на основании которой сложилось это иллюзорное убеждение, сводится к двум строкам из документа: «И то плавленое серебро... ковано и в ковку не пошло», «В ковке ломалось же и в волоку не пошло, рвалось» [32]. В то же время, в документах имеются сотни свидетельств о ввозе медной проволоки из Швеции. Например таможенная книга Тихвинского монастыря за 1698–1699 гг. говорит о ввозе «46 кругов зеленої меди проволоки» [33], а для необеспеченных письменными свидетельствами времен можно припомнить плетеные из медной проволоки браслеты, например, из числа найденных во время исследования ранних слоев Старого замка в Гродно [33], раскопок на Браславщине [34], в Новгороде [36]. Известны проволочные медные монеты Московской державы периода реформы Алексея Михайловича из чистой меди [37]. В числе археологических находок на территории Белоруссии описывается биллоновая шейная гривна 11 в., свитая из трех проволок со сканью, т.е. для изготовления ее использовалась проволока, тянутая из низкопробного серебра [38]. Впрочем, все сказанное выше о тянутой проволоке ювелирных изделий является предположением, ибо для определения техники изготовления проволоки необходимы специальные историко-технологические исследования, которые никогда специально не проводились. Документы, опубликованные Деммени М.Г., говорят о производстве проволоки из сплава с очень низким содержа-

нием серебра, практически о желании производить проволоку из серебряной бронзы. Обращение внимания на эти факты должно было бы воздействовать на всеобщее убеждение, а, возможно, и побудить к экспериментальной проверке старой аксиомы.

Можно предположить, что в вальцевальную машину заправлялась круглая проволока, которая проходила гладкие валы, где предварительно плющилась. Не исключено, что «плющильный стан» и приспособление вальцовочной штамповки были совмещены в одном механизме.

Ясно, что чем длиннее заправляемая в машину заготовка, тем рациональнее используется рабочее время и материал. Длинные полосы (проводка) выгоднее, чем разрезанные куски листа, раскованного из слитка и по необходимости короткие.

Следует допустить, что авторы документов могли напутать что-либо по незнанию новой для Московской державы технологии монетного дела и говорить об изготовлении проволоки-полуфабриката. Документ, датированный ноябрем 1686 г., сообщает о работе шести севских серебренников в следующих словах: «...серебра с медью под печати куют на день по два фунта» (с. 62). Однако в этом же документе имеются сведения о предложенном штате монетного двора в Севске, которые упоминают одного волочильщика (с. 62). Другой документ ноября 1686 г. говорит о доставке для образца оборудования, необходимого в чеховом деле в Приказ Малой России снастей «которыми тянут канительную проволоку» (с. 61).

Можно наметить комплекс мероприятий по проверке сообщенных документом сведений. В случае использования проволоки ожидается выбеливание монет после вырубки. При использовании предварительно раскованных полос можно ожидать выбеливания самих полос. Характер поверхности (поверхностного слоя серебра) будет отличаться – либо пористо-матовая поверхность после травления, либо зеркально-блестящая после механической обработки обогащенного серебром поверхностного слоя. В первом случае гурт будет иметь обогащенный слой, во втором – проба поверхно-

стного слоя на ребре не будет превышать пробы ядра монеты. Будущему исследователю для поиска ответа на поставленный вопрос необходимо воспользоваться методами, позволяющими судить о поверхностном слое в несколько микрон и дающими пробу ядра монеты, либо усредненную пробу всей монеты.

1.8. Изучение «поштемпельных» связей

Требует уточняющего замечания утверждение автора, что «выделение экземпляров, отчеканенных в 1686 и 1687 г. могло бы оказаться успешным лишь при компаративном изучении штемпелей по методике, разработанной И.Г.Спасским» (с. 71). И.Г.Спасский успешно применял методику сравнения штемпелей для битых (со вт. пол. 19 в. в русскоязычной терминологии – чеканенных) проволочных копеек Московской державы. Исследование автора касается монет вальцованных, к которым разработанный И.Г.Спасским (1904–1990) и русским нумизматом- античником А.Н.Зографом (1889–1942) способ не применим принципиально. При вальцовке само понятие «штемпель» как четкий технический термин теряет смысл, хотя, наверное, может оставаться в употреблении как принятый условный элемент таксономического ряда при описании монет. В то же время, в современной немецкой нумизматике имеются примеры успешных опытов анализа комбинаций оттисков, полученных смещением нижнего вала относительно верхнего на одну единичную форму штамповочной прокатки [39].

Следует отметить, что оптимизм в деле разделения чехов по времени производства не оправдан – даже при применении адекватных способов сравнения монетных оттисков валов можно в лучшем случае ожидать построения лишь хронологической последовательности групп монет, образованных двумя одновременно работающими валами. Осложняется разделение монет с целью установления хронологической последовательности их изготовление одновременной работой, как минимум двух мастеров-резчиков – Яна Гранковского и Семена Ялинского, о которых сообщает автор.

2. Тинфы

2.1. О различии в весе тинфов

В истории тинфов выступают два монетных двора, размещенных в Москве. Один из них – двор Приказа Большой Казны (Красный), второй – Приказа Морского Флота (Адмиралтейский, Кадашевский).

В книге поднимается вопрос о различных весовых и пробирных характеристиках тинфов обоих монетных дворов. Продолжая приведенные в книге авторские расчеты, которые призваны служить для пояснения смысла процитированных документов, можно вычислить, что по содержанию серебра тинф двора Приказа Большой Казны составлял лишь 50% (!) от тинфа Адмиралтейского двора (с. 171). Проба тинфов Казны составляла 75% от тинфов Адмиралтейства (с. 170). Вес тинфов Казны составлял только 67% (!) от тинфов Адмиралтейства или в среднем (по автору) 4,264 г (с. 170). Но дело в том, что тинфов такого малого веса, как показывает проверка по Приложению IV, оно же Табл.П.IV.1 (с. 231–244), не существует вовсе, хотя, исходя из свойств нормального распределения, следует ожидать у отдельных экземпляров и меньшего веса, чем назван автором. Несоответствие очевидно. Обращение к цитатам из документов проясняет реальную ситуацию: тинфы Казны «ниже целым лотом», «у каждого фунта … тинфов переложено по двенадцати золотников излишней меди» (с. 170). В документе не говорится о количестве монет, как решил автор (об этом ниже), но говорится о фунте, т.е. о стопе. Автор посчитал, что поскольку для пробы передано пять тинфов с каждого двора, да по одному «изрезано и опробовано», то речь идет о разнице веса в лот для этих шести монет. Но документ, им же цитированный, говорит о пересчете к фунту добавки лигатуры, хотя опробована разрушающим методом лишь одна монета весом в полтора золотника.

Следует ожидать, что и строчкой ранее говорится о нехватке лота (трех золотников) на фунт. Документ следует понимать так, что средний вес определялся по пробе из пяти монет, потому что по известной практике монетных дворов – здесь уместно использовать ретроспективный метод – пробы-образцы должны были сохраняться, поэтому шестая монета не могла быть использована для определения среднего веса: она не просто «опробована», но и «из-

резана». Здесь «изрезана» означает, что была оставлена контрольная часть для возможной повторной проверки пробы. Получается, что средний вес представленных комиссии тинфов Казны отличается от веса тинфов Адмиралтейства на $\frac{1}{32}$ (в фунте 32 лота) или 3,13%, и составлял 96,88%, что вполне может быть и не противоречит артефактам. Иное дело – оценка репрезентативности пробы и статистической значимости различия с точки зрения статистики. Рискнул бы утверждать, что статистически значимой разницы по весу монет не было – ведь это легко контролируемый показатель, а на монетном дворе были обязаны следить за ремедиумом по весу и за несоблюдение уставного веса пришлось бы немедленно отвечать.

2.2. Потери металла при производстве

Требует особого внимания традиционный для русской нумизматики сюжет о потерях металла во время передела серебра [40]. Автором называется цифра в 11,24% (с. 162), основанная на документах тинфового дела. В приведенном ниже документе сообщается о предложении Петра I платить мастерам по три рубля с пуда «на своем угаре», и ответе мастеров, что готовы работать только за 10 рублей «на своем угаре, кроме сплавок» (с. 164). Автор считает, что угар здесь – потеря серебра «при сплавке и чеканке». Однако из документа видно, что мастера различали угар и сплавки, это подчеркивается даже средствами языка – в одном случае использовано единственное число, во втором – множественное. Не является ли здесь угар потерями при плавлении всей массы сырья, а сплавки – переработкой образовавшихся отходов производства (прежде всего ажура после вырубки кружков)? Как видно из приводимых документов, «крохи» (ажур) в потери заносить не следует. Так, в цикле, начавшемся 17 декабря 1707 г. оказалось 2 пуда 37 фунтов 93 золотника крох, а через неделю, 23 декабря среди сырья упоминается «мелочное» серебро с удивительно близким весом – 2 пуда 38 фунтов 58 золотников (с. 163), т.е. всего лишь на 64 золотника больше или на 0,6%. Вероятно, это уже упоминавшиеся крохи.

Самый больной вопрос, от выяснения которого автор лукаво уклонился: что же считается угаром при сплавке – 1) потеря веса готового сплава 500 пробы или же 2) потеря веса серебряного сы-

рья, проба которого выше 500. В переплавку поступало сырье в виде лома и иноземной монеты 750–873 пробы (с. 163, 165, 166, 169), либо проволочные копейки, проба которых была практически равна пробе иноземных ефимков (серебро уже давно, с первой половины 17 в. перестали очищать от примесей [41]). Судя по организации колонок статистических таблиц автора, он не исключает второй вариант. Для получения соответствующих промежуточных цифр по первому варианту необходимо было после сплавки только лома отлить сырье в слитки и перевесить. Но и это не решает проблему – последующая плавка для получения уставной пробы опять заберет на угар какое-то количество серебра и определить его можно уже только расчетным способом. Затем следует, пересчитав потери в сплаве 500 пробы в пробу сырья их сложить. Предложенный путь сложен и маловероятен. Зная обыкновение при вычислительных операциях того времени полностью приводить всю цепочку расчетов, следует ожидать при использовании такого пути присутствия этих расчетов в документации. Таких расчетов в документах нет.

Полагаю, что мог быть только первый вариант. Вряд ли стали бы плавить все серебро лома, для того, чтобы определить среднюю пробу партии, а затем, отвесив нужное количество меди, сплавить еще раз для приведения в уставную пробу. Разумнее будет, не разливая и не остужая расплава серебра, взять пробу, определить соотношение в ней меди и серебра, высчитать необходимое количество лигатурной меди и добавить в жидкий расплав. В таком случае не остается корректного способа расчетом определить потерю серебряного лома, ибо даже небольшая погрешность при определении уставной пробы готового тинфового металла делала подобные расчеты бессмысленными, поскольку потери на угаре составляли тоже небольшую долю. Вычислительный эксперимент показывает, что вполне допустимая ошибка в 5–10 промилле при определении пробы (занижение фактической пробы) была бы эквивалентна в таком расчете потере серебряного сплава пробы сырья около 1–2%. Остается предположить, что абсолютные числа, которыми характеризуют потери при сплавке, являются разницей суммарного веса слитков и общего веса меди и серебряного лома.

Официальная стоимость пуда лигатурного серебра в тинфах составляла около 300 рублей (на рубль приходилось чуть больше 8 тинфов, в пуде около 2,6 тыс. тинфов со средним весом 6,3 г).

Документы свидетельствуют, что в декабре 1707 г. монетчикам заплатили из расчета от пуда по 3 рубля 56 копеек (с. 163). Известно, что в феврале 1707 г. они согласились работать по 9 рублей от пуда на своем угаре (с. 165). Отсюда стоимость компенсации за угар около 5,5 рублей на пуд или около 1,8%. Даже при оплате в 10 рублей, которая называлась в переписке, предполагаемый угар составит 6,5 рублей или 2,2%.

На основе анализа декабрьского цикла автор предлагает считать, что угар при плавке составил 2,42%, утраты «у кузнецов в ковке, а у монетчиков в плющенъи, в обрезе, в пожоге, в печатании» – 1,64% (с. 164), или в сумме 4,06%. Строго говоря, неизвестно, можно ли складывать эти две цифры, ибо вторая – вес серебра пополам с медью, а первая может оказаться весом почти чистого серебра. Здесь принято, что по обоснованной выше версии речь идет в обоих случаях о сплаве 500 пробы.

Очевидно незамеченное автором несоответствие потерь металла и компенсации за нее. Потери, которые приходится принимать на себя монетчикам, в два раза превосходят компенсацию. Поскольку документы об оплате труда монетчиков не приводятся полностью, то можно лишь догадываться, что в одном из случаев разговор мог вестись об изготовлении сплава, а во втором – об операциях механического производства. Вероятно, вопрос к монетчикам о согласии работать по три рубля из пуда на своем угаре следует понимать как понижение оплаты с 3 рублей 60 копеек до трех рублей при одновременной среднерасчетной компенсации за угар. Если не «расшифровать» вопрос таким образом, то он становится нелепым, ибо три рубля это лишь 1% стоимости пуда лигатурного серебра, что совершенно не соответствует ни потерям при плавке, ни потерям при обработке, ни, тем более, общим потерям при обеих операциях. Еще одна возможность рационального объяснения – ошибка в копии документа, замена цифры «9» на цифру «3». Если вспомнить, что автор делал свои выписки не из архивных документов, а из рукописных копий начала 20 в., то предположение об ошибке становится весьма вероятным. Из сказанного видно, что вопрос о стоимости производства тинфов требует уточнения: обходилась работа в пуде тинфов в три – три с половиной рубля или же значительно дороже, т.е. платилось за плавку и изготовление монет отдельно или же вместе? Сам Петр I сообщает, что производство обходилось в 5 копеек на

рубле, т.е. в 5%, как считает автор (с. 160), но в 4,76% в действительности. Использовав информацию Петра I, можно сделать заключение, что стоимость работы составляла 0,7%, ведь потери металла – 4,06%. Стоимость работы получается ниже вычислennого 1%, но можно полученный результат использовать для объяснения попытки понижения оплаты за работу с 3,5 рублей до 3 рублей.

Вызывает неуверенность в результатах подсчетов оплаты труда выяснение действительной доли угара серебра при плавке. Известно по документам московских монетных дворов начала 17 в., что переплавка чистого (здесь высокопробного) серебра вела к выгоранию 0,6% металла [42]. Называемая документами тинфового дела доля потерь при плавке в 2,42–2,54% (с. 164, 167) выше в четыре раза. Не выгорала ли здесь большей частью лигатурная медь, которая была значительно дешевле серебра? Можно, забегая несколько вперед, поискать объяснение высокой цифре потерь в повторных переплавках крох, что, как показывает вычислительный эксперимент, может увеличить при сохранении нормы угара в 0,6% потери серебра на угаре до 1%. Еще одно возможное объяснение – увеличение потерь во время первой плавки («большой сплавки») за счет чрезмерно долгого нагревания расплава серебра при добавлении в него меди в твердой фазе, что усугубляется разницей в температуре плавления металлов – для серебра это 961°C, для меди – 1084°C.

Попробуем еще раз просчитать затраты на производство тинфов, исходя из оплаты за пуд условно чистого серебра, на этот раз в рублях. Итак, 2% невозвратимых потерь металла на пуде в 660 рублей (пуде чистого серебра, такое количество рублей приходится на пуд при пересчете копеек весом 0,28 г 880 пробы в условную 1000 пробу) дадут 13 рублей. Работа стоит 6–7 рублей в пересчете в условный пуд чистого серебра, что совместно с потерями дает 19–20 рублей или несколько больше 3%. В затратной части недостает, если верить Петру I, около 2%. Можно сказать, что удовлетворительный ответ, в котором все цифры сходились бы, на основании имеющегося материала не получен.

Через некоторое время последовала доплата монетчикам за выполненную в декабре и июне 1707 г. работу, за которую монетчики получили прежде по 3–3,5 рубля, и стоимость работы по

подсчетам автора составила около 7 рублей за пуд тинфов (с. 168). Понятно, что в этой головоломной бухгалтерии хотелось бы иметь проводника через дебри недомолвок документов, но читателю приходится самому решать, что же имело место в действительности.

Теперь попробуем понять, что же за загадочная цифра 7,4% отходов в крохах. Появление отходов само по себе не является загадочным, недоумение вызывает конкретное, ни с чем не сообразимое количество их. Ажура так мало быть не может при любой схеме вырезки монетных заготовок из листа – настолько экономных способов в природе не существует. При размещении соседних рядов таким образом, что линии, проведенные через центры четырех соседних вырубленных монетных кружков, образуют квадрат, отходов получается около 50%. При размещении соседних рядов с уступом, когда линии, проведенные через центры четырех соседних вырубленных монетных кружков, образуют ромб, отходов получается от 40% до 30% в зависимости от количества вырубаемых из одного листа рядов кружков. Названные цифры легко получаются эмпирически, хотя возможен и несложный чисто геометрический способ их вычисления. Несоответствие можно объяснить лишь перманентным включением в процесс ажура, т.е. его переплавки. Можно даже подсчитать, сколько раз следует переплавить ажур, чтобы его долю уменьшить до 7% от исходного количества сырья.

Предположим, что использовался экономный способ вырубки с размещением рядов уступом и рядов было два. Тогда 40% от 40% составит 16%, 40% от 16% составит 6%. Или же (при большем количестве рядов) 30% от 30% составит 9%. При вырубке одного ряда из узкой полосы (максимально возможное количество отходов) потребуется на одну переплавку больше: 50% от 50% составит 25%, 50% от 25% составит 12,5%, 50% от 12,5% даст 6%. Вероятно, в течение недели ажур переплавлялся несколько раз (дважды либо трижды). Оставшаяся часть, которая могла быть в принципе переплавлена, но почему-то осталась, указывает на дискретную организацию процесса производства, циклом в котором была одна неделя, как можно догадываться из приведенных документов за декабрь 1707 г. При таком объяснении становится понятным много-

жественное число использованного в документе термина «сплавки» – их действительно было несколько. Если допустить чередование дней выплавки и дней вырубки, то при недельном цикле возможны лишь три плавки, из них одна «большая сплавка» (с. 165), как не случайно называет ее документ, и две сплавки ажура, которые по аналогии с определением документа позволительно назвать малыми. Впрочем, неясно, за какое время переделывались сто пудов, которые, как можно понять из документов и составляли количество, необходимое на один «передел» (с. 158).

Замечание автора о якобы допущенных в ходе июньской плавки грубых нарушениях технологических норм, приведших к более чем трехкратному, по сравнению с декабрьской плавкой, увеличению массы отходов (с. 166–167), основано на прямом арифметическом сравнении без содержательного анализа цифровых характеристик. Крохи в количестве 34,07% говорят об отказе от переплавки ажура во время цикла и вырубке из пластин экономным способом – несколькими вертикальными рядами со смещением отверстий соседних рядов на $\frac{1}{2}$ диаметра по вертикали друг относительно друга.

Попробуем еще раз проанализировать текст. Что означает «на своем угаре, кроме сплавок» (с. 164)? Если допустить, что сплавки здесь имеются в виду и большая и малые, то угар, несмотря на видимый этимологический след, не имеет отношения к выгоранию серебра во время плавки, но к потерям серебра во время других процессов, связанных, скорее всего, с нагреванием. Тогда совершенно верно толкование автора, что это означает неотнесение на счет мастеров утерь серебра при плавке. При оценке этих потерь в шесть–семь рублей на пуд готовой продукции, т.е. в 4,0–4,6% при реальных потерях лигатурного металла в 1,64% можно говорить о повышении оплаты на 2,4–3,0% от стоимости пуда продукции – от семи до девяти рублей. При принятии этих потерь из пуда сырья – 2,0–2,3% составят повышение оплаты труда на 0,4–0,7% либо два–четыре рубля. Такой вывод нелогичен – трудно подозревать в альтруизме и благотворительности по отношению к работникам администрацию монетного двора. Очевидна необходимость обращения к оригинальным документам для получения ответа на поставленные вопросы.

2.3. Проба тинфа

Судя по передаче функций закупки сырья для монетных дворов специально созданной в 1711 г. Купецкой Палате, какие-то злоупотребления на монетных дворах были. Практически единственная возможность незаметно (при минимальном числе участников) совершить хищение на монетном дворе – списать завышенное количество денег на закупку сырья и замещение недостающего серебра во время плавки дешевой медью (тот же самый эффект дает умышленное завышение пробы приобретенных предметов поговору с поставщиком). Разделение интендантских и производственных функций устранило именно это слабое место в начале процесса. Поэтому вполне резонно ожидать злоумышленного уменьшения пробы тинфов, но не их веса – ясно, что необходима для проверки экспертиза достаточного количества монет точными способами.

Такие исследования были инициированы автором.

Весьма логично автор высказывает догадку о пробе шестака низшей, чем у тинфа (ведь он весит почти половину тинфа, а не $\frac{1}{3}$).

Можно лишь приветствовать обращение автора к современным физико-химическим методам определения состава монет. В лаборатории Смитсоновского института было выполнено исследование четырех монет методами рентгеновской флуоресценции и EDC. Исследование подтвердило факт выбеливания монет, о котором говорят документы (с.162). Определены пробы объектов – 340 и 480 для тинфов, 210 и 470 для шестаков (с. 189). К сожалению, в приведенном заключении не говорится о доверительных интервалах, точности метода, количестве замеров с одного объекта, характеристике аппаратуры и условиях аппаратурного эксперимента. Отмеченное в двух случаях присутствие ртути не сопровождалось исследованием распределения элемента по глубине монеты, что позволило бы однозначно говорить либо о серебрении с использованием амальгамы либо об остаточных процессах изоляции серебра. Обращает внимание отсутствие в результатах упоминания о кремнии, магнии, алюминии, хлоре – элементах неизбежно выявляемых в заметных количествах при анализе серебра, которое старше 19 в. [43], что поневоле заставляет ставить вопрос о совершенстве методики анализа.

Следует отметить, что выборки из нескольких монет совершенно недостаточно для объективных выводов о всей совокупности.

Автор также сообщает о пробировании восьми тинфов и трех шестаков двух монетных дворов из собрания Эрмитажа (с. 187, 215, сноска 453). Результаты также настораживают – четыре тинфа и три шестака оказались 500 пробы, но две монеты Адмиралтейства оказались на 20% и 40% выше уставной пробы (600 и 700 промилле). Вряд ли предпринятую попытку объяснения отбором лучших экземпляров можно признать удовлетворительной – монеты априори могут иметь либо равную уставной (в пределах ремеслу) либо низшую пробу. В данном случае точно также встает вопрос о надежности полученных результатов – используемый обычно Пробирным надзором Минфина штрих-метод вызывает массу методических нареканий, настолько серьезных, что впору ставить вопрос об исключении результатов анализов Пробирного надзора из научного оборота [44]. Тем не менее, монет 400 пробы (что можно было ожидать) или, в терминологии Пробирного надзора монет «из недрагоценного металла», «ниже 500 пробы», не обнаружено.

2.4. Регион распространения тинфов

Несомненным достоинством книги является связывание вопросов производства тинфов с финансовым обеспечением Северной войны 1700–1721 гг. Автор высказывает твердое убеждение, не подкрепленное, впрочем, топографией находок, что большая часть тинфов оказалась на территории Восточной Белоруссии и средней части левобережья Днепра, поскольку именно здесь в 1707–1709 гг. развернулись наиболее значительные военные события. Кажется, с этим можно поспорить: сам автор весьма убедительно показывает, что большая часть тинфов предназначалась для выплат союзнику Петра I Августу II, но не местному населению. Процитированные автором документы о расходе тинфов почти исключительно говорят о Пруссии (с. 181–182), куда после Полтавской победы 1709 г. переместился театр военных действий. Провиант и фураж, как можно понять из документов, покупался

союзниками там, где опасались вызвать конфискациями нарекания местного населения.

В небольшом удалении от тыловых баз пользовались своими запасами, например, замечание Петра I 1710 г. гласит: «Прусскую землю возможно пройти своим хлебом и фуражем». Печальный результат Северной войны – сокращение населения Белоруссии на $\frac{1}{3}$ [45], заставляет подозревать реквизиции на белорусских землях, как утверждают специальные исследования. Действительно, по договору 1703 г. Великое княжество Литовское брало на себя обязанность снабжения продовольствием и фуражом российских войск «за деньги Его Царского Величества, пристойною ценою» (с. 142), но это никак нельзя понимать как гарантию компенсаций местному населению. Наоборот, речь в договоре шла о единовременно выплачиваемой войску Великого княжества Литовского сумме. Как известно, войско не выращивает зерновые, поэтому данную сумму можно рассматривать практически, как откупное за дозвол хозяйствовать по своему усмотрению на белорусских землях.

2.5. Курс тинфа

Каким же был курс тинфа? Автор постоянно говорит о 12-копеечном курсе, что вроде бы и правильно, тем не менее режет ухо историка, привыкшего к работе с документами начала 18 в. Названный счет искусственно привнесен в начало 18 в. На копейки стали считать значительно позднее, в это время пользовались рублем в 200 денег, средней фракцией был алтын в 6 денег. Традиция официальной советской историографии, старательно вырисовывавшей облик Петра-Kulturtrager'a, относит появление децимальной системы в России к 1700 г., что является вызванной идеологическими соображениями ложью. К сожалению, разделил это всеобщее заблуждение и автор. Курс тинфа – четыре алтына, документы именно так его определяют: «тинф по четыре алтын» (с. 177). Можно, конечно, сослаться на письмо самого Петра I от 1707 г. о выгоде изготовления тинфов и шестаков: «...хотя на Москве 5 копеек у каждого рубля будет убытку, а здесь прибыли четверть у каждого рубля будет, а рубль здесь против

ефимка» (с. 159). Но счетные ли здесь копейки? И может ли один либо несколько документов противостоять всей массе имеющихся свидетельств того времени?

Автор сам цитирует два документа, которые несколькими словами фактически напрочь ломают устоявшийся ложеный академический вариант описания новаций Петра I в денежной системе, но, к сожалению, оставляет их без внимания. В 1701 г. Петр I принял на себя обязательство денежных выплат в размере «200000 ефимков или 100000 рублей» (с. 141), другими словами, ефимок-талер (по весовой норме талера был впоследствии произведен рубль-монета) здесь – полтина. Чрезвычайный посланник английского двора в 1707 г. пишет: «... государственный кредит не колебался до начала нынешней войны, когда, вследствие необдуманного проекта об умножении денежных знаков, достоинство копейки сразу понизилось наполовину» (с. 147). Итак, если и замышлялась денежная единица в 100 фракций, то это была полтина, а фракциями выступала традиционная счетная денга. Изменение котировок российских монет вследствие порчи монеты со временем на место деньги выдвинуло копейку, на место полтинника – традиционный счетный рубль.

Почему же именно в 12 проволочных копеек был оценен тинф? Наверно, объяснение в том, что копейка ценилась в пулторак, а 12 пултораков приходилось на орт-тынф в 18 серебряных грошей. Как в Московской державе реально выступала в обращении копейка, а не денга, так и в соседней Речи Посполитой, где считали на гроши, реально в обращении был пулторак, а не грош. Возможно, именно это деление орта на 12 пултораков и породило счетный грош-осьмак, о котором уже упоминалось: если допустить, что в серебряном грошее восемь медных солидов, то в пултораке – двенадцать, а в орте – двенадцать пултораков, т.е. орт – дюжина дюжин медных солидов.

Петровский тинф наследовал распространенное название орта в Речи Посполитой конца 17 – нач. 18 в., которое, в свою очередь, перешло на него с «орта золотового» – изначально кредитного тынфа-злотовки Яна Казимира, курс которого в рассматриваемый период установился на уровне содержания в нем серебра, т.е. на уровне орта [46].

2.6. Финансовый рерпетуум mobile Петра I

Требует пояснения предложенная Петром I операция, напоминающая некий финансовый рерпетуум mobile. Автор предпринимает такую попытку, говоря о «100 копейках, использованных в качестве серебряной основы чеканки» (с. 160), но пояснение не делает более понятным это «экономическое чудо», направляя мысль в ложное русло подсчетов потерь при переделе обращающихся проволочных копеек. Если же понимать 5 копеек как затраты на производство монет стоимостью в один рубль, то снимается вопрос, по отношению к чему 5 копеек являются убытком. Прибыль, по мысли Петра I, получалась при замене рубля, который неохотно принимали вместо талера, шестью тинфами, обычно принимаемых за талер, что давало экономию по металлу в два тинфа, ибо из металла, идущего на рубль, выходило восемь тинфов. Можно предположить, что Петр I говорит о рубле еще 875 пробы в 28 г или в 24,5 г чистого серебра (в 1710 г. содержание серебра упало до 20,5 г) [47]. Ниже это предположение будет проверено.

Чтобы прояснить загадку финансового рерпетуум mobile, следует затронуть вопрос о прототипе тинфа Петра I. Поскольку я продолжаю видеть прототип иначе, чем автор (у автора это саксонский зехстальталер), позволю себе большую автоцитату.

«Петровский тинф, битый подобным по изображениям как на монеты Августа II, так и Фридриха III, по весу и размерам близок обращающимся в Речи Посполитой и Пруссии разновременным средней величины серебряным монетам, которые соответствовали тинфу-орту, но наиболее ему метрологически близки прусские орты конца 17 в. Сверхприбыль российское правительство получало путем понижения принятой для прусских ортов пробы в 641 промилле до 500 промилле и ниже, что было гораздо сложнее сразу же обнаружить, чем отклонение в весе монеты» [48].

Проба тинфа составляет 78% от пробы прусского орта, а учитывая равенство веса, то и по содержанию благородного металла тинф на 22% «легче» (100% – 78%), чем прусский орт. Эта разница и составляла источник движения загадочной финансовой машины Петра I.

Можно попробовать объяснить разницу в 3% между расчетами Петра I и только что полученной цифрой. Тинфы котировались по 4 алтына, а 8 тинфов составляли 192 денги, что составляет 96%

от рубля или на 4% меньше. Другими словами, 8 тинфов, вероятно, на 4% «легче» рубля по содержанию серебра. Большая разница в пробе и небольшая разница в весе и дадут в сумме названную Петром I «четверть» прибыли на рубль. Правда, проверка показывает несовпадение содержания серебра в рубле и в восьми тинфах. Если вес тинфа вслед за автором принять в 1,5 золотника или в 6,397 г (с. 170), то из рубля может получиться только 7,7 тинфа ($24,5*2:6,397 = 7,67$). Отсюда следует, если Петр I не ошибся, что либо вес и проба рубля неверны, либо тинф имел меньший вес ($24,5*2:8\cdot4\% = 5,88$ г). Поскольку фактический средний вес тинфа выше, то приходится поднимать вопрос о достоверности данных о весе и пробе русских монет эпохи Петра I. В весе рубля вряд ли может быть ошибка, тогда следует предположить, что рубль Петра I имел 950 пробу, что тоже невозможно – это можно заключить даже из визуальных наблюдений. Легко провести обратную проверку содержания серебра в рубле по качественным и количественным показателям тинфов – выяснится, что рубль должен был иметь серебра больше почти на 2 г. Не говорил ли Петр I о счетном рубле, наполняя свои слова вполне конкретным содержанием, т.е. о рубле проволочных копеек? Если в сотне серебряных проволочных копеек серебра больше на 8–10% чем в рубле-монете, то станет понятной нелюбовь к ним Петра I, который обзвывал проволочные копейки «старыми вшами». Расточительному Петру, постоянно нуждающемуся в деньгах для нескончаемых военных акций, производство полновесных проволочных копеек (в сравнении с монетами европейского типа), вероятно, представлялось непростиительными расходами. В соответствии с законом Коперника-Грешема проволочные копейки должны были быть уничтожены, что и произошло.

Вообще, вопросы метрологии денежных единиц вызывают при обращении к ним эффект «консервных банок на проволочных заграждениях» – все показатели увязаны с другими, и любой неверный шаг тут же обнаруживается рассогласовкой цифровых данных. Автор, как правило, количественные показатели рассматривает обоснованно, но это не спасает положения – читатель все равно постараётся вписать данные автора в общую картину и несоответствия станут явными, как это демонстрировалось не раз выше. Автор приводит ряд документов, из которых видно, что не было необходимости производить именно тинфы, как принятую в реги-

оне монету – крупные суммы оплачивались переводными векселями (с. 144–146).

Действительно, сумма, скажем, в 300 000 рублей, составляющая в российских монетах малотранспортабельный груз весом свыше 8 т (в тинфах вес увеличился бы вдвое) представляла в условиях ведения боевых действий серьезное неудобство, о чем с таким беспокойством говорят документы: «... а в Киеве... быть тем деньгам опасно, чтоб неприятель нас от Киева не отрезал» (с. 178). Союзники принимали субсидии и «польскими ходящими деньгами» (с. 142), а это значит – практически всеми монетами Центральной Европы. Ведь именно они-то и служили Петру I сырьем для производства тинфов, причем следовало уточнение: «Серебро... которое моложе тридцати лет, то велите переделывать, а которое старее – не переделывать» (с. 159). Ясно, что речь идет не о столовом серебре, а о европейских монетах, ибо на этом «молодом» и «старом» серебре, как можно понять, стояла дата. Средства тратились на перебивание тех монет, которыми можно было бы рассчитаться без переделывания в тинфы. Исходя из этого, следует искать скрытую выгоду, несмотря на заявления Петра I 1708 г., что они «деланы противы Польских» (с. 177), и свидетельства пробиреров, что новые монеты «мерою и весом и пробою серебра против Присланных образцовых Польских тинфов, которые под персоною Королевского Величества Августа» (с. 161). Как показал сам автор, польские тинфы этого времени не известны. Очевидно, такой же степени достоверности и остальная часть утверждения документа. Можно догадываться, перебрав монеты того времени, что проба тинфов – от тынфов Яна Казимира, аверс – от саксонских монет, реверс, вес и диаметр – от прусских ортов.

Как работала финансовая машина Петра I, производящая деньги из воздуха? По моему мнению, с помощью петровских штыков. В 1706 г. польская сторона потребовала признания равенства при выплатах субсидий весового количества копеек весу талера (с. 153). Отсюда следует, что этого равенства не было, несмотря на равенство пробы, и что Петру I удавалось силой поддерживать завышенный курс своих денег при расчетах с союзниками на уровне 7–8 гривен или 140–160 денег (с. 153). Вероятно, к 1707 г. поддержание этого курса стало проблематичным – современники сообщают о курсе рубля к талеру как 1:1 (с. 147). Тогда-то и появился новый план, в котором была заложена приблизительно

такая же «прибыльность» – тинфовый проект. Дрезденский трактат 1710 г. таким образом фиксирует отношение талер-тинф: «300000 талеров, щитая б тинфов на талер, тинфами или равновесною оным наличною монетою» (с. 180).

2.7. Превращение массового тинфа в редкую монету

Четкое осознание силового нажима Петра I позволяет выскать догадку и о судьбе массовых тинфов, неожиданно ставших редкой монетой. Один из документов позволяет догадываться, что тинфов было выбито не менее 1,6 млн экземпляров (с. 167), что в 4,7 раза меньше по сравнению с выпуском тынфов Яна Казимира, которых было выбито около 7,5 млн экземпляров [49]. Мною в 1995 г. была начата работа по паспортизации хранимых в музеиных коллекциях тынфов Яна Казимира. Уже имеющиеся на сегодняшний день данные позволяют утверждать, что тынфы Яна Казимира не встречаются так часто, как это обычно представляют, но чаще, чем это можно было бы прогнозировать, исходя из известного сегодня количества тинфов Петра I и отношения объемов их производства. Следует искать причину этой диспропорции. Более того, в одном из польских кладов наряду с тынфами Яна Казимира был встречен тинф Петра I, отношение сохранившихся монет клада к тинфу составило 1:256 [50]!

Проблема заключается в том, что исчез не только тинф. Как видно из многочисленных фактов, приводимых автором, расчеты в упомянутом регионе производились и российской монетой (с. 145), которая почти не встречается в кладах того времени, по крайней мере, по моим сведениям на территории Саксонии не выявлено ни одного случая). Союзники были вынуждены принимать выдаваемую Петром I монету, но это отнюдь не означает, что ее пускали в обращение. Вероятно, она использовалась как сырье на монетных дворах. Есть сведения, что в 1705 г. в Гродно на встрече monarchov обсуждался проект переделки копеек (с. 147). Весьма возможно, что подобная участь постигла и тинфы с шестаками – целью Петра I не было насытить обращение этими монетами, но с как можно меньшим ущербом рассчитаться с союзниками. Принятые по шесть за талер (вместо восьми, как следовало бы), они исполнили свою функцию и дальнейшая их судьба не интересовала эмитента.

2.8. «Русские тинфы» и «русский золотый»

Автору удалось найти в белорусских и украинских письменных источниках лишь одно упоминание о тинфах Петра I – датированное 1714 г. постановление сеймика Брестского воеводства: «...тынфы Московские запрещаем» (с. 183). Польскими и прусскими источниками автор не пользовался. Если вспомнить, что ряд российских документов называет их «тинфами русскими» (с. 177, 182), а в 18 в. (первое зафиксированное упоминание – 1728 г., последнее – 1771 г.) хорошо известен по документам «золотый русский», в котором видят 10 российских копеек [51], то поневоле хочется увязать эти упоминания воедино и поискать истоки счетного русского золотого в конкретной монете начала 18 в. Более того, оценка русского золотого близка оценке тинфа. Если вспомнить, что по содержанию серебра курс тинфов был завышен на $\frac{1}{5}$, как показывалось выше, то разница курса тинфа и русского золотого в $\frac{1}{6}$ может получить объяснение оценкой рынка. Известно, что некоторая часть тинфов выдавалась на руки как жалованье в российских войсках (с. 176) и непременно должна была перейти в руки местного населения. Недоработанность высказанной гипотезы очевидна, но в ней может быть и рациональное зерно. К сожалению, автор эту версию не разрабатывал.

Следует отметить, что автор обошел вниманием и касающийся заявленной темы очень важный вопрос перехода от курса копейка – пулторак к курсу копейка – три гроша. По состоянию на сегодняшний день известно, что в конце 17 в. держался полуторагрошовый курс, в начале 18 в. – трехгрошовый. Точные даты и причины изменений не известны. С весом копейки произошла обратная метаморфоза: в конце 17 в. копейка весила 0,40 г, а в начале 18 в. – 0,28 г. Можно высказать предварительное соображение о переходе от счета в серебряных грошах на счет в медных грошах. Если принять предлагаемые мной соотношения, а именно, считать, что в грошке было восемь солидов медью или три серебром, то получатся довольно близкие цифры – копейка стала почти на треть легче ((0,40-0,28):0,40*100 = 30%), но в два раза «дороже» (3,0:1,5), что почти дает отношение $\frac{3}{8}$ по сравнению с копейкой-предшественницей ((100-30):2 = 35 = 37,5). Нельзя забывать, что значительно искаляет картину переоценка копейки в 17 в.

Пока получается, что русский золотой в этом свете – 30 грошей медью (90 солидов). О тынфах (вероятно тинфах Петра I) «которые были подле восьмью грошами старых тынфов» (с. 105), т.е. равнялись 30 грошам, сообщает мемуарная литература сер. 18 в. (поскольку тынф Яна Казимира по ординации 1717 г. равнялся 38 грошам, то $38-8 = 30$ грошей [52]). Несомненно, что намеченная выше тема еще найдет своего исследователя.

3. Приложения монографии как источник

3.1. Метрологические характеристики монет

Наибольшее количество вопросов возникает при изучении Приложения VII (с. 250–253), посвященного весу описываемых монет. В подписях к кумулятам (выбран почему-то этот наименее привычный вид графических характеристик вариационного ряда) не сообщается количество использованных монет, как и не оговорено, где содержатся цифровые сведения (в таблицах либо в тексте).

Например, немедленно обращает на себя внимание несоответствие посвященных чехам Приложения VII:1 и Приложения IV (Табл. П.П.1 – с. 231–244) – в Приложении VII:1 использовано 37 экз., а в таблице только 26 чехов, и лишь 22 экз. с известным весом. Автор сообщает, что известно свыше 40 экз. (с. 71), что взвешено 36 экз. (с. 72), в одной из сносок, отсылающих к рисунку, говорится о 33 экз. (с. 102). Лишь путем специальных изысканий удалось установить недостающие 11 чехов с известным весом, описанных в литературе, зарегистрированные в иной работе автора – вышедшей в Трудах Лодзьского археологического и этнографического музея [53] (в таблице П.П.1 нет связи ее номеров с номерами чехов, описанных в статье). Тем не менее, не удалось отыскать сведения еще о 4 чехах.

Кумулята для тинфов 1707 г. имеет нижнюю шкалу в 111 экз., проверка же сведений, содержащихся в книге, позволяет говорить о 112 взвешенных экземплярах.

В таблицах Приложения IV диаметр приводится с точностью до сотых, однако практически всегда позиции после запятой занимают два нуля, что указывает о действительном измерении с точ-

ностью до миллиметра. Более того, используемый в измерениях штангенциркуль обычно градуирован с точностью до 0,1 мм, а в практике музейного дела принято диаметр определять с точностью до 0,5 мм [54]. Понятно, что таким образом подготовленные данные нельзя было использовать для получения средних значений с точностью до сотых, как это сделано в Табл.2.6 (с. 186).

Особо следует сказать о Приложении VIII, носящем название «Монеты и медали, упоминаемые в тексте (каталог-определитель)», состоящем из 24 фототаблиц с изображениями 164 монет и медалей.

Имея дело с книгой монографического характера, можно было ожидать, что в фототаблицах окажутся все выявленные объекты, благо, они достаточно редки. На самом деле $\frac{1}{3}$ (8 из 24) таблиц отданы под сопутствующие изложению изображения монет и медалей – вспомогательные иллюстрации, а оставшаяся часть охватывает лишь собрание Эрмитажа, но не является, к сожалению, корпусом. Так, из 71 тинфа иллюстраций (автор выявил 180 экземпляров этих монет только в музейных коллекциях) 4 тинфа Государственного Исторического музея (Москва), 4, как принято говорить ныне, дальнего зарубежья (Германия, США), 1 из Музея истории и этнографии Литвы, 1 из частной коллекции (Минск) и 61 из 77 принадлежащих собранию Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург). Учитывая малое количество известных тинфов, читатель был вправе ожидать разбора монет по штемпелям, что пролило бы дополнительный свет на перегравировки дат, и общем количестве выбитых монет можно было бы судить более уверенно, если знать, какая часть известных монет образует обособленные и неповторяющиеся пары. Выше было показано, что почти каждое слово документов требует верификации, что почти всегда возможно альтернативное прочтение; не следовало обойти критическим вниманием и документы о размере выпуска тинфов. Кто даст гарантию, что под «тинфами» документов не скрываются саксонские зехстельталеры московского производства? Неполная публикация фотоизображений лишила читателя возможности самостоятельно провести это исследование.

* * *

По отзывам знающих людей, работа Рябцевича В.Н. читается как увлекательный детектив. При попытке написания рецензии (которая, впрочем, незаметно переросла в полемическую статью) мне вынужденно пришлось занять невыгодную позицию препаратора, лишив себя удовольствия насладиться прекрасным языком книги и умело построенным сюжетом, если так позволительно говорить о научной монографии.

Понятно, хотелось бы видеть книгу Рябцевича В.Н. «Российско-«польские» монетные эмиссии эпохи Петра I» с корпусом монет в фототаблицах, с полной публикацией документов в приложении, подобно брошюре Деммени М.Г. о севском чехе, с современными трехмерными графиками, со строгим анализом количественных показателей, с привлечением контрольных групп других монет. Но при нынешнем экономическом положении в постсоветских республиках, отрадно, что книга после многолетних мытарств в различных издательствах все-таки увидела свет.

И благодарить следует за это Промышленный Коммерческий АвтоВАЗбанк (Тольятти), при непосредственном участии которого книга была издана.

Литература

1. Деммени М.Г. К вопросу о чеканке севских чехов. М., 1909. С. 19–51.
2. Там же. С. 34.
3. Например: Шостын Н.А. Очерки истории русской метрологии XI – начала XX века. М., 1990. С. 267.
4. Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce średkowej w wiekach od XVI do XVIII. Łódź, 1980. S. 14, 16.
5. Синчук И.И. Метрология медных солидов Речи Посполитой 1659-1666 гг. // Вторая Всесоюзная нумизматическая конференция. 1987. Тезисы докладов и сообщений. М., 1987. С. 27–30.
6. Шостын Н.А. Очерки истории русской метрологии... С. 267.
7. Червонов С.Д., Бойцов М.А. Историческая метрология // Введение в специальные исторические дисциплины. М., 1990. С. 166.

8. Синчук И.И. Торуньские орты: метрология и техника изготавления // Труды ГИМ. Вып. 80 / Нумизматический сборник. Ч. XI. М., 1992. С. 87.
9. Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра первого: История русской денежной системы с 1533 по 1682 год. М., 1989. С. 228–230, 315.
10. Правила издания исторических документов. М., 1956.
11. Доимочная книга 7202–7203 гг. по сбору мостовых и решеточных денег с Кремля, Китая, Белого и Земляного городов // Записки Императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. VIII серия. Т. V. № 4. (Материалы и исследования по истории мостовых и решеточных денег в Московском государстве XVII-го века сообщенные А.С.Лаппо-Данилевским и И.Н.Миклашевским). М., 1902. Отд. 1. С. II.
12. Павленко Н.А. История письма. Мн., 1987. С. 190–191.
13. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Вспомогательные исторические дисциплины. М., 1973. С. 105–107.
14. Деммени М.Г. К вопросу о чеканке севских чехов. С. 34–38.
15. Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce średzkowej... S. 14.
16. Ibid. S. 16.
17. Синчук И.И. Денежный счет в Великом княжестве Литовском и Речи Посполитой // Банковский вестник, 1994. N 10. С. 19.
18. Сінчук І.І. Скарб медных манет XVII ст. з вёскі Данілавічы Дзяржынскага раёна Мінскай вобласці // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1995. №2. С. 71.
19. Сінчук І.І. Лотовая проба // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993. С. 374.
20. Деммени М.Г. К вопросу о чеканке севских чехов. С. 35.
21. Кузнецов О.А., Хромов О.А. Техника быстрого чтения. М., 1977. С. 106.
22. Хроника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей. Т. 32. Белорусско-литовские летописи. М., 1975. С. 21.
23. Спасский И.Г. Происхождение и история русских счетов // Историко-математические исследования. Вып. V. М., 1952. С. 337.
24. Шлаттер И.А. Описание при монетном деле потребного искусства. Ч. 1-2. СПб., 1739.

25. Taryf der goude en zilveren specien met hunne evaluatiën volgens de laeste placaeten. Tot Brugge, 1780.
26. Например: Данилов А.М. Линейные корабли и фрегаты русского парусного флота. Мн., 1996. С. 331–332.
27. Деммени М.Г. К вопросу о чеканке севских чехов. С. 34.
28. Синчук И.И. «Описание документов и бумаг Московского архива Министерства юстиции» как историко-нумизматический источник // Третья Всероссийская нумизматическая конференция в г.Владимире. 17–21 апреля 1995. Тезисы докладов. М., 1995. С. 55–57.
29. Климишин И.А. Календарь и хронология. М., 1985. С. 286.
30. Деммени М.Г. К вопросу о чеканке севских чехов. С. 41, 45.
31. Спасский И.Г. Денежное обращение в Московском государстве с 1533 по 1617 гг.: Историко-нумизматическое исследование // Материалы и исследования по археологии СССР. № 44 / Материалы по археологии Москвы. Т. III. М., 1955. С. 232.
32. Чижов С.И. К истории денежного производства на Руси за царский период / Сборник статей в честь графини П.С.Уваровой. М., 1916. С. 31.
33. Русско-шведские экономические отношения в XVII веке: Сборник документов. М.-Л., 1960. С. 538.
34. Трусаў А.А., Собаль В.Е., Здановіч Н.І. Стары замак у Гродне XI–XVIII стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс. Мн., 1993. С. 63, мал. 58:8.
35. Дучыц Л.У. Браслаўскае Паазер'е у IX – XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс. Мн., 1991. С. 56, 57 (рыс. 33:15-18), 62 (рыс. 35:15).
36. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х–ХV вв.). М., 1981. С.96-100.
37. Сінчук І.І. Грашовая рэформа Аляксея Міхайлавіча // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993. С. 184.
38. Штыхов Г.В. Охранные раскопки в Белоруссии // Археологические открытия 1981 года. М., 1983. С. 367.
39. Moser H., Tursky H. Die Münzstätte Hall in Tirol 1477–1665. Innsbruck, 1977; Moser H., Tursky H. Die Münzstätte Hall in Tirol 1665–1809. Innsbruck, 1981.
40. Прозоровский Д.И. Монета и вес в России до конца XVIII столетия. СПб., 1865. С. 390–401 ; Спасский И.Г. Денежное

обращение в Московском государстве... С. 224–227, 241–259 ; Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII–XV вв. // Труды Государственного Эрмитажа. Т. IV. / Нумизматика. Вып. 2. М., 1961. С. 86–91.

41. Постошков И.Т. Книга о скучости и богатстве. М., 1937. С.311; Мельникова А.С. Систематизация монет Алексея Михайловича (1645–1676) // Вспомогательные исторические дисциплины. Вып. III. Л., 1970. С. 211 ; Спасский И. Г. Русские ефимки: Исследование и каталог. Новосибирск, 1988. С. 15 ; Сінчук І. Роздум пра талер і грош // Спадчына, 1990. N 1. С. 62.

42. Подсчитано по: Спасский И.Г. Денежное обращение в Московском государстве... С. 229.

43. Suchodolski S. Skarb z Ostrowa Lednickiego i problem kwartników śląskich // Wiadomości numizmatyczne, 1993. Z. 3–4. S.153–158.

44. Сінчук І.І. Проба // Археологія і нумізматика Беларусі. С.516–517; Синчук И.И. Экспертное заключение о кладе монет 17–18 вв. из д. Гладково Чаусского р-на Могилевской обл. Беларуси. Mn, 1994. С. 8–9.

45. Карпачев А.М., Козловский П.Г. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине XVII–XVIII в. // Тезисы докладов и сообщений десятой сессии симпозиума по аграрной истории восточной Европы: (Ленинград, январь 1968 г.). М., 1968. С. 99 ; Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. Вильнюс, 1966. С. 56.

46. Рабцэвіч В.Н., Сінчук І.І. Тынф, тымф // Археологія і нумізматика Беларусі. С. 621.

47. Уздеников В.В. Монеты России 1700–1917. М., 1985. С. 412.

48. Фрагмент доклада, подготовленного для II ежегодной конференции национальной российской ассоциации «История и компьютер», проходившей в Красновидово 18–20 марта 1994 г. (Синчук И.И. Тинфи Петра I из коллекции Государственного Исторического музея).

49. Синчук И.И. К атрибуции тынфов Яна Казимира 1663–1666 гг. // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычная наука і гістарычна аддукцыя у Рэспубліцы Беларусь (новыя канцепцыі і падыходы). Мінск, 3–5 лютага 1993 года. Тэзісы да-

кладаў і паведамленняў. Частка II. Сусветная гісторыя. Мн., 1993. С. 122–123.

50. Sinczuk I. Skarb tymfów z okolic Sandomierza // Kronika zamkowa, 1996. N 1. S. 69.

51. Космылев В.С. «Русская куренция» – региональная система белорусского денежного счета XVIII в. // Краткие тезисы докладов и сообщений научной конференции «Новое в советской нумизматике и нумизматическом музееоведении» (к 200-летию Отдела нумизматики Эрмитажа). 14–16 октября 1987 г. Л., 1987. С. 76–77 ; Kołobowa J.N. «Ruski złoty» w finansowej terminologii wschodniej Białorusi w drugiej połowie XVIII wieku // Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska. 1986. Nr 6. Łódź, 1989. S. 255–259 ; Колобова И.Н. О денежной терминологии белорусского рынка XVI–XVIII вв. // Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Міжнародная канферэнцыя. 24–27 мая 1990. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Секцыя 1. Кірыла-мяфодзіеўскія традыцыі і развіццё нацыянальных моў славян. Мн., 1990. С. 55–56 ; Колобова И.Н. Монета и денежный счет восточнобелорусского рынка второй половины XVII – третьей четверти XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Львов, 1990. С. 16 ; Синчук И. Денежный счет... С. 18–21.

52. Volumina Legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T.VI. Petersburg, 1859. S. 143.

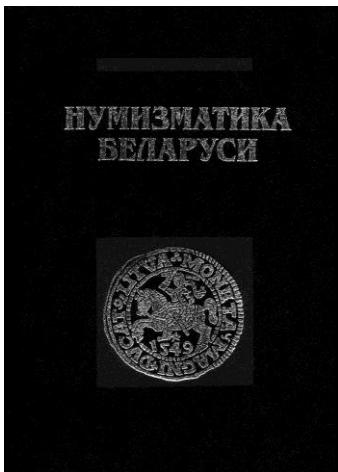
53. Rjabcevič V.N. Putywlkie i sewskie czechy // Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska. 1988. Nr 8. Łódź, 1989. S. 145–148.

54. Лазарев В.В., Синчук И.И. Анализ описания собрания Э.К.Гуттен-Чапского как источника по нумизматической метрологии // Метод в историческом исследовании. Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной школы-семинара. Минск, 21–25 октября 1991 г. Мн., 1991, С. 72–73.

► Рассказывает нумизматика

Рябцевич В.Н. Нумизматика Беларуси. Минск. 1995. 688 с.

Очередная книга В.Н.Рябцевича является существенно расширенной и переработанной версией книги «О чём рассказывают монеты» (первое издание – 1968 г., второе – 1977 г.). Язык издания – русский.

Трудно переоценить значение книги В.Н.Рябцевича – собственно только по его книге, единственно доступной долгие годы, знали нумизматику Беларуси работники музеев и широкий круг любителей.

Тираж книги 5000 экз., что отразило падение интереса к исторической литературе в Беларуси – первое издание вышло тиражом 25 000 экз., второе – рекордным для нумизматической литературы тиражом 190 000 экз.

Данное издание выгодно отличается от первых двух твердой, добротной, со вкусом сделанной об-

ложкой, удобным, привычным читателю, книжным форматом. Качество фотоиллюстраций значительно улучшилось по сравнению со вторым изданием, что является существенным плюсом, поскольку книга используется коллекционерами и работниками музеев как универсальный определитель монет, которые обращались на территории Беларуси. К сожалению, сохранился дефект второго издания: описание таблиц монетного каталога размещено за текстом перед таблицами, что затрудняет поиск описания. Удобнее было бы иметь его в конце текста перед оглавлением. Дополнилась книга еще шестью приложениями – кроме уже упомянутого монетного каталога и появившихся уже во втором издании «геральдических таблиц» с прорисовками работы П.П.Казея, встречаемых на монетах государственных и личных гербов, частей легенд и дифферентов. Приведены сведения по монетным дворам, которые били монету для Речи Посполитой, России, СССР; расшифрованы

в двух приложениях инициалы должностных лиц монетных дворов, бывших монеты для Речи Посполитой и России. В последнем приложении приводятся сведения об очистке монет; завершает книгу небольшой список рекомендуемой литературы.

Справочный аппарат, как и в предыдущих изданиях, в соответствии с заявленным жанром издания как научно-популярной литературы, к сожалению, отсутствует. Удобным нововведением стали «титульные листы» к каждой главе с кратким ее содержанием на обратной стороне, но в самом тексте эти подзаголовки отсутствуют.

Возросло количество страниц – теперь их в книге 352 против 204 во втором и 88 в первом издании, при увеличенном формате страниц в новой книге.

Состоит книга из десяти глав, названия которых практически повторяют оглавление второго издания «О чем рассказывают монеты». Первые две главы – о природе денег и о кладах, остальные – о монетах соответствующих периодов. Автор выделяет следующие хронологические отрезки: 1) «античность» и 9–10 вв., 2) 11 в., 3) «безмонетный период», 4) 14 – конец 15 в., 5) конец 15 – вт. треть 16 в., 6) конец вт. трети 17 – сер. 1790-х гг., 7) конец 18 в. – 1917 г., 8) «советский период».

В оглавлении бросается поневоле в глаза, что одна из глав имеет название «Денежное обращение Западных земель Руси в XI в.». По отношению к Киеву, центру Руси, земли Беларуси были скорее северными, нежели западными. Очевиден также появившийся еще во втором издании дефект – история Беларуси сводится лишь к советскому периоду, ничего не говорится о Западной Беларуси межвоенного периода и, соответственно, о монетах Польской республики, в состав которой входили эти территории до 1939 г. (нет этих монет также и в каталоге-определителе). Если в 1977 г. этот раздел по понятным причинам не мог появиться, то для 1995 г. это не находит объяснения. Более того, из каталога монет исчезли даже боны польских воинских кооперативов, которые напрямую связаны с Беларусью и еще оставались во втором издании. Знакомство с содержанием книги вынуждает также заметить, что названия глав «Денежное обращение...» не соответствуют материалу книги. Денежное обращение со временем появления векселя не сводится только к монетам, да и описание его требует введения ряда традиционных характеристик, что выходит за круг

обычных задач нумизматики (например, ясно, что не являются предметом вешеведческой дисциплины безналичные расчеты либо электронные деньги).

Значительно увеличилось количество табличных иллюстраций. Если в первом издании было 138, а во втором – 145 таблиц, то теперь их стало 244, причем формат таблицы стал больше. Очень важно, что монеты представлены только фотографиями (в первом издании было некоторое количество графических иллюстраций).

Еще одно достоинство – натуральная величина монет на фотоиллюстрациях, что помогает неопытному человеку по размеру найти нужную монету. Однако за количество иллюстраций пришлось расплачиваться «прозрачностью» определителя. Если в первых изданиях выдерживалась концепция первоначального определителя, который должен был дать только представление об общем виде монеты, и на этом основании дать возможность определить ее номинал, государственную принадлежность и монарха, то теперь автор стремится дать некоторое представление о вариантах типов, что в рамках одной книги сделать добротно невозможно. Очевидна некоторая перенасыщенность иллюстрациями российских монет 18 в. – воспроизводятся серии очень похожих рублей Петра I, Анны Иоанновны и Екатерины II, чувствуется избыточное количество трояков Сигизмунда III. Кажется, не совсем обоснованно включены в каталог «золотые» Петра Алексеевича (табл. 113:4-7), которые, как известно, являлись наградами для ношения, но не были денежным вознаграждением, коммеморативными или находящимися в обороте монетами.

Расширились таблицы и за счет советских монет, которые отсутствовали во втором издании. Присутствует большое количество советских коммеморативных монет, что, с одной стороны, дает представление об этом аспекте деятельности советских монетных дворов, с другой, вводит читателя в заблуждение. Даже серия медноникелевых монет 1991 г. «Барселонская олимпиада 1992 г.» никогда не только не поступила в обращение, но и не попадала в руки советских коллекционеров, поскольку предназначалась исключительно для продажи за границей, не говоря уж о золотых, платиновых и иридиевых монетах. Если первые советские памятные монеты носили пропагандистскую функцию и действительно обслуживали наличноденежную часть денежного обращения, то последние выпуски к денежному обращению никакого отношения

не имеют. В таблицах сохранились появившиеся во втором издании условные обозначения металлов монет в форме лигатур, принятых в нумизматической литературе 19 в., что достаточно удобно при работе с таблицами, но современному читателю было бы проще пользоваться привычными стандартными химическими знаками 20 в.

Глава, посвященная кладам, использует не только белорусский фольклор, но и занимательные истории о сокровищах, происходящие с территории всей былой Российской империи, а, временами, и всего мира. Вероятно, на книге сказалось влияние предшествующего издания, которое вышло во времена Советского Союза и называлось не так строго – «О чем рассказывают монеты» – без ограничения Белоруссией. Среди обилия историй стоит выделить одну – поиски сокровищ с помощью заклятия потусторонних сил хорошо известным итальянским скульптором эпохи Возрождения Бенвенуто Челлини, приведенную автором. Замечательно, что все сюжетные линии описанной Челлини истории в деталях позднее повторены в мемуарах не менее известного Джакомо Казановы. Вероятно, когда-нибудь удастся составить перечень всех этих бродячих сюжетов «правдивейших» мемуарных историй, переживающих века в неизменном виде... Несмотря на несомненно выигрышную тему, глава читается тяжело и производит впечатление набора карточек из картотеки – вероятно, из-за отсутствия четкой структуры текста. Заканчивается глава кратким обзором законодательства о кладах с античных времен до наших дней.

Находки античных монет на территории Беларуси немногочисленны, автор лишь отмечает их концентрацию на Брестчине и Гродненщине. К сожалению, исчезли числовые характеристики, которые были в предшествующих изданиях – это касается также и находок позднейшего времени. Периодизация обращения куфического дирхема на Беларуси соответствует периодизации Р.Р.Фасмера. В следующей главе говорится о западноевропейском денарии и топографии его находок, сребрениках и златниках древней Руси.

Обращает на себя внимание упоминание о находках золотых византийских номизм – вероятно, эта информация восходит к сомнительной локализации «Пинскому» кладу златников 1804 г. (дар «пинского шляхтича Рыдзевского» императору Александру I).

В главе о серебряных слитках описываются три основных типа, бытовавших на территории Беларуси, приводится ряд сведений из письменных источников, украшает ее фотография Вищинского клада слитков 1979 г. *in situ* (2 новгородских, 8 литовских, 6 киевских и 2 полтины новгородского и литовского типов). В заключение автор скептически оценивает предположения об использовании во время бытования слитков в качестве мелких денег овручских пряслиц и раковин каури по причине весьма малого количества их находок. Наверно, не очень удачно само название главы «Безмонетный период». Отличительной чертой этого периода было бытование слитков, к тому же это не единственный безмонетный период. Между временем поступления античных монет и поступлением куфического дирхема тоже был период, который можно определить как безмонетный, так же безмонетным было время после революции 1917 г. до реформы 1924 г. Сейчас Беларусь также находится в безмонетном периоде.

Следующая глава посвящена времени, когда монеты действительно широко входят в повседневный быт – 14–15 вв., и появляется наряду с импортированной монетой своя, отечественная.

В связи с новым названием книги, особое значение для нее должен был бы приобрести сюжет о первых монетах Великого княжества Литовского. В сравнении со вторым изданием «О чем рассказывают монеты», текст, несмотря на дальнейшее развитие исследований об этих памятниках, не только не увеличился, но сократился до одного абзаца. Надо полагать, что автор не пожелал принять чью-либо сторону в дискуссии на тему первых литовских монет, и сокращением написанного ранее с позиций начала века отрывка это обозначил. В то же время, количество приводимых в таблицах первых монет Великого княжества Литовского увеличилось с 4 экз. до 12 экз. при изменении атрибуции в сторону неопределенности: «Великое княжество Литовское. Денарии 2-й пол. XIV – 1-й трети XV в.» (с. 358, табл. 24:1-12). Одна из приведенных монет (табл. 24:7), которая появилась еще в иллюстрациях первого издания 1968 г. (табл. 6:8), определима с огромным трудом и с известной долей сомнения. Речь идет о самом массовом типе, который охватывает 90% всех известных монет начального периода ВКЛ (у Н.Н.Щекатихина – Г.Б.Федорова – В.Аляксенаса – Р.Керновского тип II). Другими словами, при наличии известных лишь в нескольких экземплярах монет, отсутствует нормального

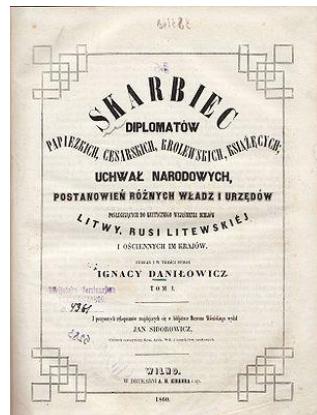
«среднестатистического» вида изображение монеты, с которой наиболее вероятна встреча читателя.

В старой дискуссии на страницах журнала «*Zapiski Numizmatyczne*» между В.Винтыг-Виттыгом (W.Wintyg-Wittyg) и А.Тейхманом (A.Teichmann), А.Тейхман совершенно справедливо обратил внимание на существенную разницу в пробе и весе описанных им первых монет ВКЛ. Вероятно, это монеты разных номиналов, так, по крайней мере, считают литовские исследователи С.Саяускас и Д.Каубрис (Sajauskas S., Kaubrys D. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės numizmatika*. Vilnius, 1993), Е.Иванаускас и М.Балчюс (Ivanauskas E., Balcius M. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metu*. Vilnius, 1994). Полагаю, что в сложившейся ситуации называть все эти монеты безоговорочно денариями несколько неосмотрительно.

Как можно заключить из изложенного выше, книга написана не о монетах как таковых (например, их атрибуции, типах, изменении внешнего вида, метрологии, технике производства и т.д.), а о распространении определенных групп монет и о денежном счете в Беларуси – дальнейший текст подтверждает это замечание.

Кстати, бывшие в первом издании карты находок кладов по основным периодам исчезли уже во втором издании и в данной книге тоже отсутствуют – общая карта находок на форзаце заменяет их лишь отчасти.

Первое «появление» пражского гроша в письменных источниках, относящихся к князю Ольгерду, В.Н.Рябцевич датирует 1337 г. (с. 151). Проверка этой, скорее всего, восходящей к работе М.Гумовского (Gumowski M. *Numizmatyka litewska wieków średnich: wykłady w semestrze letnim 1919 roku* // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. Kraków, 1920. Nr. 7–12) информации через ссылку М.Гумовского на работу И.Даниловича (*Skarbec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów służącej / Zebrał i w treści opisał J.Daniłowicz*. Wilno, T. 1–2. Wilno, 1919).

1860, 1862) не подтвердила данных. Сам В.Н.Рябцевич называет время правления Ольгерда 1345–1377 гг. (с. 141), что очевидно противоречит названной дате 1337 г. Вероятно, мы имеем дело с одной из нумизматических легенд, возникшей некогда по недосмотру М.Гумовского.

Очень убедительно автор двумя подстрочными сносками с помощью кладового материала и письменных источников показывает, что для Беларуси пражский грош – это, прежде всего, грош Вацлава IV (на 96%), и массово он появляется в 15 в.

Коротко упоминаются находки золотоординских пул и денариев, шиллингов Ливонского ордена, угорские золотые (дукаты) и английские корабельники (нобли).

В этой же главе говорится о денежном счете на рубли по 100 единиц и копы по 60 единиц (т.н. польский счет), о замене старых сборных понятий «куны» и «серебро» для обозначения денег словом «пенязи».

Глава, посвященная концу 15 – 2-й трети 17 в., весьма обильно насыщена разнообразными материалами по топографии находок, денежному счету, набору обслуживавших рынок монет. В 1529 г. белорусские источники впервые фиксируют появление на рынке новой крупной монеты – талера. В конце 15 в. автор фиксирует появление новой счетной единицы – золотого в 30 грошей. Один из самых удачных сюжетов – о филипках и полуфилипках из испанского наследства королевы Боны (контрамаркированных испано-неаполитанских монетах). Не прошло мимо внимания автора и использование в 16 в. при расчетах, выраженных в денежных единицах, ходовых товаров, что подтверждается цитатами из документов (с. 181).

Очень важна часть о терминологии денежного счета, в которой объясняется разница между польским («глядским») «узким» счетным грошем в восемь пенязей (осьмаком) и десятипенязным счетным грошем «личбы и монеты литовской», что осложняется наличием в трансакциях «широких» («плоских») пражских грошей со своим курсом в 14–15 пенязей.

Автором оговориваются известные по материальным и письменным источникам поступления заграничных монет – от московских денег в восточных районах Беларуси и западноевропейских талеров до сучавских подделок солидов прибалтийских владений Швеции. В это же время на рынке появляются медные монеты

Московской державы времен войны 1654 г. и шотландские торнеры. Кажется, автор переоценивает роль этих монет как предшественников медных солидов в Речи Посполитой – были уже быдгощские солиды 1650 г. Что касается шотландских торнеров, то, по моему убеждению, они принимались неграмотным населением как солиды низкопробного серебра, лукаво примешанные к некоторому количеству серебряных монет. По крайней мере, исчезают они вместе с массой мелкого низкопробного серебра после 1663 года. Если бы население воспринимало их как медные монеты, то они встречались бы в кладах с солидами Яна Казимира 1659–1666 гг. Никак нельзя согласиться с утверждением автора, что эталоном для солидов Боратини послужила «шотландская монетная медь 1632–33 гг.», поскольку она соответствует по материалу, массе и диаметру солидам 1659–1666 гг. (с. 212). Так, материал (медь) соответствует, как и у всех других медных монет, диаметр соответствует, как и у всех других солидов, но масса солида Яна Казимира не равняется массе торнера Карла I второго выпуска, равно как и толщина. Напротив, эти показатели торнера близки солидам низкопробного серебра, бывшим в обращении в Речи Посполитой. Если искать прототипы медных солидов, то, скорее, среди монет Франции, типу которых они наследуют.

Заставляет задуматься в списке талеров мечевых, левков, крыжовых, рялловых талер золотковый, который был в 1620 г. Варшавским сеймом оценен в 37 грошей, тогда как «старый талер» – в 120 грошей (с. 195). Поневоле приходишь к мысли, что речь идет не о собирательном названии для неполноценных талеров, но о монете меньшей, чем талер, его фракции. Если учесть, что низкопробный левковый талер стоил в 1623 г. на витебщине 60 грошей, старый – 90 грошей (с. 198), то становится ясным, что следует искать монету, которая по содержанию серебра составляла менее половины полноценного талера и более половины левка.

Столь же богата разнообразными сведениями глава, посвященная концу вт. трети 17 в. – сер. 1790-х гг. В то же время ее утверждения могут в значительной степени вызывать возражения.

Автор пишет, что при расчетах медными солидами Яна Казимира использовались мешочки по 10 и 100 злотых весом 1,21 кг и более 12 кг (с. 229). Однако сведений о весе таких мультимонет в письменных источниках не имеется, поэтому данный вес –

реконструкция автора. Действительно, если поделить 1,21 кг на 900 солидов, которые приходились по ординации 1659 г. на десять золотых, то получится близкая к уставному весу солида цифра – 1,344 г. Однако заложенные в реконструкцию идеи не верны по трем причинам: 1) солид, как совершенно точно известно по опубликованным документам монетных дворов, сразу «рождался» с весом около 1,30 г, соответственно 900 солидов весили около 1,17 кг; 2) в процессе обращения монета стиралась, о чем пишет сам автор, цитируя английского экономиста У.Джейкоба (с. 51), причем для благородных металлов потери составили $\frac{1}{20}$ за двадцать лет, а медные солиды Яна Казимира были в обращении 90 лет и в кладах их средний вес около 1,20 г или 900 солидов могли соответствовать лишь 1,07 кг; 3) по ординации 1676 г. цена солидов была уменьшена на 50%, значит, если счетным золотым продолжал служить серебряный эквивалент, то 10 золотых медью весили около 2,15 кг, ординация 1717 г. зафиксировала цену солида в 37,5% от первоначальной или на 10 золотых могло приходить 3,20 кг.

Некритическое заимствование красивого образа из книги Т.Калковского (последний, правда, называет вес десятизлотового мешка в 1,17 кг, причем корректно уточняет, что был 1666 г.) повлекло ошибочное представление об использовании мешочеков исключительно для обращения медных солидов. Однако хранение в мешочеках – это обычная практика того времени, как свидетельствуют многочисленные документы, причем крупные суммы обычно раскладывались по номиналам по отдельным мешочкам либо хранились, как видно по кладам, в одном мешке в отдельных «рулонах». Более того, ниже автор пишет о счете солидов по 6 на грош в 1670 г. в Бресте и по 5 на грош в 1684 г. в Могилеве (с. 230), из чего следует, что на 10 золотых приходилось в первом случае 1800 солидов, во втором – 1500 или, соответственно, около 2,16 и 1,8 кг меди. Для Полоцка в 1676 г. автор тоже выводит (весьма убедительно) курс в шесть солидов на грош (с. 223). Получается, что нет возможности точно назвать вес десяти золотых в медных монетах, если только они не считались по три солида на грош.

Если же мы имеем дело со счетом на медные монеты, то тогда не следует воспринимать дословно цитируемые документы о платежах в десятки тысяч золотых «шележною монетою» (с. 229) – они могли делаться, как и раньше, крупными номиналами.

Названная в цитированном автором завещании Франциска Сапеги сумма в 10 000 злотых «шеляжною монетою», весит, как ни считай, больше тонны медными солидами, что заставляет задуматься о реальности выплат в мелких номиналах. Добавлю, что перевозка меди из Кракова в Вильно в середине 16 в. обходилась в 14% ее стоимости, ясно, что в случае завещания тем же ко-ньюшим ВКЛ Ф.Сапегой Ченстоховскому монастырю 3000 злотых перевозка обошлась бы в солидную сумму, которой, однако, не предусматривает завещание. Действительно, автор не подтвердил, что источник говорит именно о физических медных солидах, например, что остальные суммы были поданы в золотой и серебряной монете, или, что указанные суммы хранятся в 150 мешках, в трех сундуках и т.д. Достаточно хорошо известно также, что монеты разной стоимости обслуживали потребности разных социальных групп. Скорее всего, система счета была единой как для магната, так и для простого крестьянина.

В той же главе автор говорит о «наддаче» медными солидами при счете в серебряной монете в 1662 г. в 12%, в 1664 г. в 20%, в 1665 г. в 30%, в 1666 г. в 70%. Поскольку документы о денежном счете могут восприниматься неоднозначно, хотелось бы видеть цитаты из источников, на основании которых произведены расчеты. Это также указало бы на ареал распространения практики «наддач». Вероятно, следовало картографировать сведения письменных источников о денежном счете.

К сожалению, автор некритически отнесся к публикациям документов. Например, невозможен курс солида в Могилеве 1684 г. 5 на счетный серебряный горш (с. 230), поскольку по ординации 1676 г. на грош уже шло 6 солидов.

В 1689 г. копейка в Могилеве не могла стоить 3,14 гроша медью (с. 223), поскольку двумя годами ранее стоила 4 гроша (с. 223). Легко посчитать, что стоимость 105 копеек вместо 11 злотых в документе должна быть 14 злотых – и это единственный приемлемый вариант. Соответственно, копейка была оценена в 4 гроша медью.

Некогда мной было высказано предположение, что реанимация шестнадцативечного термина «осмак» во второй половине 17 в. произошла по причине счета в грош по 8 медных солидов, что под-

сказано обычной практикой того времени давать функциональные денежные названия. Стоимость серебряной копейки, которая практически равнялась полтораку, в 1687 г. составила, как говорит автор, 4 гроша (с. 223). Другими словами, приходилось $2\frac{2}{3}$ гроша солидами на серебряный грош (восемь солидов на серебряный грош).

Складывается впечатление, что одновременно использовался счет на медные солиды по их номинальному курсу, с одной стороны, и счет на серебряные гроши-осьмаки (в могилевской терминологии) с фракциями в виде медных солидов по их реальному курсу, с другой стороны. На полях помечу: встречаясь в документах с конкретной записью, историк не всегда имеет возможность определить о каком золотом идет речь – о единице в медных монетах или о единице в серебре, а это влечет за собой ошибку в два и более раза при подсчетах.

Обстоятельно написаны страницы о денежной терминологии 17 в. Читатель узнает, например, о пятаках-трехгрошовиках, полу-пятаках-полтораках, десятниках-шестаках, чехах, шагах, гривнах и других номиналах и счетных понятиях.

Не убеждают, однако, слова автора, из которых следует, что пенязь как счетная единица во второй половине 17 в. равен $\frac{1}{10}$ гроша (с. 237) – это вполне может быть и $\frac{1}{18}$ гроша, и, в случае могилевских документов, по моему предположению, медный солид при счете на серебро.

Можно сделать вывод, что исследование курса медных солидов должно стать предметом будущего большого планомерного исследования. Накопленных отрывочных сведений недостаточно, чтобы доказательно показать тенденции в изменении курса. Судя по цитатам, на $\frac{4}{5}$ сведения о курсе солида опираются лишь на могилевские материалы, поскольку Могилев хорошо обеспечен опубликованными источниками. Будущая работа видится как полная публикация всех выявленных источников на широкой территории. Наверно, было бы разумно одновременно выполнить такую работу и для Короны, поскольку земли Речи Посполитой представляли по большому счету единый рынок с общими закономерностями.

Говоря о подделках медных солидов, автор упоминает об их производстве в Сучаве. Однако материалы археологических раско-

поконца 19 в. не дали основания говорить о производстве здесь этих монет, несмотря на устойчивую историографическую легенду, живую до сего дня. Было бы правильнее упомянуть абсолютно точно зафиксированное документами широкомасштабное производство этих монет в венгерском Надьбанье и Берзауне под Ригой. Цитата из книги Могилевского магистрата за 1689 г., из которой следует, что среди собранных солидов 40% «клепачов» (с. 228) не отражает действительного положения вещей – в кладах встречается лишь несколько процентов фальшивых солидов. Возможно, так неуважительно отзывались именно о медных солидах в отличие от «добрых» шелягов.

Вряд ли можно согласиться с выраженным автором сомнением в достоверности отчетов монетных дворов из-за применяемой методики выборочного контроля. Проверка по хранящемуся в Государственном историческом музее (г.Москва) кладу медных солидов исключительной сохранности показала правоту методики писарей монетного двора и несостоительность шляхетских обвинителей Боратини, которым наследует автор. Более того, некогда мне удалось показать, что оставшийся в тени А.Горн в 1663 г. действительно производил легковесные медные солиды (что, впрочем, без документального подтверждения не дает возможности обвинять его в присвоении разницы – она могла актироваться писарем в доход казны).

К досадным оплошностям относится подпись под фрагментом положения об открытии монетного двора в Бресте «Сеймовое постановление от 23 марта 1659 г. об открытии Монетного двора в Бресте». На самом деле это фрагмент публикации постановления из второго Санкт-Петербургского издания *Volumina Legum* (его также использует Т.Калковский), но не аутентичный документ. Однако бывшая во втором издании при этом фрагменте иллюстрация в виде солида 1666 г. с инициалами А. Горна и головой оленя, который ошибочно определялся вслед за Т.Калковским как брестский (на самом деле это ковенско-мальборкский тип, арендатором монетного двора в Бресте был Т.Л.Боратини), теперь отсутствует.

С удовлетворением отмечаю, что автором стал использоваться действительно имеющийся в документах термин «боратынчик» вместо введенного в оборот в конце 19 в. Э.Гуттен-Чапским искус-

ственного термина «боратинка». Однако из предшествующих изданий перекочевали и ошибки. Например, по прежнему как Львовские определяются тынфы 1663 г. с большим R в монограмме (с. 215), что не соответствует статистике этих монет в кладах и музеиных собраниях.

Не совсем ясно, почему автор говорит о присвоении еще одним из героев истории о денежной реформе Яна Казимира А.Тынфом 4 млн золотых (с. 220). Элементарная проверка показывает, что цифра не может соответствовать действительности, ведь было выбито около 7 млн 400 тыс. тынфов при себестоимости одной монеты в 55% (автор говорит о содержании серебра на 40% номинальной стоимости без учета затрат на работу). Получается, что вся прибыль составляла 3 млн 330 тыс. золотых, что меньше названной цифры. Можно обоснованно предполагать, что Тынфом (точнее, братьями Тынфами) были сделаны злоупотребления, причем легко выявляемые по весу их монет, но не в таких размерах. По моим подсчетам несколько больше тонны чистого серебра было «сэкономлено» на недовесе на протяжении 1663–1666 гг., т.е. более 300 тыс. золотых, считая в тынфах по принудительному курсу или порядка 150 тыс. золотых в полновесной высокопробной монете. Это фантастическая по тем временам сумма, достаточная для приобретения в центре города, скажем, десятка «камениц». Кстати, в свете вышеизложенного, вводит в заблуждение читателя утверждение, что тынф содержал 3,364 г чистого серебра (с. 215) – без сомнения на одну-две десятые грамма меньше, чем следовало бы по ординационной стопе.

Трудно разделить уверенность автора в деятельности в 1706–1707 гг. монетного двора в Гродно, производившего там трех- и шестигрошовики с инициалами Людвига Потея (с. 241).

Простой здравый смысл подсказывает, что осажденный Гродно не лучшее место для производства монет. Еще менее убедительно звучит утверждение о производстве в 1793 г. в Гродно талера Тарговицкой конфедерации. Совершенно непонятно, по каким источникам автор называет тираж талеров в 6–10 тыс. экземпляров – об их существовании остальные историки сведениями не располагают. Кажется, впору провести расследование, не являются ли талеры конфедерации продуктом века 19? Или не произведены, ли они на российском монетном дворе? Упомянутые старые ну-

мизматические легенды о Гродненском монетном дворе не имеют никакого документального подтверждения и остаются, в лучшем случае, гипотезами.

Обстоятельно автор пишет о серебряных российских копейках, которые широко участвуют в обращении на территории Беларуси во времена Петра I при счете их на традиционные золотые. К сожалению, этот действительно интересный новаторский сюжет заканчивается повторением очередной нумизматической легенды, на этот раз уже с хорошей идеологической имперской нагрузкой – о создании Петром I десятичной монетной системы в 1700 г. (с. 254).

Документы неопровергимо свидетельствуют, что старый счет на рубли-алтыны-денги в России держался до 1724 г. и появление новых номиналов не препятствовало его использованию, так же как ранее наличие только одной копейки не мешало его употреблению на протяжении долгого времени.

Впервые широко рассматривается «куренция тутэйшая» – местная система счета восточнобелорусских рынков с «русскими золотыми» (равен тридцати грошам, надо полагать, в меди либо 10 копейкам), счетными гривнами по золотому, «литовским золтым», «конституционным золтым» и другими номиналами. Ареал этого счета, однако, пока четко не очерчен. Один из цитированных документов, кажется, передает главную суть местного счета: «...по золотых два куренции тутэйшей, то ест половице рублями и копейками, а друга половица тынфами и шостаками» (с. 260). Однако опущен другой регион – западная Беларусь и ничего не говорится о счете в Речи Посполитой в целом, что было бы полезно для сравнения (например, на польских землях в 1760–1770-х гг. использовался наряду со счетом на «златые польские» счет на тынфы, как известно мне по отдельным документам).

При очень тщательной и добросовестной работе с номиналами денежного счета по письменным источникам, можно отметить, что автором не используются возможности метрологии для выяснения возникновения тех или иных явлений в денежном счете, т.е. вещественные источники не работают вместе с письменными. В итоге не нашло отражения изменение содержания счетной денежной единицы в весовых единицах чистого металла при измене-

нии стопы монет – прием достаточно традиционный, но эффективный.

Не очень удобен прием автора считать в полузлотых – например, 1,5 злотых и 10 грошей (с. 235). Части книги о денежном счете и так впору читать с калькулятором в руках, введение еще одного способа счета затрудняет понимание текста.

Завершает главу выдержка из удивительного документа – «Ведомость коликое число взято в городе Гродне разных ведомств контрибуционной казны», из которого следует, что по состоянию на 5 мая 1794 г. 90% «контрибуционной казны» составляли российские монеты (с. 264).

Трудно поверить, что она пропорционально отражает реальный состав денежной массы в Гродно, поневоле хочется поискать этому явлению какое-то рациональное объяснение.

Глава о событиях конца 18 в. – 1917 г. повествует о временном Полоцком монетном дворе, который так и не был открыт, местных фальшивомонетчиках (некоторые из них подделывали монеты даже находясь в заключении!), об уникальном кладе 1976 г. фальшивых монет восстания 1831 г. из Рогачева (к сожалению, полностью до сих пор не опубликован), ассигнациях и денежных реформах этого времени. Ясно, что приведенный без уточнения курс ассигнаций не имеет отношения к Беларуси, а представляет котировки Санкт-Петербургской биржи (с. 282), хотя известно о существовании территориальных различий в курсе. По сути, 19 век – совершенно неисследованный период в плане состава денежной массы на белорусских землях. Отсутствие исследований делает эту главу гораздо менее информационной, чем предыдущие.

Глава «Советская денежная система» является заключительной главой и заканчивается описанием бумажных «расчетных билетов» Республики Беларусь. Хорошо описано денежное обращение времен оккупации немецкими войсками во время первой мировой войны, в том числе приводятся курсы различных рублей того времени, помещено в заключительной главе некоторое количество местных бумажных бон. Второй мировой войне не повезло – об особенностях денежной массы и курсах различных денег в книге ничего не сказано.

Как неординарные следует отметить сведения об использовании в 1918 г. на Санкт-Петербургском монетном дворе старых царского времени штемпелей для изготовления серебряных и медных монет на сумму более чем 130 млн рублей. Можно заметить, что, говоря о реформе 1961 г., автор прошел мимо необъявленной девальвации рубля, замаскированной изменением масштаба цен – при десятикратной деноминации объявленное золотое содержание было повышенено лишь в 4,4 раза. Впрочем, это был самый успешный трюк советского правительства: за четыре десятилетия ни один учебник либо монография не отметили девальвации рубля в 1961 г.

По прочтении заключительных глав (18–20 вв.) встает вопрос, насколько обосновано включение в книгу материалов о банкнотах. Исключение ассигнаций, казначейских билетов и других видов денежных знаков лишает возможности описывать денежную систему, частью которой являются монеты. Становится ясным, что граница между бумажными денежными знаками и монетами как средствами денежного обращения весьма условна. Не случайно в книге с названием «Нумизматика Беларуси» В.Н.Рябцевич столько внимания уделил бумажным денежным знакам 18–20 вв. Однако такой подход, с другой стороны, не умещается в границах традиционно понимаемой нумизматики.

Подводя итог, поневоле задаешься вопросом, правомерно ли говорить о нумизматике Беларуси? Нумизматика имеет дело с государственными образованиями или osobами, их представляющими от лица которых эмитировались монеты. Наверное, можно говорить об особенностях состава денежной массы, обслуживающей некоторую территорию. С другой стороны, можно, идя в данном направлении, довести ситуацию до гротеска – говорить о нумизматике Брестской области, затем Кобринского района Брестской области и т.д. Представляется более обоснованным изучать денежное обращение не в современных политических границах республики Беларусь, а в рамках бывших государственных образований – Великого княжества Литовского или же Речи Посполитой.

Книга В.Н.Рябцевича, несмотря на обозначенный жанр, как научно-популярной, не относится к «легкому чтению», требует серьезного труда и некоторых предварительных знаний по предмету. Однако этот труд стоит затратить, чтобы получить представ-

ление о реалиях денежного обращения на территории большей части Великого княжества Литовского, основанных как на нумизматических, так и на письменных источниках.

P.S.

Все-таки «Ян III Собеский» на всех восточнославянских языках в соответствии с польским «Jan III Sobieski» пишется с одной буквой «с». С первого издания книги В.Н. Рябцевича «О чем рассказывают монеты» и до третьего варианта в виде «Нумизматики Беларуси» имя короля Речи Посполитой Яна III Собеского передается вопреки принятым нормам русского языка как «Собесский». С дореволюционных времен повелось по-русски писать «Ян III Собеский». Например, такое написание имени короля Речи Посполитой можно видеть в русском 1910 г. издании книги В.Грабеньского «История польского народа» или в дореволюционном «Энциклопедическом словаре» Брокгауза и Эфронова. «Большая советская энциклопедия» также использует написание «Собеский».

P.P.S.

Смутившая умы проблема «Ведомости коликое число взято в городе Гродне разных ведомств контрибуционной казны» ныне нашла свое решение:

Синчук И. Литовско-белорусский грошово-золотово-рублевый счет начала 19 в. // Tarptautinė numizmatikos konferencija, skirta Lietuvos nacionalinio muziejaus 150-mečiui: Vilnius, 2006 = Internasional Numismatic Conference Marking the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania: Vilnius, 2006 = Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы: Вильнюс, 2006. Vilnius, 2010. P. 347–366.

► Роздум пра талер і грош

Спасский И. Г. Русские ефимки. Исследование и каталог.
Новосибирск, 1988. 210 с., 120 табл.

У далёкім Новасібірску з'явілася кніга, якая, калі меркаваць па назве, павінна, здаецца, не вельмі цікавіць беларускага чытача.

Але манаграфія І.Г.Спаскага не толькі чарговы крок у сістэматызацыі сусветнага фонду яфімкаў «з прыкметамі» – так у Маскоўскай дзяржаве звалі талеры, што былі контрмаркіраваны штэмпелем маскоўскай капейкі і штэмпелем з датай «1655» і выкарыстоўваліся маскоўскім урадам да 1659 г.

Гэтыя манеты ў першую чаргу цесна звязаны з нашай гісторыяй, і невыпадкова па колькасці знойдзеных скарабаў з яфімкамі Беларусь стаіць адразу пасля Украіны. Амаль усе знаходкі зроблены на тэрыторыі дзеяння маскоўскіх войск у межах Рэчы Паспалітай (маюцца на ўвазе межы да 1654 г.). Каля мільёна яфімкаў было ўведзена ў грашовы абарот беларуска-ўкраінскіх зямель, дзе яны ўтрымліваліся да першай чвэрці 17 ст.

Кніга складаецца з невялікага гісторычнага нарыса, напісанага простаю, сакавітаю мовай, уласна каталога і, будзем шчырымі, самага зваблівага для калекцыянета-нумізмату – фотатабліц з выявамі манет.

Аўтар пачынае размову пра яфімкі з высвялення ролі талера – буйной сярэбранай манеты Заходняй Еўропы – асноўнай крыніцы сыравіны для вырабу традыцыйных маскоўскіх драцяных капеечак. Не засталіся па-за ўвагай і фінансавыя аперацыі царскага ўрада, гульня на зніжэнні кошту талера ў трансакцыях з замежнымі купцамі. Як ні дзіўна, але гандлем былі задаволены абодва бакі: Маскоўская дзяржава і яе «госці» мелі карысць з ніzkай ацэнкі срэбра ў талернай манецце, замежныя ж купцы атрымлівалі яшчэ больш за кошт танных па мерках ўсходзяскага рынку тавараў. Каля вядомы савецкі гісторык Б.Ф.Поршинеў звярнуў увагу на розніцу ў кошце тавараў на рынках Заходняй Еўропы і Московіі, то І.Г.Спаскі, як нумізмат, аналізуе фінансавы сэнс аперацый з талерамі.

На думку аўтара, адсутнасць дзяржаўнай манаполіі на перапрацоўку срэбра ў манеты прывяла да неверагоднага насычэння Маскоўскіх зямель скарабамі, бо купец дзеля прыбытку

адразу жа перарабляў талеры ў капейкі і выпускаў у абарот, не зважаючы на дастатковую колькасць манет на рынку. Купецкая вольніца нечакана была спынена ў 1649 г. – усе талеры належала здаваць казне. Так у фінансавай сферы выявілася рэакцыя маскоўскіх улад на пачатак паўстання над кірауніцтвам Багдана Хмельніцкага. Па сутнасці, гэта была падрыхтоўка да магчымых ваеных дзеянняў, бо гроши – нерв вайны; весці закупкі фуражу і правіянту на тэрыторыі, дзе здаўна прывыклі да багатага набору «правільных» манет, у тым ліку і талераў, за сярэбраныя драчныя капейкі было цяжка.

Наступная старонка гісторыі – рублі 1654 г., што біліся з назапашаных талераў. Ваенныя дзеянні маскоўскіх войск на землях Рэчы Паспалітай патрабавалі адпаведнага грашовага забеспечэння. Спраба ўвесці рубель і яго фракцыі ў выглядзе меднага палцінніка памерам з талер (у беларускіх дакументах «тарель» – гл. «Белоруссия в эпоху феодализма». Минск, 1960. Ч.ІІ) і сярэбранага абрубка талера – паўпалціны скончылася правалам: няпаўнавартасную манету (нават у рублі было на 64 капейкі срэбра замест 100) насельніцтва Украіны і Беларусі не прыняло; тэхналогія, недастаткова засвоеная і адладжаная, не дазволіла вырабляць значную колькасць новых манет. І тады, адзначае І.Г.Спаскі, у 1655 г. наспела новае вырашэнне праблемы: унутраны рынак быў запоўнены масай медных капеек, якія спачатку ішлі па курсе сярэбраных, а на грашовыя выдачы войскам, што знаходзіліся на далучаных да Маскоўскай дзяржавы ці часова акупіраваных землях, ішло срэбра, з'еканомлене ў выніку гэтай аперациі.

Аўтар заўважае, што на Украіне знаходкі медных капеек усё-такі сустрэкаюцца. Трэба дадаць, што і на тэрыторыі Беларусі адзначаны такія знаходкі, але колькасць іх таксама невялікая. Калі ўлічыць, што дабаўка аднаго мільёна талераў-яфімкаў парушыла, як слышна адзначае І.Г.Спаскі, баланс паміж талерам і дробнымі фракцыямі яго ў грашовым абароце, які яшчэ раней быў пагоршаны абмежаваннем вырабу дробных манет на манетных дварах Рэчы Паспалітай у другой чвэрці 17 ст., то можна зразумець, чаму на пачатку 60-х гадоў медная капейка ў Беларусі часам ішла нават па курсе білонавага соліда.

Мы з цікавасцю даведваемся, што ў выніку выкарыстання контрамаркіраваных талераў-яфімкаў, роўных 64 капейкам (столькі капеек «укладвалася» ў талер па вазе), стральцы страчвалі 20%

свайго заробку, бо талер на рынку, прынамсі Украіны, ішоў па 50 капеек. Не зусім зразумелы механізм гэтай аперацыі, бо, як раней адзначыў аўтар, паміж 1635–1645 гг. срэбра талераў не сталі ачышчаць ад дамешкаў медзі ў спецыяльнай плаўцы і капейкі рабілі ў пробе талераў-сырцу. Дарэчы, А.С.Мельнікаў лічыць, што пераход на спрошчаную тэхналогію плаўкі адбыўся трохі раней, і прымяркоўвае гэта да 1626 г. Пры вазе капейкі ў 0,45–0,46 г, а талера – 28,5–29,0 г ён павінен быў каштаваць прыблізна 64 капейкі (без уліку вытворчых выдаткаў на выраб капеек).

Паводле М.Гумоўскага, з 1628 па 1648 г. талер быў роўны 90 грошам, а ў 1660 г. яго кошт стаў 105 грошаў. М.Ф.Катляр падае кошт талера на Украіне ў 1630–1660 гг. роўным 82–90 грошам ці 60 капейкам, бо з шэрагу крыніц вядома, што адна капейка прыраўноўвалася да паўтараграшовіка. Курс талера, які прыводзяць абодва аўтары, значна большы за 75 грошаў, а гэта азначае, што талер не мог ісці па 50 капеек. З другога боку, калі падлічыць кошт яфімка ў грошах, ацэнка ў 96 грошаў ($64 \times 1,5$), здаецца, пераўзыходзіць сярэдні кошт талера. Калі зыходзіць з гэтага, дык маскоўскія служылыя людзі страчвалі на розніцы афіцынага і рыначнага курсаў толькі якіх 5–7%.

Як жа адбылося, што ў талеры 64 капейкі па вазе срэбра, а каштаваў ён на рынку 90 грошаў, калі тыя ж капейкі – 96 грошаў? Падобна, што рынак «лічыў» выдаткі на вытворчасць капеек: па-сапраўднаму яфімак мусіў каштаваць 64 капейкі мінус выдаткі на выраб гэтых 64 капеек.

Калі ж дапусціць, што Маскоўская дзяржава не атрымлівала ніякай выгады ад яфімкаў, разлічваючыся імі, неабвержным стане, што контрмаркіраванне – палітычная, а не эканамічная акцыя. Тут можна прыгадаць, што дзяржава ўжо атрымала прыбытак на розніцы курсаў паміж талерам, які набылі з «прывозу» за грашы, і талерам-яфімкам, нават калі яго аддаць за сапраўдны кошт у 60 капеек. Можа, таму і адмовіліся ў 1659 г. ад яфімкаў «з прыкметамі» і перайшлі да выплат проста яфімкамі.

Малаверагодна, што на Украіне можна было набываць талеры па «прымусоваму» кошту ў 50 капеек. Хутчэй наадварот, іншаземныя купцы нарыхтоўвалі на Украіне маскоўскія капейкі і завозілі іх зноў у Маскоўскую дзяржаву: вядома, што ў 1671–1672 гг. у Архангельск было завезена на замежных караблях 18 тысяч рублёў капейкамі.

І.Г.Спаскі трапна заўважыў, што «сукупнасць уласных і набытых» прыкмет робіць яфімкі аднолькава цікавымі для заходнеўрапейскай і рускай нумізматыкі. Ролю яфімкаў у раскрыцці працэсаў перамяшчэння манетнага срэбра можна параўнаць з выкарыстаннем мечаных атамаў пры вывучэнні хімічных працэсаў ці з акальцоўкай птахаў пры вывучэнні іх міграцыі. Аўтар прасачыў шлях контрмаркіраванага ў Маскве талера: Заходняя Еўропа – Маскоўская дзяржава – Рэч Паспалітая – Заходняя Еўропа. Зразумела, поўнае кола зрабілі далёка не ўсе яфімкі, але асобныя такія выпадкі адзначаны. У выніку аналізу 1800 талераў, якія ўвайшлі ў каталог, высветлена, што большая частка манет адносіцца да Нідэрландскай рэспублікі, потым ідуць Ніжняя Саксонія і Іспанская Нідэрланды. І.Г.Спаскі знайшоў выдатны прыём, каб вылучыць раён «забору» талераў у Заходняй Еўропе на фоне агульнаеўрапейскага грошовага абароту. Храналагічны аналіз яфімкаў па рэгіёнах дазволіў вылучыць групы з вялікай долей навейшых (1649–1655 гг.) манет.

Пры амаль поўнай адсутнасці айчынных даведнікаў аб талернай манеце цяжка перабольшыць значэнне манетнага каталога. Ён вядзе чытача ў малавядомы для неспецыяліста свет маствацтва манетнага штэмпеля. Можна сказаць, што савецкі чытач атрымаўмагчымасць «памацца» дробную пластыку Заходняй Еўропы канца 16 – першай паловы 17 ст.

Адметная рыса кнігі – выкарыстанне замежных музейных і прыватных збораў. Аўтар добра ведае сітуацыю на аукцыённых рынках Заходняй Еўропы і Амерыкі; у значнай ступені гэта тлумачыцца непасрэднымі контактамі з замежнымі даследчыкамі.

Некалькі слоў пра выдавецкія вартасці кнігі. Нельга не адзначыць выдатную якасць фотаздымкаў, але цяжка ўтрымацца, каб тут жа не заўважыць, што выкананыя яны на звычайнай танюткай афсетнай паперы. Можна зразумець жаданне выдавецтва максімальная выкарыстаць плошчу кніжнай старонкі, але чытачу зручней працаваць з апісаннем манет, якое было б зроблена ў выглядзе табліцы з асобнымі графамі на кожны элемент апісання. Толькі камерцыйным пралікам выдавецтва можна тлумачыць тыраж у 11 тысяч, бо кніга доктара гістарычных навук І.Г.Спаскага выкліча, на мой погляд, цікавасць значна большага кола чытачоў – аматараў даўніны.

► Мельникова А.С., Дядченко О.С. Монетные клады: Сводка кладов и сведений о находках [с русскими монетами, поступившими в Государственный Исторический музей после 1966 г.]. М., 1994. 112 с.

Выпущенная по решению Ученого совета Издательским центром Государственного Исторического музея книга Мельниковой А.С., Дядченко О.С. о монетных кладах с русскими монетами продолжила замечательную и уникальную для СССР и СНГ традицию музея вводить в научный оборот поступившие в музей клады [*]. Со времени издания последнего списка кладовых поступлений в отдел нумизматики ГИМ прошло полтора десятилетия, был охвачен период 1945–1980 гг. (авторы Мец Н.Д., Мельникова А.С., Соболева Н.А.). Хронологический разрыв между находками, описанными в данном издании, и последней публикацией новых поступлений обещает заполнить работа Мельниковой А.С., Дядченко О.С. «Сводка кладов монет, зарегистрированных в Отделе нумизматики Государственного Исторического музея за 1963–1964 гг.», подготовленная к печати.

Издана книга небольшим для России тиражом в 500 экз., офсетной печатью, на невысокого качества бумаге с оригинал-макетом, подготовленным на печатной машинке, а поэтому с неформатированным двухколоночным текстом в формате 60x84%.

К сожалению, полное название книги, дающее ясное представление о предмете монографии, не вынесено на обложку, а титульный лист отсутствует, и только библиографическое описание второй страницы обложки позволяет узнать его.

Предложенная читателям книга не только продолжает традицию публикации кладовых поступлений в отдел, но и аккумулирует всю накопленную отделом информацию о находках кладов за этот период. Сами авторы предлагают настоящую публикацию расценивать как материалы к сводной топографии кладов русских монет. Не дублируют издание лишь клады монет 18–20 вв., опубликованные в 1980 г. Мельниковой А.С. и клады, опубликованные Отделом нумизматики Эрмитажа в 1979 г. Из 348 публикуемых кладовых комплексов в ГИМ находится 61 клад, т.е. менее $\frac{1}{5}$ присутствующих в списке кладов.

По сути, книга состоит из трех частей – некоторых выводов по определенным хронологическим периодам, списка кладов

(названного топографией) и достаточно самостоятельной третьей части с описанием результатов поштемпельного разбора 10 кладов проволочных копеек, хранящихся в ГИМ. Оглавление книги недостаточно структурировано, поэтому читатель получает представление о названных частях после знакомства с текстом издания.

Аналитическая часть разделена на хронологические главки, которые достойны хотя бы краткого упоминания, поскольку de facto в конспективном виде показывают принятую сегодня периодизацию денежного обращения Московской державы и Российской империи. В итоге у авторов получилось 11 периодов: 14 – начало 16 в., 1533–1598 гг., 1598–1606 гг., 1606–1612 гг., 1613–1645 гг., 1645–1682 гг., 1682–1725 гг., 18 в., 19 в., конец 19 в. – 1922 г., 1922–1943 гг. Коротко говоря, для 16–17 вв. принята укрупненная хронологическая шкала по царствованиям, затем идут 18–19 вв. с абсолютной хронологией, царствование Николая II и Гражданская война, период советского государства. Привязка к царствованиям, столь непопулярная в доперестроечные годы, легко объяснима отсутствием на проволочных копеечках 14–17 вв. привычных для европейских монет дат.

Территориальные рамки работы – весь бывший СССР, сведения о находках черпаются в первую очередь из публикаций в русскоязычных общесоюзных, республиканских и отчасти региональных газетах, в меньшей мере – из переписки отдела нумизматики со своими корреспондентами. Можно догадываться, что газетные публикации не исчерпываются использованными в книге, ибо, вероятнее всего, за основу при подготовке свода были взяты газетные и журнальные вырезки, поставлявшиеся информационной службой на заказанную тематику, а значит, с первоисточником (газетной подшивкой) работал непрофильный специалист. Однако отрадно, что, наконец, газетная публикация заняла свое место среди полноправных источников, что обогатило палитру явления, расширило хронологические рамки известных кладов.

Привлек внимание раздел «Клады времени Василия Ивановича Шуйского (1606–1610) и Владислава Жигимонтовича (1610–1612)», однако во время Смуты денежное обращение весьма слабо подпитывалось новыми поступлениями с государственных монетных дворов, количество кладов сокращается и это собственно и есть главная информация раздела. Отмечается для этого времени возрастание размеров денежных накоплений в кладе,

и высказывается предположение, что в большинстве своем клады этого периода – сбережения служилых людей. Для 1608 г. отмечается перемещение массы кладов в новгородско-псковский ареал, где тогда не велось военных действий, что в некоторой мере напомнило преодоленную в предшествующий период ситуацию с разделом денежного обращения на московский и новгородский ареалы (ареалы денежки и копейки).

Можно догадаться, что проявившиеся на территории России закономерности денежного обращения со вт. пол. 18 в. будут касаться территорий, отошедших по разделам Речи Посполитой к Российской империи. Замечательно, что в последних четырех разделах «Сводки» авторы работают с материалом, обычно проходящим мимо внимания музеиных работников – кладами 18–20 вв. Для 19 в. отмечается снижение кладовой активности, что связывается с развитием кредитно-банковских учреждений. Понятно, что обращение только к центральным русскоязычным газетам СССР не позволило фиксировать находки кладов с русскими монетами на всей территории Российской империи – очевидно отсутствие кладов, происходящих с территории Царства Польского, равно как и Великого княжества Финляндского. Весьма мало учтено находок с территории Украины, Белоруссии, Молдовы, отсутствуют сведения о находках на территории Латвии, Литвы (впрочем, последнее легко восполнимо публикацией З.Дуксы в польском периодическом нумизматическом издании «*Wiadomości Numizmatyczne*»). Нет совершенно сведений о находках в Грузии, Армении, Таджикистане – т.е. в республиках, ориентированных на национальноязычную ежедневную прессу. Становится понятным, что проект издания полного свода кладов с русскими монетами станет реальным только тогда, когда он станет международным.

Наибольшей неожиданностью оказалось наличие значительного количества кладов советского времени, которые, к тому же, делятся на четкие временные группы: клады времени денежной реформы 1922–1924 гг., клады 1926–1931 гг. (кладообразование стимулировало прекращение выпуска серебряных разменных монет в 1931 г.), клады 1938–1943 гг. (начало очередного всплеска кладообразовательной активности связывается с развертыванием массовых репрессий). Специальное внимание, как и для 19 в., об-

ращается на не фиксируемые обычно кладовые комплексы бумажных денежных знаков.

Из явных оплошностей можно назвать упоминание в разделе «Клады времени Михаила Федоровича (1613–1645)» о том, что во второй половине 17 в. в состав России вошли земли Белоруссии. Непонятно выделение одинаковым шрифтом в топографической сводке как субъектов Российской Федерации, так и государств – членов СНГ, более того, государств, окончательно вышедших из СССР.

Своим очередным изданием ГИМ, лидер среди музеев России по введению в научный оборот и учету кладовых находок, в очередной раз демонстрирует, как просто сделать и издать полезную работу, не взирая на внешние обстоятельства, т.е. на экономические трудности страны, в первую очередь отражающиеся на обеспечении учреждений культуры и научном книгоиздании.

[*]

Мец Н.Д. Клады монет, зарегистрированные Государственным Историческим музеем за 1945–1952 гг. // КСИИМК. Вып. 52. М., 1953;

Мельникова А.С. Клады монет, зарегистрированные Государственным Историческим музеем за 1952–1954 гг. // КСИИМК. Вып.67. М., 1957;

Мец Н.Д., Мельникова А.С. Клады монет, зарегистрированные Государственным Историческим музеем за 1955–1958 гг. // Ежегодник ГИМ. М., 1960;

Мец Н.Д., Мельникова А.С. Клады монет, зарегистрированные Государственным Историческим музеем в 1959 г. // Ежегодник ГИМ. 1959. М., 1961;

Соболева Н.А. Клады западноевропейских монет в собрании музея // Ежегодник ГИМ. 1961. М., 1962;

Мельникова А.С. Клады русских монет, зарегистрированные Государственным Историческим музеем за 1960–1963 гг. // Ежегодник ГИМ. 1963–1964. М., 1966;

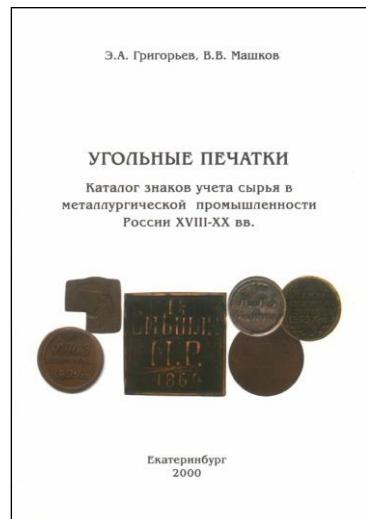
Мельникова А.С. Обзор новых поступлений (памятники денежного обращения XVIII–XX веков // Труды ГИМ. Вып.53. М., 1980.

- Григорьев Э.А., Машков В.В. Угольные печатки: Каталог знаков учета сырья в металлургической промышленности России XVIII–XX вв. Екатеринбург, 2000. 92 с.

Введение

Такой нумизматический памятник, как угольные печатки, служащие для учета сырья, доставляемого на металлургические заводы, малоизвестен. Подобные жетоны применялись не только в России 18 – начала 20 в., но и в европейских державах, однако, наибольшее распространение они получили именно в Российской империи. Назначение печаток – служить жетоном-квитанцией, т.е. подтверждать прием определенного неким нормативом сданного на завод угля, извести или руды приписанным к нему крепостным крестьянином, а в 19 в. – свободным работником.

Жетоны несли разнообразную информацию. Так, например, на круглых угольных печатках конца 19 в. Верхне-Тагильского доменного передельного завода доставка части короба отмечалась жетоном с просверленными отверстиями (от одного до трех), дальность лесосеки – отрезанными по кругу секторами, превращавшими жетоны в различные геометрические фигуры, луженые печатки служили для отметки доставки березового угля (в отличие от непритязательных домен, потреблявших еловый, сосновый, лиственний либо смешанный уголь, заводские кузни требовали качественного березового или осинового угля). Встречаются на печатках вмятины, пропилы и их комбинации, которые также изменяли первоначальную функцию знака, уточняя ее (например, печатки 1825 г. Кыштымского завода).

Во избежание фальсификации жетоны часто переделывались, что никак не способствовало их долгой жизни, поэтому уцелело небольшое количество печаток.

Первые работы об угольных печатках появились в конце 19 – начале 20 в., однако лишь кандидатская работа О.С.Тальской, защищенная в 1970 г., стала по настоящему серьезным исследованием этой категории памятников. Ни одно из государственных учреждений никогда не собирало образцы «угольных печаток» (такое условное название закрепилось за этими жетонами), поэтому большая их часть оказалась в частных коллекциях, а не в музейных собраниях. Лишь в 20 в. сложились три крупных музейных собрания – Свердловского областного краеведческого музея, Эрмитажа (г.Санкт-Петербург) и Государственного Исторического музея (г.Москва). Авторы взяли на себя труд описать все выявленные на сегодняшний день знаки.

Написанное ниже касается не только самой рецензируемой книги, но и печаток, как предмета исследования, поскольку каталог дает возможность делать определенные наблюдения за этой категорией памятников, а малая их известность побуждает к некоторым разъяснениям.

Структура

Порядок описания знаков авторами принят алфавитный по названию заводов, внутри группы – хронологический. В оглавлении «заводские» группы не отражены, не сказано о них и в текстовой части книги – читателю приходится это выяснить самому. В каждой позиции описаны время выпуска и назначение, форма, размер, материал, описание легенд, изображений и известных контрмарок, степень редкости с четырьмя градациями.

К сожалению, не указывается толщина, вес и соотношение осей описанных печаток (особенно для печаток важна толщина, как станет ясно дальше), не описывается гурт, отсутствует классификация типов изображений.

За аверс двусторонних угольных печаток авторы приняли сторону, на которой указывается принадлежность к заводу либо вла-

дельцу, за оборотную сторону – с указанием на количество доставленного сырья, хотя не всегда последовательно придерживаются этого принципа (например, № 311). Иногда как реверс описывается тыльная сторона односторонней печатки с контрмаркой (например, № 65, 82–83, 172, 276, 299–300, 305, 310, 343). В результате читатель, встретившись с описанием угольных печаток Очерского завода, на оборотной стороне которых помещались цифры от 3 до 8 (№ 260–272), начинает сомневаться, идет ли речь об изначально штампованных элементах либо о нанесенных потом контрмарках.

Иллюстрации

Всего в каталоге зафиксировано 367 угольных печаток, причем контрмаркованные жетоны в отдельную позицию не выделяются. Иллюстрациями снабжено 175 позиций каталога, из них 48 графических, другими словами 16% позиций каталога имеют графические иллюстрации, а 38% – фотоиллюстрации, что охватывает почти половину описанных печаток.

Во введении не указан способ получения графических изображений. Современные технологии позволяют не только получать рисованные вручную черно-белые контурные изображения, которые не могут являться по своей природе точными, но и, при определенном навыке, производить их с помощью компьютерной техники с черно-белым контурным изображением из исходной полноцветной либо в оттенках серого фотографии, которые передают объект с документальной точностью (например, путем предварительного повышения контрастности и последующей конвертации в черно-белое изображение). Понятно, что иллюстрации, полученные вторым способом, вызовут большее доверие пользователя каталога.

Из приведенных изображений около 70% отражают односторонние печатки, что соответствует их доле среди всех описанных жетонов (74%).

Было бы удобно для читателя, если бы иллюстрации размещались на постоянном месте рядом с описанием (авторы их помещают под текстом), однако для экономии места иногда несколько по-

зиций расположены рядом, что несколько сбивает с толку, т.к. из-за наличия вариантов и один номер может иметь несколько изображений-иллюстраций. Встречены пропуски в иллюстрациях: двусторонняя печатка помещена с изображением лишь одной стороны (№ 146, 297, 334).

Датировка

В случае датировки печатки интервалом времени не ясно, дано ли возможное время ее существования, определенное по косвенным свидетельствам (например, смерть владельца завода), время использования конкретного типа жетона на данном заводе, точно известное по письменным источникам, возможное время производства печатки как материального объекта, определенное интервалом, или же интервал времени, в течение которого производились печатки.

Впрочем, 203 из 367 печаток, или чуть больше половины, имеют в легенде год и для них принцип датировки понятен – по дате на печати (в одном случае явной даты «1852» авторы оставили печать без датировки – № 157, для трех печатей с явной датой «1772» была поставлена широкая датировка «начало 19 в.» – № 96–98). Дата печатки имела какое-то значение для ее функционирования, например, печатка Кыштымского завода с датой «1825» встречается с контрмарками «1830», «1832», «1840», «1841», «1842», которые, очевидно, обозначают актуальную дату. Кстати, можно по встреченным клеймам сделать вывод, что ряд видов жетонов производился сразу в большом количестве, и они служили долго, по крайней мере, печатка служила два десятка лет.

Хронологически печатки в каталоге представлены следующим образом: 80 видов или 22% – 18 в., 236 видов или 64% – 19 в., 51 вид или 14% – начало 20 в. Более детальное представление о хронологии печаток можно получить по датированным легендами жетонам (табл. 1). Среди датированных печаток к 18 в. относятся 17 видов (8%), к 19 в. – 146 видов (72%), к 20 в. – 37 видов (18%). Как можно заметить, даты на печатках в 18 в. ставились реже, чем в последующие столетия.

Авторы не сопоставили во вступлении интенсивность деятельности заводов с количеством печатей. Если же исходить из полученного распределения и предположения об одинаковой интенсивности деятельности предприятий, то недатированные печати «просятся» в подозрительно «пустые» десятилетия – 1740–1760-е, 1780–1800-е и 1840–1850-е гг.

Табл. 1. Распределение по десятилетиям выявленных видов печаток металлургических заводов России 18 – начала 20 в. с обозначенной на них датой

Десятилетие	Количество
1740-е	–
1750-е	–
1760-е	1
1770-е	11
1780-е	3
1790-е	2
1800-е	–
1810-е	11
1820-е	37
1830-е	10
1840-е	4
1850-е	7
1860-е	12
1870-е	18
1880-е	10
1890-е	40
1900-е	34
1910-е	3

С широкой датировкой типа «19 век», «конец 18 века» в каталоге представлены 105 печаток, оставшиеся 58 печаток имеют точные даты по времени их учреждения, известному

по документальным свидетельствам, либо интервальные датировки в годах, полученные по времени деятельности предприятия либо подобным способом.

В 1841 г. впервые появляется печатка с «сезонной» датой «1841/42» Авзяно-Петровского завода (№ 1), во второй половине 19 – начале 20 в. почти все печатки Нижне-Салдинского и Нижне-Тагильского заводов снабжены «сезонными» датами, например, «1903–1904», которые обновляются каждый сезон (серии печаток № 160–170, 174–202, 204–236, 237–256).

Заводы

В каталоге описаны печатки 70 заводов. Лидерами выступают Нижне-Тагильский завод (84 вида печаток), Нейво-Алапаевский завод (15), Барнаульский завод (13), Нейво-Рудянский завод (13), Очерский завод (13), Верхне-Салдинский завод (11), Нижне-Салдинский завод (11), Верх-Исетский завод (11), Екатеринбургский монетный двор (10). Большинство заводов за пределами верхней десятки имеет только несколько печаток, или всего лишь одну.

Заводы размещены по алфавиту, однако принцип не всегда последовательно выдержан. Большинство заводов, имеющие в названии составной частью слова «Нижне-» либо «Верхне-» размещены в соответствии с последовательностью букв в алфавите, однако в двух случаях «Верхние» и «Нижние» заводы объединены в одном разделе – речь идет об Авзяно-Петровских заводах и о Юговских заводах.

Трудно решить, удобен ли используемый принцип – может было бы удобнее, если в описании «Верхние» и «Нижние» заводы находились бы рядом.

В любом случае, читателю перечень заводов необходим – как для ориентирования в каталоге, так и для получения представления о распространенности печаток (см. табл. 2).

Табл. 2. Время существования предприятий и количество выявленных видов печаток на металлургических заводах России 18 – начала 20 в. (условные обозначения: «*» – приблизительная дата, «–» – отсутствие информации)

Название завода	Год основания	Год закрытия	Печатки
Авзяно-Петровские заводы	1753	1897	2
Алапаевский Нижний завод	1704	1826	4
Барнаульский завод	1744	1850*	13
Бымовский завод	1736	1899	3
Верхне-Алапаевский завод	1779	1824	1
Верх-Исетский завод	1726	1918	10
Верх-Нейвинский завод	1767	1914	3
Верхне-Салдинский завод	1778	1918	11
Верхне-Синячихинский завод	1770	1918	4
Верхне-Тагильский завод	1716	1916	7
Висимский завод	1736	1786	2
Выйский завод	1722	1916	1
Выксунский завод	–	–	2
Гавриловский завод	–	–	2
Гурьевский завод	–	–	1
Егошихинский завод	1724	1788	3
Екатеринбургский завод	1723	1808	2
Екатеринбургский монетный двор	1725	1876	10
Златоустовский завод	1761	–	2
Змеевский завод	–	–	1
Ижевский завод	1760	–	1
Ирбитский завод	1776	1915	1
Каменский завод	1701	1926	3
Каслинский завод	1749	1917	3
Козинский завод	1801	1882	2
Колывано-Воскресенский завод	1729	1800	1
Кончезерский завод	1707	1800*	3

Кушвинский завод	1739	—	3
Кыновский завод	1762	1911	1
Кыштымский завод	1757	1917	3
Локтевский завод	1783	—	1
Луганский завод	—	—	1
Медно-Рудянский родник	1830*	1870*	1
Молебский завод	1787	1907	1
Мотовилихинский завод	1739	1862	9
Невьянский завод	1701	1917	6
Нейво-Алапаевский завод	1816	1918	15
Нейво-Рудянский завод	1810	1918	13
Нижний Верх-Невинский завод	1803	1882	1
Нижне-Исетский завод	1798	1915	4
Нижне-Кыштымский завод	1757	1917	2
Нижне-Салдинский завод	1760	1918	11
Нижне-Синячихинский завод	1724	1826	2
Нижне-Тагильский завод	1725	1918	84
Никитинский завод	1811	1918	1
Нязе-Петровский завод	1747	1914	2
Очерский завод	1761	1911	13
Павловский завод	—	—	5
Петровский завод	1755	1783	9
Пожевский завод	1756	1918	1
Полевский завод	1724	1917	5
Режевский завод	1774	1918	4
Саргинский завод	1795	1886	2
Саткинский завод	1758	1918	2
Северский завод	1735	1917	2
Сузунский завод	1764	—	5
Сусанский Нижний завод	1735	1826	2
Сылвенский завод	1739	1910	7
Сысертский завод	1724	1917	4
Троицкий Нижний завод	1760	1866	1

Туринский Верхний завод	1736	—	1
Уткинский (Новоуткинский) завод	1749	1918	6
Уткинский (Староуткинский) завод	1749	1918	1
Хохловский завод	1729	1918	2
Шайтанский завод	1727	1901	7
Шемахинский завод	1814	1907	2
Шуралинский завод	1716	1873	1
Юговские заводы	1742	1902	4
Юговский (Кнауфский) завод	1733	1871	1
Неопределенные заводы	—	—	21

Время существования предприятий авторами не всегда указано, даже если оно определимо по его печаткам. Последняя дата, условно названная в таблице годом закрытия, для 1917–1918 гг. может быть годом национализации.

Открытые заводы существовали разное время – от полувека до двух веков. Среднее время действия одного завода несколько более 100 лет.

Категории

В брошюре описываются восемь категорий жетонов – угольные печатки (62%), штемпеля для приема угля в валы (24%), курунныепечатки (6%), рудные (3%), известковые (3%), а также малочисленные торфяные, воротовые и жетоны для поверенного.

Является упощением отсутствие пояснений по категориям, поскольку только часть названий понятна интуитивно. Также требовало бы пояснение и употребление термина «штемпель» – лишь из иллюстраций видно, что речь идет о жетонах с таким наименованием.

Материал

Вначале для учета работ по поставке на заводы необходимого сырья невольными крестьянами использовались бумажные ярлыки,

с 1730 по 1735 г. – подписанные деревянные бруски и берестяные печатки, которые были заменены на железные, прослужившие до 1749 г., когда они были сменены на медные четырехугольные жетоны веса денежки. В 1749 г. для 19 казенных уральских заводов на Екатеринбургском монетном дворе были сделаны 152 358 штук единообразных жетонов, с 1767 г. их изготовлением занимался Сузунский монетный двор, позже каждый завод изготавливавший жетоны сам. Систему жетонов переняли и частные заводы, изготавливавшие печатки на месте.

По материалу жетоны авторами поделены на неметаллические – 1% (береста, кожа), на медной основе – 66% (медные, бронзовые, латунные), на железной основе – 11% (железные, стальные, чугунные) и «жестяные» – 18% («белая жесть», «черная жесть», «жесть»), цинковые – 2% и «белого металла» – 1%. Авторы не задавались целью унифицировать описание материалов – наряду с металлами и сплавами металлов, органическими материалами встречаются сделанные по иному основанию классификации описания «белая жесть», «черная жесть», просто «жесть». Похоже, что использовать термин «жесть» авторов побудила небольшая толщина жетонов. Читатель должен догадываться, идет ли речь о прокате железа небольшой толщины, луженом, оцинкованном, никелированном или легированном в случае «белой жести», просто коррозированном или вороненом в случае «черной жести» – ясно, что это будут только догадки. Стоило бы провести анализ состава хотя бы нескольких образцов и описать результаты в предисловии, чтобы снять сомнения читателя.

Монеты

Несколько раз отмечены жетоны, изготовленные из находящихся в обращении монет второй половины 18 – первой половины 19 в. – с датой «1784» на монетах в 5 копеек, 2 копейки и в 1 копейку образца 1757–1796 гг. (№ 284–285, Петровский завод), с датами «1817» и «1822» на монете в 1 копейку образца 1810–1829 гг. (№ 293–294, Режевский завод), с датой «1836» на монете в 10 копеек образца 1830–1839 гг. (№ 257, частный Никитинский завод), без даты на монете в 10 копеек 1833 г. (№ 353, не-

известный завод), без даты на монете в 2 копейки 1844 г. (№ 259, частный Нязе-Петровский завод). Екатеринбургский монетный двор, который также в 18–19 вв. активно пользовался жетонами (№ 72–81), на подквадратном фрагменте стертой монеты выпустил угольную печатку с датой «1761».

Вероятно, печатки, сделанные на монетах, могли попадать обратно в обращение. Вполне возможно, что найденная в г.Барановичи Брестской обл. Беларуси в кладе конца 1917 – начала 1918 г. монета 1882 г. номиналом в одну копейку с необъяснимой вырезанной цифрой «5» на аверсе относится как раз к таким печаткам – на угольных печатках встречаются вбитые пунсонами отдельные цифры (например, «5», «6»).

Форма

Наиболее результативными формообразующими фигурами печаток явились круг – 39% (собственно печатки – 37%, печатки на монетах – 3%) и четырехугольник – 34%. Другие многоугольники дали 15% жетонов (треугольник – 1%, пятиугольник – 1%, шестиугольник – 5%, семиугольник – менее 1%, восьмиугольник – 7%), фигурных оказалось 5%, овальных – 3%, остальные составили несколько процентов.

Преобладание многоугольников с четным количеством сторон над многоугольниками с нечетным количеством можно объяснить более простыми построительными операциями для равносторонних фигур с четным количеством сторон. Наличие «неудобных» фигур с нечетным количеством сторон может говорить о закреплении за количеством углов многоугольников некой информации. Абсолютное лидерство четырехугольников среди многоугольников объясняется, очевидно, безотходным разрезом листа на заготовки.

В описании форм печатей тяжело понять разницу между квадратом и четырехугольником, когда приводятся размеры последнего, скажем 16x15 мм (№ 139) – вырезка заготовок ножницами, а не высечка прорезным штампом, штамповка в открытой форме обязательно дают изменение «правильных» размеров, это обусловлено технологически. Может быть, за четырехугольниками скрываются

трапеции (как № 215) или ромбы? Без авторского пояснения непонятно, есть ли разница между выделенными формами «четырехугольник» и «прямоугольник» (№ 145–152) или же это объясняется недостаточной унификацией описания.

Без указания на отсутствие следов резки по одному из краев после штамповки нельзя принять и описание «неправильный шестиугольник» – судя по изображению, это может быть разрезанный пополам восьмиугольник (№ 168).

Насколько важны такие пометки, можно понять, взглянув на описания и фотоиллюстрации разной формы жетонов Нижне-Салдинского завода 1908–1909 гг. (№ 160–170). Непроизвольно напрашивается идея, что «номинал» печатки мог быть закодирован в ее форме, например, по описанию следуют «четырехугольные», у которых скруглен один верхний угол (т.е. треугольные), жетоны с количеством внутренних углов от 4 до 7, фигурные или квадратные «с закругленным углами и вырезами по сторонам» жетоны того же завода (т.е. с количеством внутренних и внешних углов, равным 8). Изучение фотографий позволяет увидеть, что легенда размещена на половине поверхности печаток, а в нижней части имеются разметочные штампованные линии для вырезки сегмента (№ 164 – вырез произведен по разметке). Наличие такой разметки и характер размещения легенд не позволяют без указания на отсутствие следов резки склоняться к исходному предположению.

Иногда форма, названная «фигурной», далее описывается как «крест» (ср. № 161 и 234), а точно такая же «удлиненная пластинка с закругленными боковыми сторонами» (по иллюстрации видно, что только с двумя) вскоре будет выступать как «четырехугольник с закругленными боковыми сторонами» (ср. № 224–227 и 245).

Абсолютно загадочными даже после изучения всей работы остались определения типа «фигура со срезом» (№ 230–231, 239–240, 242–243, 247–248, 250, 252, 254–256), поскольку ни одной иллюстрации ни круга, ни восьмиугольника, ни шестиугольника «со срезом» не нашлось. Единственная подсказка – внутритекстовое примечание к № 311: «Известны с угловыми вырезами, срезами ($\frac{7}{8}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ короба)», по которой можно догадываться, что «срез» является «номиналообразующим» элементом и в отличие от угло-

вого выреза представляет собой отсеченный хордой сегмент. По печаткам Сылвенского завода второй половины 19 в. (№ 314–316) можно догадываться, что круглые в плане жетоны получали вырезы во время производства, поскольку на них имеются соответствующие величине выреза выбитые надписи $\frac{7}{8}$, $\frac{3}{4}$ и $\frac{1}{2}$ (последняя описана как полукруг, хотя, описывая в принятом ключе, можно писать о «вырезе в» $\frac{1}{2}$).

Поскольку авторы иногда указывают, что фигура неправильная, то создается впечатление, что жетон без такого уточнения представляет собой в плане правильную фигуру, однако это не так, поскольку не могут быть правильными шестиугольник или восьмиугольник размером 40х30 мм (№ 179–180), если, конечно изменения проводить между противолежащими сторонами печатки.

Вероятно, во введении следовало бы оговорить принципы измерения фигур, может быть для многосторонних фигур давать длину грани (действительно, как можно одним показателем описать величину правильного многоугольника с нечетным количеством сторон, который не имеет параллельных сторон, если не использовать для этого длину стороны фигуры? разве что радиусом описанной вокруг нее окружности?). Поневоле задаешься вопросом, что лучше – описывать фигуру как «вытянутый шестиугольник», подобно авторам, или как фигуру формы четырехугольника со срезанными углами (см. № 206)? Как «флажок», как «фигурный», как четырехугольник с угловым вырезом или как «четырехугольник с вогнутым с левой стороны краем» (ср. № 130–132 и 214, примечание к № 37)? Или что считать овалом, а что «удлиненной пластинкой с закругленными боковыми сторонами» (см. № 209–211). Неизвестно, верить ли указанной форме «квадрат», если при ней даются размеры сторон 11 мм и указывается (в той же колонке!), что это $\frac{1}{2}$ печатки (№ 40) – не прямоугольник ли это в полном размере. Оставляют вопросы и описания типа «четырехугольник с вырезом $\frac{1}{4}$ в левой верхней части» (см., например, № 218), поскольку не указано, вырез был сделан во время производства или во время эксплуатации жетона.

«Номинал»

На жетонах часто приводятся их «номиналы», например, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{4}{8}$, $\frac{5}{8}$, $\frac{6}{8}$, $\frac{7}{8}$, $\frac{8}{8}$, $\frac{23}{24}$, 1, $1\frac{1}{2}$, 2 короба, иногда они переданы насечками по гурту (№ 334, Шайтанский завод), либо, очень часто, вырезкой сегмента (например, печатка с вырезанной $\frac{1}{8}$ частью имеет «номинал» $\frac{7}{8}$ короба. Иногда цифра «1» опускалась, указанием на номинал являлась лишь буква «К», т.е. «короб» – жетоны Хохловского завода конца 18 – начала 19 в. (№ 30–331).

Делитель дроби мог подразумеваться, а указываться только числитель, как, например, на жетонах Очерского завода конца 19 в., где на реверсе помещались цифры 8, 7, 6, 5, 4, 3 (№ 261–272). Базовой единицей измерения в последнем случае, как можно судить по надписи, служила «мера» (надо полагать, с привычным соотношением 8 «мер» = 1 короб).

Можно заметить, что использовались разные системы счета натуральных дробей – в 18–19 вв. в долях от $\frac{8}{8}$ что отвечало традиционному старому счету с делением следующей фракции последовательно на два, а в конце 19 в. появляется счет в долях от $\frac{24}{24}$.

Изредка встречаются единицы «малый короб» (№ 156–157) и «полный короб» (№ 158) – Нижне-Исетский завод, первая четверть 19 в. Отмечен случай измерения угля не в коробах, а в пудах – это чугунные печатки Козинского завода начала 19 в. с номиналом 20 пудов (№ 93–94).

В явном виде номинал указан на 28% печаток, причем 1 короб – на 12%, $\frac{7}{8}$ короба – на 6%, $\frac{1}{2}$ короба – на 3%, $\frac{3}{4}$ короба – на 2%, остальные – от 0,3% до 0,5% (подсчет произведен не по форме передачи номинала, а по его абсолютной величине). По форме передачи абсолютно преобладают цифры в виде натуральных дробей.

Случается, что авторы подают номинал в расшифровке легенды, хотя определили его явно исходя из формы, поскольку в легенде указание на номинал отсутствует. Например, из 11 печаток Нейво-Алапаевского завода 19 в. с сокращением «НАЗ», для которых указаны различные номиналы, лишь две имеют указа-

ние на него «НАЗ.I» и «НАЗ ½» (№ 128–129), а остальные – просто надпись «НАЗ» без указания номинала (№ 129–138). Впрочем, не всегда даже имеющийся в легенде номинал авторами расшифровывается, например, на печатках Нижне-Тагильского завода конца 19 в. (№ 225–227). Обычно авторы выделяли легенду жирными прописными буквами, но в конце каталога после выделенной таким образом явной легенды идут в нескольких случаях обычными строчными буквами без каких-либо знаков номиналы жетонов, например «Надпись УГОЛЬ БЕРЕЗ ½ короба», что ставит пользователя в тупик, поскольку неясно, часть ли легенды номинал, а если не часть, то каким образом авторы его определили.

Пожалуй, для указания на номинал во избежание путаницы следовало бы выделить отдельную графу, поскольку он может передаваться не только легендой, но и другими способами. Да и известные номиналы описывать не под одним номером в примечаниях к позиции, как, например, примечание к № 45 «Известны: с вырезом (форма флагжка) – $\frac{3}{4}$ короба, $\frac{1}{4}$ печатки (четырехугольник 10x8 мм) – $\frac{1}{4}$ короба», а выделить отдельными номерами. Принципиально следовало авторам определить, что является низшей описываемой единицей таксономического ряда – тип изображения или номинал.

Размеры

Во введении не указывается, приводится первой длина или высота жетона и будут ли авторы последовательно применять избранную очередность измерений. По некоторым описаниям с иллюстрациями можно догадываться, что первая из двух цифр передает длину объекта, вторая – высоту.

Точность измерений – до 1 мм, лишь однажды – до 0,5 мм (№ 174). Точность и измерительный инструмент в предисловии специально не оговорены.

В описании размеров не всегда выдерживается унификация. Так, если размеры всех круглых печаток описываются диаметром,

то величина двух жетонов Нейво-Алапаевского завода 19 в. описывается с помощью радиуса (№ 136–137).

Вероятно, иногда размеры использовались как «номиналоразличительный» признак, например, в квадратных печатках Сузунского завода в 1767 г. в 20, 16 и 13 мм (№ 303–305).

Бросается в глаза, что подавляющее большинство печаток 18 в. имеет размеры 22–23 мм, что, очевидно, составляет полвершка в 45 мм.

В 19 в. большинство размеров печаток группируется между 25–27 мм, что объясняется официальным использованием в России с 1835 г. дюйма в 25,4 мм как линейной меры.

Различие в базовых единицах измерения может быть применено для первичной датировки жетонов.

Для пользователя каталога так и останется загадкой, имеется ли типообразующее различие в размерах жетонов и где границы нормального отклонения от средних размеров данного типа. Например, два одинаковых четырехугольных жетона Верхне-Салдинского завода первой половины 18 в. с совершенно одинаковыми надписями на обеих сторонах имеют размеры 22x13 мм и 21x16 мм (№ 38–39), что вполне может объясняться и несовершенной техникой производства. Лишь отличие в штемпелях было бы основанием для выделения в отдельные позиции, однако, отсутствие иллюстраций не позволяет сделать заключение об обоснованности упомянутого выделения самостоятельно.

Размеры набитых позднее легенд (точнее, отдельных букв и цифр), к сожалению, не указываются.

Интересно было бы проанализировать размеры шрифтов, использованных на жетонах, однако, каталог печаток такой информации, как, впрочем, и все остальные нумизматические справочники, не дает.

Техника

Из описаний печаток практически невозможно почерпнуть сведений о технике их изготовления (как получения заготовок-полуфабрикатов, так и печаток – готовых изделий).

Не всегда ясно, надписи на печатках выполнены с помощью штампа или вбиты пунсонами. Например, в случае берестяных печаток 19 в. с индивидуальным номером расклада крестьянина можно подозревать именно использование пунсонов (№ 11–13). Если же идет речь о «надчеканках», то читатель подозревает, что следует понимать использование рельефного зеркального штампа разного размера и формы печатки, который дает правильное контррельефное изображение на печатке (очевидно именно так обстоит дело в случае печатки 19 в. № 14), впрочем, точно так же будут описаны печатки действительно с контрмарками (см., например, печатку 19 в. № 28). Иногда авторы описывают заглубленную надпись легенды, например, «надпись вдавлена» на печатке 19 в. (№ 56), «тисненая надпись» на печатке конца 18 в. (№ 107) либо «углубленная» на печатках конца 19 в. (№ 145–152).

Встречаются и перебитые жетоны (например, № 282, Петровский завод, 1772 г.). Однако не всегда можно полагаться на важные указания о случаях обнаруженных перебитых жетонов. Так, жетон № 282, если верить авторам, перебит из жетона № 277, но жетон № 282 представляет собой четырехугольник размерами 25x28 мм, а жетон № 277 – круг диаметром 27 мм.

Дизайн

Версталась книга, как легко заметить читателю, в таблицах Word, со вставкой между ними горизонтальных полос иллюстраций. Большинство иллюстраций представляют фотоизображения реальных объектов, лишь незначительная часть – рисованные. При обилии иллюстраций была бы предпочтительнее программа для профессиональной верстки, которая дает больше возможностей. Отпечатана книга на ризографе, причем с крупным растром, что значительно снизило информационную ценность фотографий. При тираже 300 экземпляров стоимость офсетной печати была бы сопоставима с ризографической, но качество было бы несопоставимо выше. Достоинством является сохранение размера оригинала на иллюстрациях.

Очень приятное впечатление оставляет продуманный, как неброский, но дорогой костюм миллионера, дизайн обложки:

общий белый фон, простой черный шрифт и несколько сгруппированных вместе полноцветных, но темных и неярких, в оттенках коричневого небольших угольных печаток между названием и местом издания.

Иногда авторы используют курсив в основном тексте без объяснения смысла сделанного выделения (№ 3, 7–9, 19, 24–26, 59–60, 67–69, 99, 110, 112, 173–201, 276–275, 288, 291, 301, 303–305, 308, 342, 344). Во всех выделенных курсивом позициях отсутствует оценка степени редкости и стоит ссылка на архив – вероятно, этих жетонов физически не существует или не существует в коллекционерском обороте. Нигде не сказано, что собой представляют «архивные» печатки – то ли это словесное описание, то ли рисунки, то ли приложенные к документам образцы жетонов. Встречаются и не выделенные курсивом «неархивные» позиции без указания степени редкости (№ 54, 57–58, 91–92, 104, 151, 159, 297, 311, 313, 347–367), причина отсутствия этой информации в таких позициях не объяснена.

Varia

Не всегда авторы указывают конечную дату деятельности завода, что не позволяет представить хронологические рамки функционирования жетона, также не указана авторами и принадлежность завода к казенному либо к частному.

Хотелось бы, чтобы указывалось место хранения печатки, по крайней мере, для постоянных собраний (музейных).

Есть недочеты и в списке литературы – не всегда указаны страницы для статей, и, наоборот, указываются конкретные страницы в монографических исследованиях.

Условные обозначения в виде звездочек, часто встречающиеся в тексте, расшифровываются не во вступлении либо конце книги, а на с.83, после которой идет описание еще нескольких десятков печаток, что делает поиск пояснения к примененным авторами знакам весьма затруднительным для читателя.

В конце работы имеется приложение в виде двух члобитных Петру I о назначении подмастерьями «к угольному жжению», однако более уместным было бы привести образец архивных доку-

ментов, по которым были восстановлены несохранившиеся печатки – может быть, это сняло бы ряд вопросов по достоверности их описания.

Заключение

После выхода каталога нельзя не насторожиться в ожидании антикварных подделок, поскольку вспоминается, как выход книги В.В.Узденикова дал возможность умельцам практически сразу же начать массовый выпуск редких монет собственного изготовления.

Резюмируя, следует сказать, что каталог безусловно полезен – по крайней мере, можно получить достаточное представление о жетонах сибирских заводов, однако, хотелось бы иметь иллюстрации к каждой позиции без исключения, причем и фотографии сохранившихся объектов и их прорисовки (может быть, даже графические реконструкции по нескольким экземплярам). Издание требует полиграфии лучшего качества и более развернутой аналитической части-вступления с четко названными принципами классификации и измерения по каждой позиции. Необходимо также увеличение набора описываемых признаков.

Хочется подсказать авторам следующий шаг – сделать электронную общедоступную версию каталога с помощью какого-нибудь массового продукта, причем не в HTML-формате и не .pdf (Adobe Acrobat), но в электронной таблице (например, Excel) либо в современной системе управления базами данных с возможностью работы с OLE-объектами (скажем, Access или Visual FoxPro), которые позволят пользователю находить объекты с помощью удобных стандартных средств поиска, с одной стороны, с другой – получать характеристики по всему массиву данных.

► Parchimowicz J. *Monety Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939*. Szczecin, 2010. 330 s.

Новый каталог «Монеты Польской Республики 1919–1939» Януша Пархимовича представляет собой полноцветное издание формата А4 объемом 330 страниц не считая рекламы в конце книжного блока на 38 страницах. Книга имеет твердый переплет, шита лагинами, издана на мелованной бумаге. Свою работу автор отнес к новому поколению справочной литературы – каталогу-альбому; она собственно и есть первый образец задуманных справочников нового формата. В книге использовано свыше 1000 цветных фотографий. Каталог интересен не только польскому читателю, но и в равной степени украинскому, белорусскому, литовскому – части территории их государств входили в состав довоенной многонациональной Польской Республики, соответственно на этих землях денежное обращение обслуживалось официальными денежными знаками Польской Республики.

Выделенные в тексте рецензии полужирным шрифтом части текста повторяют название разделов каталога.

Путеводитель по каталогу занимает 5 страниц (с. 9–13). В него вошли принципы составления каталога (расположение по функциональным группам, внутри них по номиналу, далее по литературным разновидностям), указывается на соответствие позиций каталога нумерации предшествующих каталогов автора, оговаривается, что цены приводятся только для неординарных монет, подчеркивается, что тиражи монет для обращения «были определены на основании доступных документов», приведены шаблон описания монеты, список 19 аукционистов, данными которых пользовался автор, определение коллекционерской монеты, градация описания состояния, список сокращений и условных графических знаков, перечень монетных дворов, фототаблица знаков монетных дворов, список авторов проектов польских монет. Завершает раздел список известных нумизматов, имена которых приводятся в каталоге (Глуховски Владимир, Яженбовски Станислав, Кокоциньски Лех, Копицки Эдмунд, Собис-Бесер Густав, Терлецки Владислав, Стжалковски Яцек).

Монеты для обращения уместились на 45 страницах альбома-каталога (с. 15–60).

Вначале несколько мелких, но принципиальных замечаний.

Очевидно, что три монеты следует исключить из списка монет для обращения (в разделе 91 объект описания).

По всем признакам, не подходит под определение монеты для обращения 5-злотовая «Конституция» 1925 г. – она продавалась по 15 злотых, ее цена по сравнению с содержанием серебра в серийных монетах того же номинала была завышена в 1,7 раза ($25*0,9)/(18*0,75)$ и получить ее можно было только путем приобретения в Нумизматическом кабинете монетного двора (с. 37).

Следует переместить в коллекционерские 10-злотовую и 20-злотовую монеты битые в честь 900 годовщины коронации Болеслава Храброго – их можно было заказать только на монетном дворе из своего материала. Было произведено 50 350 экз. 10-злотовых и 27 240 экз. 20-злотовых монет (с. 58–60), но до сего дня не известно ни одного свидетельства их обращения, хотя таковые об обращении в 1920–30-х гг. золотых монет Российской империи в межвоенной Польской Республике имеются¹. Приведенные автором распоряжения министра финансов не могут быть приняты во внимание. Как говорит классик – «Если на клетке слона проптёшь надпись «бу́йвол», не верь глазам своим». Если придерживаться тезиса, что заявленная правительственным распоряжением монета уже является предназначенной для обращения, то следует признать, что ныне население Республики Беларусь пользуется десятками или сотнями типов монет при полном их отсутствии в обращении – это откровенно коллекционерские монеты, ничего общего с денежной массой не имеющие.

Проба 5-злотовой монеты «Конституция» 1925 г. названа 750-я, хотя все предшествующие авторы писали о 900-й, и сам Я.Пархимович в 21 издании «Каталога польских монет» 2012 г.

¹ Синчук И.И. Российские золотые монеты в денежном обращении восточных земель Польской республики 1920–1930-х гг. // Нумизматический альманах, 2004. № 2. С. 13–15.

пишет о 900-й пробе этой монеты². В альбоме автор на основании торгового предложения и отчета о реализации монет для коллекционеров Нумизматического кабинета Варшавского монетного двора устанавливает, что суммарный тираж двух разновидностей составляет 1000 экз. (с. 37), а в его же «Каталоге польских монет» 2012 г. опять указывается, что каждая из разновидностей монеты имела тираж 1000 экз.

На гурте 5-злотовых «Ники» 1928, 1930–1932 гг. и «Восстания» 1930 г. имеется вдавленная легенда SALUS REIPUBLICAE SUPREMA LEX (с. 36) «Благоденствие республики – высший закон». При случае отмечаю, что вопреки возникающему желанию читателя исправить REIPUBLICAE на RESPUBLICAE, правильно будет по латыни написание REIPUBLICAE.

Пятизлотовые монеты «Восстание» 1930 г. бились низко- и высокорельефными, тираж первых составил 1 млн, вторых неизвестен (с. 42). Стоило по статистике встречаемости монет высоко- и низкорельефных установить количество высокорельефных при известном тираже низкорельефных, даже, судя по рекомендованным ценам каталога-ценника Я.Пархимовича 2012 г.³, можно понять насколько было меньше высокорельефных – их тираж оценочно мог быть около 50 тыс.

И, теперь, серьезное возражение. Серьезное, поскольку касается базовой методики нумизматического исследования – уже в конце 19 в. стало понятно, что клад несет информацию о находившейся на момент сокрытия в обращении денежной массе и является полноценным историческим источником. Дело в том, что тиражируемые из года в год каталожные данные о количестве монет по годам не соответствуют данным, полученным при анализе кладов монет Польской Республики, сокрытых ввиду военных обстоятельств 1939 г.

По моему мнению, во всем рассматриваемом блоке присутствует серьезная системная ошибка – в рецензируемом издании без

² Parchimowicz J. Katalog monet polskich obiegowych i kolekcjonerskich od 1916. Szczecin, 2012. S. 28 (№ 113).

³ Parchimowicz J. Katalog monet polskich obiegowych i kolekcjonerskich od 1916. Szczecin, 2012. S. 29 (№ 115).

проверки объем переданных банку монет принят за объем годового производства штемпелем данного года. Ниже кратко повторяю выводы моей работы конца 1980 – начала 1990-х гг. «Каталог и кладовый комплекс – попытка компартиативного сравнения».

В кутникском кладе (Беларусь) 157 монет Польской Республики были серебряными⁴. В нем заметна очевидная нехватка двухзлотовых и пятизлотовых монет образца 1934 г. и избыток монет образца 1932 г. Двухзлотовых монет 1932 г. в кладе в полтора раза меньше, чем в «генеральной совокупности», 1933 г. – в два раза больше, 1934 г. (образца 1932 г.) – больше, чем в десять раз. В кутникском кладе совершенно отсутствуют двухзлотовики образца 1934 г., которых должна быть четверть-треть от всех двухзлотовых монет.

В кладе из Млавы (Польша) 122 монеты Польской Республики были серебряными⁵. Этот комплекс серебряных монет дает подобную уже полученной статистическую картину: по сравнению с «генеральной совокупностью» в кладе двухзлотовиков 1932 г. более чем в два раза меньше, несколько больше 1933 г., в десятки раз больше 1934 г. образца 1932 г., в шесть раз меньше двухзлотовиков 1934 г. образца 1934 г., несколько больше пятизлотовиков 1933 г., в десяток раз больше пятизлотовиков 1934 г. образца 1932 г., хотя почти в семь раз меньше пятизлотовиков 1934 г. нового образца.

В желехском кладе (Польша) 73 монеты Польской Республики были серебряными⁶. Распределение серебряных монет по годам и номиналам близко к рассмотренным выше кладам.

В кобринском кладе (Беларусь) 150 определенных монет Польской Республики были серебряными⁷. Распределение сереб-

⁴ Синчук И.И. Каталог и кладовый комплекс – попытка компартиативного сравнения // Берасцейскі хранограф. Вып. 5. Брэст, 2009. С. 22.

⁵ Chył A. Znaleziska monet współczesnych: Mława // Biuletyn numizmatyczny, 1979. № 7. S. 129–130.

⁶ Chył A. Znalezisko monet międzywojennych // Biuletyn numizmatyczny, 1989. № 4–6. S. 46–47.

ряных монет по годам и номиналам близко к рассмотренным выше кладам.

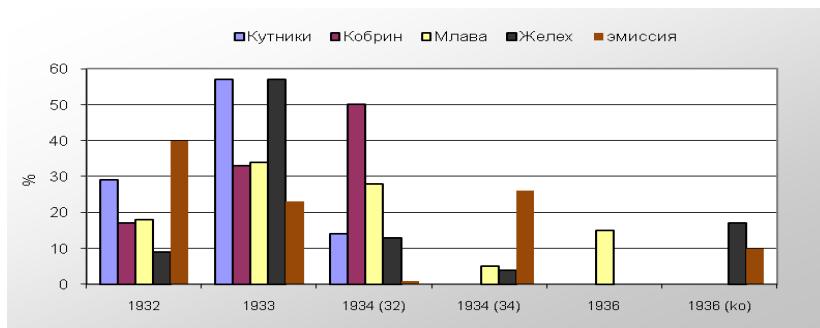

Рис. 1. Распределение долей двухzłotовых монет Польской Республики в кладах и «эмиссии» по годам и типам

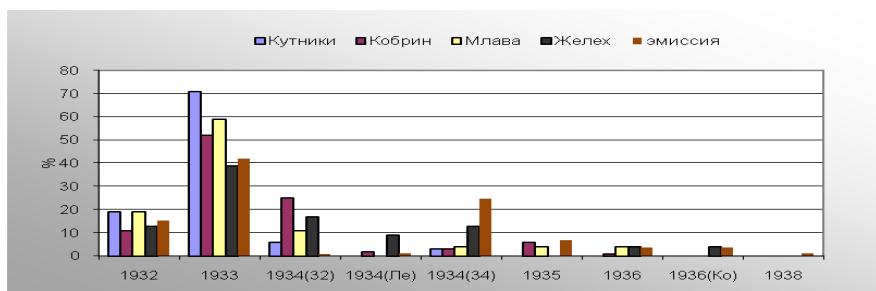

Рис. 2. Распределение долей пятиzłotовых монет Польской Республики в кладах и «эмиссии» по годам и типам

Поскольку справочные данные по эмиссии 10-złotowych монет 1939 г. с изображением Пилсудского отсутствуют, то для расчета

⁷ Синчук И.И. Каталог и кладовый комплекс – попытка компартиативного сравнения // Берасцейскі хранограф. Вып. 5. Брэст, 2009. С. 34.

их доли взяты данные за предшествующий 1938 г. Основанием такой подстановки является следующее:

в таком случае сумма в золотых 10- и 5-злотовых монет будет приблизительно равной (около 180,5 млн зл.),

справочная стоимость 10-злотовых монет 1938 г. и 1939 г. достаточно близка (180 и 140 зл. при цене монеты 1935 г. в 75 зл. по каталогу-ценнику Я.Пархимовича 2012 г.), что может говорить об их количестве, которое поступило в обращение.

Стоит отметить, что в кладах, образовавшихся в связи с событиями сентября 1939 г., не зафиксированы 10-злотовые монеты 1938 г. и 1939 г., но встречен 5-злотовик 1938 г.⁸ Сомневаться в существовании 10-злотовиков 1938 г. и 1939 г. не приходится, но время вхождения их в денежную массу уточнить хотелось бы.

Выявленные значительные отклонения могут говорить о несоответствии стоящих на монетах дат и времени производства монет. Не исключено, что, скажем, в 1932 г. был запущен в работу маточник штемпелей 1933 г., а в 1934 г. использовались более интенсивно, чем об этом свидетельствуют документы (производственные? эмиссионные?), штемпеля образца 1932 г., а, возможно, и одновременно со штемпелями нового образца. Точно так же значительная часть пятизлотовиков образца 1934 г. скорее всего, существовала лишь на бумаге, а в реальности могли производиться пятизлотовики 1933 г. или 1934 г. старого образца.

Следует отдавать себе отчет в том, что мы знаем количество выпущенных коммеморативных монет-одногодок для обращения (Собеский, Траугут, Легионерский, Кораблик),

знаем только общее количество выпущенных в течение нескольких лет монет массовых типов (Женская голова, Пилсудский),

НЕ ЗНАЕМ, сколько было произведено монет массовых типов (Женская голова, Пилсудский) штемпелями каждого года.

⁸ Męclewska M., Mikołajczyk A. Skarby monet z lat 1650–1944 na obszarze Polski: Inwentarz II = Coin hoards buried in years 1650–1644 on the territory of Poland: Inventory II. Wrocław etc, 1991. S. 264 (№ 1888).

Однако мы можем, зная долю монет с датами в кладах, приблизительно оценить их долю в генеральной совокупности – во всем объеме эмиссии.

Понятно, что большой точности ждать не приходится. Например, из 125 пятидесятигрошовых монет желехского клада 115 были с датой «1923», а 10 – с датой «1938» при эмиссии 100 млн и 32 млн экз. соответственно. Если попробовать определить долю железных монет с датой «1938» исходя из соотношения пятидесятигрошовиков в кладе, то получим только 10,56 млн экз. ($10/125*132$).

Табл. 1. Погодовое расчетное и справочное количество серебряных монет Польской Республики массовых типов (Женская голова, Пилсудский) по монетам четырех кладов (млн экз.) – расчет по всей совокупности

Разновидность		Номинал					
		10 зл.		5 зл.		2 зл.	
тип	год	расчет	справочник	расчет	справочник	расчет	справочник
Женская голова	1932	,8	9,1	3,5	4	7,4	15,7
	1933	2,8	2,8	13,4	11	16,2	9,25
	1934	=	=	4,5	0,25	8,4	0,25
Пилсудский	1934	0,1	0,2	1,2	6,51	1	10,425
	1935	1,7	1,67	1,3	1,8	=	=
	1936	1,8	2,13	0,4	1	2,2	0,075
	1937	0,6	0,908	=	=	=	=
	1938		0,234		0,289	=	=
	1939		0,234	=	=	=	=

Для нивелирования статистических отклонений серебряные монеты всех четырех кладов объединены в одну искусственную выборку из 478 монет. Расчет был произведен исходя из допущения, что общее количество выпущенных монет одного типа верно, а ошибка кроется в погодовом распределении монет. Также было сделано допущение, что доли серийных монет в кладах соответствуют их долям в генеральной совокупности. В табл. 1-2 хорошо видно серьезное несоответствие расчетных и справочных данных для пятизлотовых и двухзлотовых монет, которое явно выходит за границы статистической ошибки.

Табл. 2. Погодовое расчетное и справочное количество серебряных монет Польской Республики массовых типов (Женская голова, Пилсудский) по монетам четырех кладов (млн экз.) – дифференцированный расчет по типам

Разновидность		Номинал					
		10 зл.		5 зл.		2 зл.	
тип	год	расчет	каталог	расчет	каталог	расчет	каталог
Женская голова	1932	9,3	9,1	2,5	4	5,8	15,7
	1933	2,6	2,8	9,6	11	12,8	9,25
	1934	=	=	3,2	0,25	6,6	0,25
Пилсудский	1934	0,2	0,2	3,7	6,51	3,3	10,425
	1935	2	1,67	4,2	1,8	=	=
	1936	2,1	2,13	1,4	1	7,2	0,075
	1937	0,7	0,908	=	=	=	=

Можно догадываться, что так же обстоит дело и с приводимыми справочными тиражами серебряной пятизлотовой «Ники» Варшавского монетного двора 1930–1932 гг. и мелкими медными монетами варшавского монетного двора в один грош 1925, 1927–1928, 1930–1939 гг., два гроша 1923, 1925, 1927–1928, 1930–

1939 гг., пять грошей 1923, 1925, 1928, 1930–1931, 1934–1939 гг.
Есть основания предполагать, что мы НЕ ЗНАЕМ их тиражей.

Первоочередная задача ясна – следует найти исходные документы и выяснить, о каких цифрах идет речь в письменных источниках.

Проверить предположение по кладовым данным затруднительно, поскольку большие клады с таким количеством мелких медных монет Польской Республики до сих пор не известны. Но компартиативный путь не закрыт. Накопление большого объема сведений о единичных находках таких монет сделанных во время археологических раскопок или собранных с помощью металлоискателей и их процентный анализ вполне возможны при определенных усилиях нумизматического сообщества.

Памятные монеты, коллекционерские пробы и технологические пробы заняли 218 страниц (с. 61–278). Собственно, это и есть та часть, из-за которой стоит приобретать каталог-альбом. Только профессиональному антиквару или состоятельному владельцу крупной коллекции могут попасть в руки представленные на этих страницах монеты. Здесь их можно рассмотреть на крупных фотографиях, которые сопровождают фото объектов в масштабе 1:1.

Несколько замечаний по составу и структуре раздела.

Безо всякого на то основания в категорию монет попали два жетона: имитационный бронзовый/латунный жетон 2-го съезда польских нумизматов в Познани 3.VI.1929 г., одна из сторон которого бита штемпелем с номиналом в 5 грошей (с. 87), точно не является монетой. Также не является монетой имитационный бронзовый жетон 1930 г. по поводу посещения Брюссельского монетного двора чрезвычайным послом Польской Республики и полномочным министром 2-го класса при правительстве королевства Бельгии доктором Тадеушем Яцковским битый с использованием брюссельского штемпеля серебряной 5-золотовой «Ники» 1928 г. (с. 184).

Эти объекты следовало четко отделить от чрезвычайно интересных, изготовленных с использованием стандартных патриц памятных монет: на посещение монетного двора президентом Польской Республики Станиславом Войцеховским 5 грошей с датой «12/IV SW 24» – 500 экз. (с. 85), на посещение монетного двора

президентом Польской Республики Игнацием Мосцицким 2 гроша с датой «27/X JМ 26» – 600 экз. (с. 78). Также с использованием патриц обычной серебряной коллекционерской коммеморативной монеты 5 злотых 1925 г. «Конституция» были изготовлены памятные монеты в серебре и золоте с монограммами SW президента Польской Республики Станислава Войцеховского и WG министра финансов Польской Республики Владислава Грабского с датой 3/V (с. 169). Кроме того, с использованием стандартных патриц была выбита монета в 1 грош по случаю освящения монетного двора в 1925 г. с датой «21/V» – 1000 экз. (с. 70). К слову, судя по сохранившимся парным патрице и матрице 1934 г. для конкурсных работ 1933 г. на проект золотой монеты в 10 злотых предположительно по проекту Станислава Репета (с. 318) можно утверждать, что зеркальная заглубленная надпись «PRÓBA» наносилась на матрицу (в данном случае был использован ее миниатюрный вариант).

Полагаю, что не имеет отношения к пробным или коллекционерским монетам обычная монета номиналом 2 злотых 1924 г. продукции Бирмингемского монетного двора с «государственным» пробирным клеймом для серебра на реверсе (с. 143). Если это не так, то требуется документальное подтверждение, что именно таким образом обозначались пробы на этом монетном дворе.

Было бы удобнее читателю, если памятные монеты, коллекционерские пробы и технологические пробы были разнесены по соответствующим отдельным разделам. В плане структуры хорош каталог монет Российской империи В.В.Узденикова (при всех недостатках его сквозной нумерации). На первом этапе работы из списка монет были устраниены накопившиеся в дореволюционных торговых каталогах скрытые антиварные подделки, затем были отделены от собственно монет и сведены в отдельные группы пробы, образцы и новоделы 19 в. (этой практикой, точнее, от этой практики долгое время в полной мере страдал Санкт-Петербургский монетный двор). Например, глава V построена следующим образом: «Общегосударственные монеты 1700–1917 гг., чеканенные в меди. Пробные оттиски штемпелей золотых монет на медных кружках и пробные экземпляры серебряных и никелевых монет отчеканенные в меди. Медные новоделы золотых монет.

Медные новоделы серебряных монет»⁹. Не столь существенно, где найдут свое место в каталоге пробы, образцы и новоделы, главное, чтобы они были четко выделены и отделены друг от друга.

Практика довоенного Варшавского монетного двора торговать искусственными раритетами мне представляется весьма несимпатичной, равно как и современная спекулятивная торговля коллекционными монетами¹⁰. Также, по весомым просьбам «сверху», в довоенные времена изготавливались особо желающим монеты в другом металле. Но, тем не менее, это часть истории, от которой никуда не денешься. А стоимость некоторых из этих объектов может вызвать невольное уважение: битая в золоте пятизлотовая «Конституция» 1925 г. на американском аукционе Стакса в 2008 г. была продана без малого за четверть миллиона – за 218 500 USD (s. 167).

Приложили руку к тиражированию довоенных раритетов и сотрудники послевоенного монетного двора. Автор обратил внимание на конкурсные монеты 1933 г. сделанные корродированными штемпелями после 1945 г. (s. 242–243). Вызывает сомнение и пробная 100-злотовка 1925 г. с рельефной надписью «PRÓBA», неряшливо битая на рубле СССР 1924 г. – на монетном дворе (s. 269), и точно не вызывает сомнения в своей неподлинности новодельная монета в 100 злотых 1925 г. битая на вырезанном из двух рейхсмарок 1934 г. кружке. Равно как и битые на алюминиевом кружке монеты номиналом в 50 грошей 1986 или 1987 г. (s. 278). К отмеченному автором можно добавить послевоенные новоделы этой же монеты, битые в золоте со следами старой надписи в том же сегменте на обеих сторонах по краю монеты у опушки (вероятно, на вырубленном из расплощенной российской золотой монеты кружке в 5 рублей 1886–1896 гг.), в никеле с повторным ударом со смещением, и, без явных признаков ремесленного труда подлин-

⁹ Узденников В.В. Монеты России 1700–1917 = Russian coins 1700–1917. М., 1992. С. 6.

¹⁰ Синчук И.И. Рассуждения эксперта о памятных монетах Республики Беларусь // Банковский бюллетень, 1996. № 12. С. 89–94 ; Синчук И. Современная «коллекционная монета» // Белорусский банковский бюллетень, 1999. № 40. С. 51–64.

ными штемпелями, но судя по вбитому пунсоном владельческому знаку – в меди (с. 274–275). Прискорбно, что в 1953 г., как пишет Я.Пархимович, изготовление 10 комплектов алюминиевых новоделов пробных монет инициировал хранитель собрания монетного двора Себастиан Ярош. Тогда были выбиты в алюминии двухзолотовка «Кораблик» 1936 г. Р138d, Р138e (с. 156), однозолотовка 1929 г. со знаком монетного двора на стороне с номиналом Р129b, Р129e (с. 132), гибридная пробная десятизлотовка 1934 г. со штемпелем другой стороны от 50 грошей с датой 1938 г. Р169 (с. 241). Под подозрением находится алюминиевая монета в 5 грошей 1925 г. со следами коррозии штемпеля из частного собрания Р138e (с. 82). Очевидными послевоенными висмутовыми новоделами являются три «конкурсных» 10-злотовки с датой «1934» Р172-174 (с. 242–243), предположительно гибридные.

Довоенная администрация Варшавского монетного двора вела бойкую торговлю своим побочным продуктом – большинство известных тиражей «проб» равняется одной-двум сотням экземпляров. С 1925 г. на предназначенных для продажи экземплярах должна была быть помещена надпись «PRÓBA». Доход предназначался на приобретение экспонатов для Нумизматического кабинета монетного двора.

Обычные монеты на Варшавском монетном дворе превращались в редкие простыми незатратными способами:

- помещением на штемпеле аверса выпуклой надписи «PRÓBA»;
- выбиванием пунсоном на аверсе заглубленной надписи «PRÓBA»;
- помещением на гурте надписи «PRÓBA»;
- использованием глубокого штампа наряду с плоским;
- использованием отличной от стандартной ориентации штемпелей относительно друг друга;
- использованием зеркального штемпеля;
- использованием матового штемпеля;
- изготовлением монеты в несоответствующем дорогом металле (реже – дешевом);
- изготовлением клип монет.

Однако для исследователя более интересны т.н. технологические пробы, которые позволяют понять процесс производства продукции на монетном дворе. Приметой технологических проб, как указывает автор, являются:

- изготовление монеты в несоответствующем дешевом металле;
- односторонние оттиски;
- гибридные монеты с аверсом и реверсом от разных монет;
- отсутствие знаков монетного двора в случае изготовления серийных монет на Варшавском монетном дворе;
- отсутствие полной даты;
- отсутствие рельефной пометки «PRÓBA».

Но с утверждением, что такой приметой являются миниатюрные рельефные пометки «PRÓBA» согласиться трудно – по технологии нанесения эта миниатюрная пометка ничем не отличается от большой рельефной надписи.

Интересна монета номиналом 2 золотых 1924 г. без знаков монетного двора стандартной совпадающей ориентации штемпелей (такие выпускались во Флориде) с заглубленными надписями «14» и «U.S.M.», вероятно, United State Mint (с. 143). Автор говорит, что так обозначались изготовленные в США пробные монеты. Цифра «14» может указывать на нестандартный сплав 14 каратной пробы (583 промилле), впрочем, и на день месяца, и на номер образца. Несколько смущает то обстоятельство, что двухзлотовики 1924 г. во Флориде бились с нестандартной противоположной ориентацией штемпелей (определение автора «выбита перевернутым штемпелем» явно страдает отсутствием точности – монета бьется двумя штемпелями). Неплохо было бы проверить пробу монеты, хотя бы гидростатическим способом.

Может быть, стоило возродить понятие донатива для общего определения индивидуальных подарочных монет типа золотой пятизлотовой «Конституция» 1925 г. (с. 167).

Кроме технологических проб стоило бы выделить группу «торговых образцов» (название условное). Это законченный продукт, с реализованным в объеме и масштабе дизайном, с отработанной технологией производства, изготовленный в соответствующем материале, который передается на утверждение заказчика перед началом массового тиражирования. Вероятно, к ним

относятся монеты битые для Польской Республики на Брюссельском монетном дворе с углубленной пунсонной надписью ESSAI, иногда выбитой на обеих сторонах монеты (s. 177–180), Парижском монетном дворе с рельефной надписью ESSAI (s. 114, 141, 177), возможно, 50 грошей швейцарского монетного двора Ле Локле с надчеканкой пунсоном с мелкими буквами HUGUENIN в цифре «0» (s. 105).

Сохранились образцы монет Литовской Республики прилагаемые к акту о соответствии требованиям Комиссии по надзору за качеством особо ценных знаков Министерства по налогам на картонном планшете прикрепленные шнуром в количестве четырех экземпляров и скрепленные сургучной печатью¹¹.

Понадобились образцы в 1994 г. первой монеты Литовской Республики качества «пруф» подготовленной к Олимпиаде в Ли-лиен Хаммер – они были отосланы для консультации в Берлин, после чего возвращены Национальному банку с заключением о несоответствии качества, а произведенные экземпляры были объявлены сувенирной продукцией монетного двора.

Возможно, архивные поиски позволят найти документы соответствующих ведомств Польской Республики подобные выше упомянутым актам. Если будут найдены приложенные к ним монеты с надписью «PRÓBA» то можно точно решить, что коллекционерские монеты с надписью «PRÓBA» соответствуют функциональным образцам. Пока они являются только искусственно образованными коллекционерскими монетами.

Образцы монет для обращения заняли 4 страницы (s. 279–282). В 1924 г. перед введением новых монет были выполнены тисненые на картоне окрашенные в соответствующие номиналам цвета образцы для кассиров банков и учреждений. Ныне таких осталось весьма немного, и они являются интересным документом эпохи реформы 1924 г. К сожалению, у всех образцов отсутствует метрическое описание.

¹¹ Kuncienė R. Lietuvos pinigai (1915–1941): Katalogas = Money in Lithuania (1915–1941): A Catalogue = Geld in Litauen (1915–1941): Der Katalog. Vilnius, 1995. S. 140–141 (№ XVII–XX).

Записки Густава Собис-Бесера приводятся в виде факсимиле, раздел занял 15 страниц (с. 283–296). Записки варшавского антиквара, руководителя Варшавского нумизматического общества коллекционера Густава Собис-Бесера прошли через руки Станислава Яженбовского, который приобрел у него коллекцию пробных монет, Эдмунда Копицкого, и в конце пути, оказались у автора каталога. Некоторые из этих, прошедших через руки Густава Собис-Бесера монет, не выявлены до сих пор. Собственно записи занимают шесть страниц, еще четыре страницы использованы для подбора иллюстративного материала к ним. Для удобства читателей хорошо было бы рядом с факсимилем рукописи поместить набранный текст.

Неизвестные штемпеля из собрания Нумизматического кабинета Польского монетного двора потребовали 26 страниц (с. 297–322). Автор пишет, что ему для каталога удалось выявить 46 «новых» штемпелей (27 патриц и 19 матриц), в том числе 22 довоенных проектных штемпеля (11 штемпелей аверсов и 10 реверсов). Однако количество выявленных действительно неизвестных штемпелей меньше, всего 32 (15 патриц и 17 матриц). Ранее было известно из статьи Анджея Пивоварчика 1969 г. и работы Яцека Стжалковского 1983 г. о существовании в архиве Польского монетного двора довоенных 14 проектных штемпелей – 12 патриц и 2 матрицы). Большая часть штемпелей без последней цифры даты либо вовсе без даты. Читатель непременно обратит внимание на проекты Станислава Репета в стиле артдеко, совершенно немыслимые в эстетике довоенных монет Европы.

Явно излишняя здесь лаконичность побуждает к самостоятельным исследованиям. А наблюдения следующие:

Изображение на патрице № 1772 (с. 315), одной из выполненных для анонимных конкурсных работ 1933 г. на проект золотой монеты в 10 злотых, угловатыми формами орла государственного герба напоминает такого же орла пробной 100-злотовки 1925 г. «Николай Коперник» по проекту Станислава Шукальского (с. 270).

Рискнул бы, глядя на патрицу с изображением коленопреклоненной женщины с мечом в правой и моделью парусника на сгибе левой руки, предположить почерк не упомянутого в данном случае автором каталога Станислава Шукальского № 1764 (с. 321).

Судя по характерному «греческому» профилю лица на обеих патрицах, посадке головы, шрифту и компоновке надписи «10 ZŁOTYCH» одному творцу принадлежат проекты патриц №1763 (с. 321) и № 1765 (с. 319).

Черточка буквы «Ł», доходящая до верха строки, и шрифт типа «конденс» с цифрой номинала, прижавшейся без разрыва к буквам в надписи «10 ZŁOTYCH» патрицы № 1760 (с. 322) и патрицы № 1763 (с. 321) с подчеркнуто доходящей до верха строки перекладиной буквы «Ł» и шрифтом типа «конденс» возможно, связывают их авторством. Только на названных патрицах наблюдаются эти две шрифтовые особенности (сделаны в 1936 и 1935 гг. соответственно).

К изображению патрицы № 1760 (с. 322) в виде коленопреклоненной фигуры с мечом и крыльями горизонтально влево, хорошо подошел бы орел патрицы № 1773 (с. 316) с также подчеркнуто горизонтальными крыльями, чем-то напоминающий «ацтекского» орла государственного герба. Напоминает такого же орла пробной 100-злотовки 1925 г. «Николай Коперник» по проекту Станислава Шукальского (с. 270) и орла на патрице проектной золотой монеты в 10 злотых № 1772 (с. 315).

Изображение «неправильной» модели парусника (паруса стоят под ветром со стороны носовой части бушприта) в руках мужчины на патрице 10-злотовой монеты с датой «1934» Р174 (с. 243) прямо отсылает к пошедшей в тираж работе Юзефа Аумилера – подписным двухзлотовику и пятизлотовику 1936 г. к 15-й годовщине сооружения порта в Гдыне с верным изображением парусника №112 (с. 35) и № 119 (с. 49) (паруса стоят под ветром со стороны кормы).

Звездочки использованы в качестве знаков интерпункции на произведенной в 1935 г. гербовой патрице с датой 1934 г. с достаточно привычным орлом образца однозлотовки 1929 г. с наклоненной вправо вытянутой буквой «S» №1777 (с. 315). Звездочки использовали в качестве знаков интерпункции Константин Лашка на пробной монете в 50 марок 1923 г. Р 117а-е (с. 100–102), Тадеуш Залуски на пробном золотом 20-злотовике 1925 г. Р 162а-с (с. 244–245), на произведенной в 1928 г. гербовой матрице неизвестного автора № 1781 (с. 311), Юзеф Аумилер на пробной одно-

златовой монете 1928 г. Р 125а – 127с (с. 116–125). Возможно, эти звездочки указывают на авторство Юзефа Аумилера.

Если предположение об авторстве Юзефа Аумилера № 1777 (с. 315) верно, то гербовая патрица со звездочками по бокам даты может быть парой фигурной патрице с моделью парусника 10-златовой монеты с датой «1934» № 1761 (с. 321).

Соответственно, вторая гербовая патрица № 1770 (с. 314), которая связывается с № 1777 (с. 315) использованной в легендах обоих лежащей на боку вытянутой букве «S» и фоном-подкладкой под один из рядов перьев орла, может быть парой фигурной патрице конкурса на проект золотой монеты в 10 золотых с изображением крестьянина с мечом за плугом, предположительно авторства Юзефа Аумилера № 1765 (с. 319). Или наоборот – гербовые стороны могут быть заменены друг с другом на 10 золотых с изображением крестьянина с мечом и плугом и 10 золотых с моделью парусника.

Стоило бы попробовать собрать патрицы в монетные пары. Например, судя по заостренному шрифту «конденс», обе патрицы, предположительно отнесенные мной к работам Станислава Шукальского, составляют пару № 1772 (с. 315) и № 1763 (с. 321) (обе сделаны в 1935 г.). Однозначно являются парой патрицы для монеты в 25 золотых с изображением головы Пилсудского влево № 1767 (с. 320) и гербовой патрицы с симметричной широкой буквой «S» (как и на портретной патрице) № 1776 (с. 311) – только они имеют диаметр 22 мм в отличие от остальных с диаметром 20 мм (обе сделаны в 1935 г.). Такая «S» имеется также на гербовой матрице 1928 г. неизвестного автора № 1781 (с. 311).

Однако, не все так просто. Например, патрица конкурса на проект золотой монеты в 10 золотых стилем изображения крестьянина с мечом за плугом № 1765 (с. 319) подобна стилю изображения крестьянки на патрице того же конкурса, предположительно отнесенной к работе Станислава Репета (с. 317). Или, патрица 25-злотовки № 1766 (с. 320) могла бы составить пару с гербовой патрицей № 1770 (с. 314) – в легендах обоих использована лежащая на боку вытянутая буква «S» и одинаковые знаки интерпункции в виде ромбиков (обе сделаны в 1935 г.).

Пожалуй, можно было бы проверить предположение о гибридности послевоенных новоделов 10-злотовок с датой «1934» Р172–174 (с. 242–243), если удалось бы исключить значительное

количество конкурсных монетных пар. Хотя, если исходить из предположения, что патрицы делались парами, то по несовпадению дат производства патриц уже сейчас можно говорить о гибридности:

P172 (s. 242) – фигурная патрица № 1760 (s. 322) сделана в 1936 г., патрица с гербом № 1770 (s. 314) – в 1935 г.

P174 (s. 243) – фигурная патрица № 1761 (s. 321) сделана в 1935 г., патрица с гербом № 1771 (s. 312) – в 1934 г.

В связи с этим встает вопрос – можно ли употребить термин «монета» по отношению к контрафактному гибридному новоделу проб конкурсных проектов выполненному в нехарактерном для монетных проб металле новодельными матрицами, которые никогда, возможно, не существовали в природе, да еще эти проектные разработки никогда не были объявлены законными платежными средствами и не были «выпущены» в обращение?

Кстати, автор каталога указал при описании висмутовой 10-золотовой «монеты» с датой «1934» с изображением мужчины с моделью парусника в руках Р 174 (s. 243), как выполненной по проекту Станислава Репета, но в описании ее фигурной патрицы № 1763 (s. 321) почему-то назвал художника неизвестным. Должен заметить также, что в части каталога, описывающей эти «картефакты», нет отсылки к опубликованным в настоящем разделе патрицам.

И неприятный вывод по поводу патрицы и соответствующей ей висмутовой монеты. Наличие в собрании лишь корродированной патрицы может означать, что где-то у кого-то на руках есть дефектная новодельная матрица с этой патрицы с помощью которой и были произведены две монеты из трех. Точнее, в собрании отсутствует весь набор из пяти новодельных штемпелей, и они могут быть опять использованы.

Или висмутовые «монеты» были литы по слепкам с патриц? Судя по фотографии висмутовой «монеты» Р 172 (s. 242) буква «K» в слове «POLSKA» потеряла нижнюю ножку и надпись выглядит как «POLSVA», что вполне может указывать на литье по слепку. Если предположение о литье верно, то можно сказать, что рассматриваемые объекты имеют к монетам такое же отношение, как их полиграфическое изображение в альбоме к штампованным металлическим денежным знакам.

Кстати, в чистом виде висмут не применяется – при комнатной температуре висмут хрупок, легко раскалывается по плоскостям спайности. Следовало уточнить, к какой из основных групп сплавов относится материал. Сплав Вуда имеет следующий состав: висмут ($40,5 \pm 0,5\%$), свинец ($26,5 \pm 0,5\%$), олово ($12,25 \pm 0,25\%$), кадмий ($20,0 \pm 0,5\%$), его температура плавления 60 – 65°C . Сплав Розе отличается набором элементов и их пропорциями: висмут ($50,0 \pm 0,5\%$), свинец ($32,0 \pm 0,5\%$), олово ($18,0 \pm 0,5\%$), его температура плавления 90 – 96°C .

В каталоге больше не описано «проб» в висмуте. Разве что из легкоплавких металлов было встречено олово – пробные 1000 марок 1922 г. Р 166d (с. 261).

Кстати, указание на авторство С.Репета во всех семи случаях смягченное словом «вероятно», тем не менее, требует хоть какого-то обоснования, а оно отсутствует. Что касается штемпелей по проектам Войцеха Ястжембовского № 1808–1809 (с. 300), № 1811 (с. 308), Юзефа Аумилера № 1785–1787 (с. 301), № 1784 (с. 307), № 1788 (с. 308), № 1728 (с. 310), Станислава Левандовского № 1632, 1712 (с. 302), Эдварда Виттига № 1641 (с. 303), Станислава Казимира Антония Мадейского № 1637 (с. 303), № 1792 (с. 304), № 1647 (с. 304), № 1663 (с. 305), Островского № 1658 (с. 305), № 1714 (с. 306), № 1718 (с. 306), № 1686 (с. 307), № 1715 (с. 309), № 1719 (с. 309), № 1683 (с. 310), Софьи Тжчиньской-Каминьской № 1762 (с. 317), названной в тексте «Z.Kamiński», то видимыми авторскими знаками снабжены лишь № 1808–1809 (с. 300), № 1683 (с. 310). Остальные требуют обоснования установления авторства (ссылку на архив, мемуары и т.д.).

Возникает естественный вопрос: с какой целью были изготовлены патрицы монет конкурсных проектов? Если для конкурса, то изготовление патрицы через два года (в 1935 г.) не имеет смысла. Если для продажи коллекционерам, то странно, что с 1934 по 1939 г. ни одна из соответствующих монет не поступила в продажу. Авторы через два года после окончания конкурса тоже не моглирезать штемпеля; кроме того, они создавали лишь графические проекты – так обычно делается при разработке новых монет. Получается, что мы сейчас имеем дело с учебными работами граверов монетного двора. Тут-то становится ясно, что в каталоге-альбоме очень не хватает в каком-нибудь виде текстовой части –

эти вопросы должен сам себе задать автор и ответить на них читателю.

В описании приводится лишь диаметр рабочей поверхности штемпеля, чувствуется нехватка диаметра цилиндра либо нижнего и верхнего диаметра конуса штемпеля, его высоты, высоты начала скоса, высоты рельефа легенд и изображений, веса штемпелей. Хотелось бы видеть и фото с выбитой пунсонами датой изготовления каждой патрицы и матрицы. При увеличенных изображениях рабочей поверхности матриц следовало бы сделать примечание, что она отзеркалена, для удобства читателя.

Весьма желательно так же было бы видеть в описании ссылку на документ, на основании которого установлен тираж описываемого образца.

Поскольку книга представляет собой новый жанр альбома-кataloga, то в ней вполне могли найти себе место и образцы сохранившихся штемпелей стандартных монет и инструментарий монетного двора того времени – подобно тому, как в конце 19 в. были изданы штемпеля, мастер-пунсоны и буквенные пунсоны Венского монетного двора.

Избранный жанр не воспрещает помещать здесь же гипсовые модели и проектные рисунки монет. Они успешно используются в экспозиции Нумизматического кабинета Польского монетного двора, в музее денег Национального банка Литвы и других общественных собраниях.

Штемпельные разновидности монет для обращения заняли семь страниц (с. 323–329). Если 10-грошевые монеты не имеют заметных отличий, то 20-грошевые имеют четыре типа, которые отнесены к монетным дворам Ле Локле, Вена (два) и Уtrecht, а 50-грошевые имеют шесть типов, два из которых отнесены к монетным дворам Ле Локле и Вена (типы выделены по 5 признакам).

Разница в оформлении гуртов обычных монет и монет, битых зеркальным штемпелем, хорошо показана на одной странице на примере 10-злотовика Яна Собеского – зеркальные монеты имеют меньший скос (фаску) зубцов гурта (с. 329).

Библиография из 19 позиций заняла одну страницу. Из наиболее важных – ценник Конрада Березовского, каталог Че-

слава Каминьского, каталоги Эдмунда Копицкого, работы Яцека Стжалковского, каталоги Владислава Терлецкого.

Несколько общих замечаний.

Литовские коллеги полагают, что книга очень удобна тем, что соблюдено единство нумерации во всех изданиях автора, подобно как в каталогах Краузе.

Считаю, однако, что стоит отметить неудобство поиска, возникшее из-за сохранения старой нумерации. Как-то не верится, что легко найти номер 12а и 12б между 106 и 107а (с. 29), Р177 между Р121е и Р122а (с. 228–229), Р171а – 171с между Р127с и 128д (с. 126), Р175 между Р154б и 155а (с. 222), Р176 между Р156б и Р157 (с. 228), Р172–174 между Р169 и Р162а (с. 242–243), Р170 между Р163е и 164а (с. 249). Нелегко заметить и отсутствие Р135 (с. 146), Р147 (с. 146); после Р101а идут Р101к–ј, далее Р101б–д, за ними Р101р–д и т.д.; Р162–168 находятся на с. 244–248...

По сути, получается как бы набор перетасованных номерных открыток – сослаться можно, а по ссылке найти нельзя. Не случайно в тексте рецензии идет ссылка к страницам, а не к номерам каталога. Наверно, в данном случае для сохранения замысла автора с одной стороны, и удобства читателя с другой стороны, следовало бы последовать музейной практике и создать топографию описаний объектов, хотя бы просто в виде постраничного с последовательной пагинацией списка-таблички с указанием номеров монет на каждой странице.

Наверно «не работают» страницы-иллюстрации с сильно увеличенными монетами на зеленом фоне, которые не связаны явно с расположенным на соседних страницах текстом (с. 27, 38–39, 43, 71, 79, 95, 103, 123, 147, 157, 183, 189, 197, 200, 204, 210–211, 216, 223, 224–225, 257, 264, 276–277 – всего 26 страниц). Ситуацию могла бы поправить замена фона на белый, явная нумерация этих страниц и какая-нибудь текстовая связь с соседней страницей (например, «к Р146д», «к Р146е»). Более того, книга могла выиграть, если бы их просто не было в таком виде.

Несколько утомляют в разделе «Памятные монеты, коллекционерские пробы и технологические пробы» излишние иллюстрации, можно было обойтись без них (с. 100, 101, 104, 106, 108, 118, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 137, 142, 145, 148, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 171, 172, 175, 184, 188, 192, 198,

200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 212, 213, 215, 219, 220, 225, 226, 227, 230, 232, 236, 239, 241, 246, 250, 253, 254, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 268 – всего на 64 страницах).

На мой вкус, я бы уменьшил количество модулей верстки – издание все-таки выполняет функцию каталога и должно быть несколько строже.

При прекрасной полиграфии издания, тем не менее, есть претензии к допечатной подготовке. Всеми цветами радуги переливается на фото сторона с легендой имитационного бронзового жетона 1930 г. по поводу посещения Брюссельского монетного двора чрезвычайным послом Польской Республики Тадеушем Яцковским (s. 184) – вероятно, так с читателем играется jpg. По всему альбому можно заметить повторяющийся промах – нехватку разрешения для фрагмента монеты (s. 85, 93, 105, 108, 115, 131, 135, 139, 144, 178, 179, 201) – цветная полиграфия требует 280–300 dpi. Не украстили издание и воспроизведенные в низком разрешении репринтные фрагменты общедоступных распоряжений министров финансов – любая крупная библиотека имеет «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», где можно было получить хорошие «живые» сканы с фактурой бумаги издания.

Очень хотелось бы, чтобы везде указывалась толщина монет – ведь, если говорить о метрологии, то на вес монеты существенно влияет не диаметр, а толщина. Очевидно, например, что пробные злотые 1929 г. в меди диаметра 25 мм весом 7,05 г и 4,43 г сделаны из проката разной толщины (s. 130). Кстати, не всегда ясна точность измерения диаметра – иногда значениедается с точностью до сотых миллиметра, иногда до десятых, а чаще лишь целые единицы без нулей после запятой. Надо отметить, несколько раз в разделе «Памятные монеты, коллекционерские пробы и технологические пробы» автор дает информацию о толщине монеты (s. 160–161).

Современные приборы позволяют легко, быстро и точно измерить высоту рельефа монеты. Хорошо бы, если хотя бы для стандартных монет для обращения приводилась эта характеристика.

Автор пишет, что на аукционах состав металла оценивают на глаз и это иногда ведет к ошибкам (s. 151). Хочется надеяться, что

когда-нибудь появится каталог-альбом с изученным с помощью физических методов составом металла в паспорте монеты.

Удачно сделана иллюстрация монеты в 5 грошей 1923 г. с расположенной вокруг нее фотографией надписи на реверсе (с. 81). Хорош замысел проиллюстрировать изготовление золотых 10- и 20-злотовок из разных партий золота фотографиями, на которых виден отличающийся оттенками цвет металла (с. 60).

В последние годы время от времени появляются издания с увеличенными изображениями монет рядом с монетами в натуральную величину. Так сделан каталог выставки королевских медалей под кураторством Томаша Былицкого¹², книга-альбом «100 нумизматических раритетов в Национальном музее в Krakowie»¹³, очень удачной и удобной в пользовании получилась монография Эдуардаса Ремецаса о кладе первых монет Великого Княжества Литовского из Виленского Нижнего замка¹⁴.

Работа Януша Пархимовича, в которой использована та же идея, есть веяние времени. Замечаний, наверно, много. Но, как говорят герои американских фильмов, – «ничего личного». Все для пользы дела, для общего блага.

Янушем Пархимовичем собран огромный материал по памятным монетам, коллекционерским «пробам» и технологическим пробам, что вызывает искреннее уважение. Работа над написанием рецензии длилась нескольких дней, и это были дни, когда я испытывал настоящее удовольствие от общения с книгой. Остается пожелать автору успехов в его деятельности.

¹² Skarb z Kijowa: Złoty poczet. Królewska kolekcja medali Stanisława Augusta. [Warszawa, 2011].

¹³ 100 rarytasów numizmatycznych w Muzeum Narodowym w Krakowie = 100 numismatic rarities at the national museum in Krakow. Kraków, 2012.

¹⁴ Remecas E. VIIniaus Žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga). Vilnius, 2003.

- Kocińska M.K., Maik J. Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku. Łódź, 2004 // Akta Archaeologica Lodziensia Nr 50/2. 72 s.

У гэтым выданні пададзены вынікі вывучэння вялікай калекцыі сярэднявечных і новага часу пломб Археалагічнага музея ў Гданьску, з якой былі адабраныя 150 экз., што напэўна адносяцца да тэкстыльных. Аўтарамі яны падзяляюцца па паходжанню на польскія (Гданьск, Всхова, Здуны), шлёнскія (Дзержонюв, Стажлін), паморскага княства (Францбург), англійскія (Лондан і нявызначаныя гарады), французскія (Тур), нідерландскія (Амстэрдам, Гарлем, Лейдэн), італьянскія (Падуя), нямецкія краіны (Аўгсбург), неразпазнаныя з рэшткамі тканін і інфармацыяй аб тканінах, пломбы неўжываныя. Да каталога пломб з графічнымі замалёўкамі маштабу 1:1 абодвух бакоў і разрэзам дададзены каталог тканін з 29 пазіцый (з ліку тых тканін, што захаваліся з пломбамі).

Істотна, што праца калектыўная і міждысцыплінарная – Ежы Маік вядомы як выдатны спецыяліст ад гістарычных тканін, Марыя Караліна Коцінска – малады спецыяліст ад сферагістыкі. Выдадзена яна пад грыфам Лодзьскага навуковага таварыства, але з фінансавай дапамогай Камітэта навуковых даследаванняў, Інстытута археалогіі і этнаграфіі Польскай акадэміі навук, Археалагічнага музея ў Гданьску – дэцэнтралізацыя навукі з'ява звыклая для польскіх даследчыкаў. Манаграфія М.К.Коцінскай і Е.Маіка – першае польскае апрацаванне тэкстыльных пломб, выдадзеная яна накладам 500 асобнікаў.

Апісанне пломб стандартызавана паводле схемы – дзяржава, горад, стан захавання, памеры, форма, канструкцыя, іканаграфія, храналогія.

Найбольш фармалізаваная частка – воліс канструкцыі пломбаў. Дзвюхшчытавыя падзелены па спосабу мацевання на ўзоры з адным стрыжнем (раздвоенным, плоскім, нераздвоенным, раздвоенным з матылём) і на ўзоры з двумя стрыжнямі

(раздвоенымі, плоскімі, нераздвоенымі). Такіх пломбаў большасць, і яны названыя аўтарамі стандартнымі. Дзвюхшчытавыя пломбы з адным стрыжнем (раздвоеным ці плоскім – 46 і 75 экз. адпаведна) у суме даюць 121 экз., што складае 80% ад апісаных пломб. Дарэчы, адсутнасць статыстычных падлікаў вельмі адчуваецца ў кнізе.

Узоры падвойныя ці чатырохшчытавыя (з раздвоеным стрыжнем на меншым шчыце альбо плоскім стрыжнем на адным са шчытоў) адносяцца паводле каталога гданьскіх знаходак да пломб лонданскага ці падуанскага паходжання. Тэрмін, трэба прызнаць, вельмі няўдалы і апісвае пломбы, «засцёжка»-замок якіх вынесена за поле дзвюхшчытавой пломбы на асобных выступах (відавочна таму большая частка аўтарамі аднесена да падвойных пломбаў з паметкаю «верагодна»).

Турскіе пломбы мацаваліся да вырабу на шнурах, якія закладаліся ў адтуліны пломбы, падобна сучасным.

Датыроўцы пашчасціла меней – датаваная меншная частка пломбаў – толькі 2/5, да таго ж у каталоге не пададзеныя падставы датыроўкі – ці то па аналагах, ці то па стратыграфіі. Толькі нешматлікія знаходкі пломб з датамі ў легендзе не выклікаюць асаблівых пытанняў. На 14–15 стст. датаваная 1 пломба, на другую палову 16 ст. – 5, на першую палову 17 ст. – 23, на другую палову 17 ст. – 15, на 17 ст. – 15, на 17–18 стст. – 3. Так што па сутнасці размова ў кнізе ідзе практычна пра пломбы новага часу, а датаваныя амаль выключна толькі гданьскія, лонданскія, аўгсбургскія і турскія пломбы.

Е.Майкам грунтоўна вывучаны і па меры мажлівасці вызначаны ўсе фрагменты тканін, што былі пры пломбах. Аўтары вылучылі ў асобную групу пломбы (нават навызначаныя), на якіх былі лічбы, што паказвалі даўжыню ці шырыню пастава. Але ў апісанні ні ў адным выпадку не пазначана, што на метале пломбы засталіся адбіткі тканіны – пры наяўнасці адбіткаў, нават, калі немажліва дакладна вызначыць катэгорыю тканіны, то можна меркаваць аб мацаванні пломбы да паверхні менавіта тканіны. Не ўдалося аўтарам патлумачыць надзвычай цікавы факт – неадпаведнасць пазначэння сорта тканіны на пломбе і рэшткаў ткані, што была заціснута пломбаю. Магчыма, у гэтым выпадку

маглі дапамагчы тлумачэнню пісьмовыя крыніцы, якія выразна гавораць пра ўпакоўку партый тканін у цюкі-тэрлінгі, зробленыя таксама з тканіны, але іншага гатунку, колеру ці памераў (напрыйклад, у адным з вядомых выпадкаў вузкім поперынгскім зялённым сукном былі абгорнуты кавалкі шырокага турнейскага і валансьянскага сукна рознага колеру)¹⁵. Пры ўліку звестак пісьмовых крыніц гіпотэза аб прывешванні пломбы з неадпаведным надпісам да тэрлінга, у якім запакаваная пазначаная на пломбе тканіна, напрошваецца сама сабой.

Манаграфія польскіх аўтараў робіць вялікую справу, бо тычыцца тэмы, якая закранаеца вельмі рэдка і ўскосна. Але трэба быць свядомымі, што аўтары апубліковалі не інвентар знаходак з больш за 600 гданьскіх пломбай, а толькі выбраную частку ад ужо назапашанага матэрыяла, адабранага па даволі суб'ектыўнай рысе – мажлівасці ідэнтыфікацыі знаходку. Больш того, абвешчаная аўтарамі агульная лічба не супадае з пералікам ва ўступе археалагічных знаходак у пяці мясцінах Гданьска, дзе ў суме была выяўлена толькі 321 пломба.

Аўтары ў тэксце некалькі разоў узгадвалі пра драгічынскія пломбы 13–14 ст., таму можна правесці паралель паміж вывучэннем драгічынскіх пломб і калекцыі находак пячатак у Гданьску. Пасля амаль 150 гадоў вывучэння калекцыі ўласна пломб з Драгічына расійскімі даследчыкамі вядома нешта толькі аб 20–25% аб'ектаў гэтага комплекса, таму што калісьці суб'ектыўна выбралі для вывучэння толькі экзэмпляры добрай захаванасці са «славянскімі» рысамі. Сёння польская даследчыкі адбраўлі для публікацыі каля 25% знайдзеных у Гданьску пломб. Міжволі з улікам гістарычнага вопыту ўзнікае непакой, як бы сітуацыя не паўтарылася.

Па за ўвагай засталіся «контрмаркі» на пломбах, роля якіх да гэтага часу дакладна не высветлена (падобна, так дылеры пазначалі малымі штэмпелькамі свае партыі). Варта было б не толькі асобна апісваць такія выпадкі, але і падаваць дыяметр саміх штэмпелькоў,

¹⁵ Лесников М.П. Нидерланды и Восточная Балтика в начале XV в.: Из истории торговых сношений // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. Т.VIII, № 5. М., 1951. С. 456.

што клаўся паверх папярэдне нанесенай выявы на ўжо замацаваную пломбу. На сённяшні дзень даследчыкам цяжка дакладна падзяліць пломбы, якія мацаваліся да тканін з мэтаю кантролю этапаў выканання тэхналагічных аперацый ад мытных пломбаў, што таксама мацаваліся да тканін. Па сутнасці ў 16–17 стст. вытворчасць тканін у ёўрапейскіх краінах ператварылася ў разсеянную мануфактуру з выкананнем асобных аперацый у розных мясцінах і на кожным этапе – ад ткацкага станка і афарбуйкі да канчатковага аглядання пры дзённым святле да тканіны прывешвалі пячаткі, што вяло да з'яўлення на канцы пастава гатовай тканіны да 5–6 пячатак.

Шкада, што ў апісанні не падаецца вага пломбаў, таўшчыня дыскаў-шчытоў, даўжыня і шырыня злучальнай палоскі, дыяметры адтулін пад стрыжань-заклётку, а таксама не апісваецца склад сплава (аўтарамі безумоўна прынята, што ўсе пломбы з чыстага свінцу, і, сапраўды, назва «пломба» паходзіць ад лацінскага *plumbum* – свінец). Так, яшчэ статут магістра Ордэна Конрада фон Юнгена 1402 г. для прускіх цэхавых суконшчыкаў абавязваў на вырабы класці свінцовая пячаткі, але, напэўна, нехта іх і падрабляў...

На жаль, у ілюстрацыях некалькі разоў зроблены памылкі ў маштабе (№ 17, 46, 92, 110, 121, 138, 143). Можа памылкі закраліся таму, што аўтары не паспрабавалі працаваць з метралагічнымі паказчыкамі. Між тым, нават на першы погляд відавочна, што пломбы з Гданьска дзеляцца на групы паводле памераў: гэта 12–15, 18–25, 28–32, 38–45, 64–65 мм. Больш таго, няцяжка заўважыць, што на Здуны, Дзержонюв, Стжэлін прыходзяцца выключна самыя невялікія пломбы памеру 12–15 мм. Акурат пра Здуны і Стжэлін аўтары гавораць, што там не толькі працавалі рамеснікі-ткачы, але былі мытныя каморы, і гэта міжволі падштурхоўвае да рэвізіі агульна прынятага за англійскім даследчыкам Г.Эганам тлумачэння залежнасці памераў пломб ад сорта тканін. Гданьскія тэкстыльныя пломбы маюць два стандарты – 21–25 мм і 37–42 мм, што вельмі падобна да стандартаў лонданскіх пломб з памерамі 24–25 мм і 40 мм. Турскія пломбы маюць памеры 18–19 мм, лейдэнскія 18–22 мм і 28–31 мм, аўгсбургскія – пераважна 19–22 мм і гэтак далей.

Вельмі прыдатны цікаўным чытачам спіс літаратуры з чатырох дзесяткаў прац, але відавочна адсутнасць шэрагу безумоўна неабходных пазіцый, напрыклад, няма працы сучаснага англійскага даследчыка М.Мічынера¹⁶, ці французскамоўнай манаграфіі пачатку 20 ст. А.Сабацье¹⁷. Адсутнічаюць абсалютна спасылкі і на інтэрнэт-крыніцы, дзе варта было пашукаць аналагі сярод шматлікіх артыкулаў ці проста сайтаў з находкамі пломбаў. Дарэчы, такім чынам можна было прасачыць распаўсюджанне гданьскіх пломбаў, якія знаходзяцца нават на амерыканскім кантыненце, што да таго ж дае магчымасць абургунтаваць датыроўкі. Відавочна, што аўтарамі не былі выкарыстаныя публікацыі даследчыкаў з постсавецкіх тэрыторый (гл. Дадатак 1), а гэта азначае, што па-за іх увагай засталася большая частка гістарычнай Рэчы Паспалітай і сумежныя тэрыторыі, на якія ішоў імпарт еўрапейскіх тканін праз землі Рэчы Паспалітай. Па-за ўвагай аўтараў засталіся нават публікацыі ў гданьскім нумізматычным часопісе аб гданьскіх пломбах¹⁸.

Асобна трэба сказаць пра графічную фіксацыю пломбаў каталога. Безумоўна, выявы пломбаў больш зразумелыя на малюнках, але ці не варта было спрасціць працу – падаць фатаграфіі і побач з імі прамалёўкі, а не штырхаваныя паўнавартасныя малюнкі надпісаў і выяваў. На ўвесе каталогу прыйшлося толькі трываты з фатадздымкі, пры якіх, між іншым, не пададзены разрэзы. Дарэчы, да «ўмоўнай» дакладнасці шэрагу разрэзаў маюцца прэтэнзіі.

¹⁶ Mitchner M. Jetons, medalets and tokens: The Low Countries and France. V.2. London, 1991.

¹⁷ Sabatier A. Sigillographie: Historique des administrations fiscales communautés ouvrières et institutions diverses ayant employé des sceaux de plomb (XIVe – XVIIIe siècles). Plombs historiés de la Saône et de la Siene. Paris, 1912.

¹⁸ Напрыклад: D[utkowski] J. Gdańskie plomba // Przegląd numizmatyczny, 1998. Nr. 1. S. 15 ; D[utkowski] J. Znaleziska // Przegląd numizmatyczny, 1999. Nr. 2. S. 49 ; Nowaliński K. Monety zastępcze, żetony, plomby znalezione na terenie Gdańska // Przegląd numizmatyczny, 2001. Nr. 3. S. 51–52.

Хочацца спадзявацца, што наступным крокам аўтараў будзе «выкладанне» матэрыялу ў Інтэрнэце з фотаздымкамі і прамалёўкамі, з дапрацаваным каталожным апісаннем, са спасылкамі на аналагі, пашыранай аналітычнай часткай (і часткова скарочанай за кошт агульных месцаў, што не маюць дачынення да гэтай калекцыі).

Адным з дасягненняў астатніх дзесяцігоддзяў развіцця гісторычнай навукі з'яўляецца назапашванне звестак аб тэкстыльных матэрыялах у колькасці, калі здаўна вядомыя дадзеныя пісьмовых крыніц аб імпартах тканін і сукна атрымалі пацверджанне масавымі знаходкамі тэкстыльных пломб. Для Беларусі тэкстыльныя пломбы пакуль што рарытэтная катэгорыя знаходак, але пашырэнне ўжывання сучаснай тэхнікі ў палявых даследаваннях напэўна значна павялічыць іх колькасць.

Дадатак 1. Пералік прац з узгадкамі тэкстыльных пломб даследчыкаў з СССР і постсавецкіх тэрыторый

Пигнатти В.Н. Искер (Кучумово городище) // Ежегодник Тобольского губернского музея. Тобольск, 1915. Вып. XXV. С. 23–26. Табл. V.

Рабинович М.Г. Материалы по истории Великого посада Москвы (некоторые предварительные итоги археологических работ 1949–1951 гг.) // Труды Музея истории г. Москвы. Вып. V. Археологические памятники Москвы и Подмосковья. М., 1954. С. 81.

Рабинович М.Г. О древней Москве. М., 1964. 353 с.

Колчин Б.А., Хорошев А.С. Михайловский раскоп // Археологическое изучение Новгорода / М., 1978. С. 135–196.

Белов М. И., Овсянников О. В., Старков В. Ф. Мангазея. Мангазейский морской ход. Ч. I. Л., 1980. 164 с.

Рыбина Е.А. Товарные пломбы из Турнэ в Новгороде // Советская археология, 1981. № 1. С. 298–301.

Овсянников О.В., Царькова Л.А. Охранные работы на территории Застенья и Окольного города в 1973 и 1974 гг. // Археологическое изучение Пскова. М., 1983. С. 119–136.

Кильдюшевский В.И. Средневековые печати и торговые пломбы из раскопок крепости Орешек // КСИА. Вып. 183. М., 1986. С. 110–114.

Гайдуков П.Г., Малыгин П.Д. Новые сфрагистические находки в Верхневолжье // История и культура древнерусского города. М., 1989. С. 240–256.

Kuncevičius A., Aleksiejūnas V. Pirmosios Lietuviškos monetos ir plombos // Kultūros barai, 1992. № 2. P. 67–69.

Rybina E. A. Trade links of Novgorod established through archaeological data // The Archaeology of Novgorod, Russia. Lincoln, 1992. P. 160–192 (Society for Medieval Archaeology Monograph; Vol. 13).

Kvizikevicius L. XIV–XVI a. svininiai antspaudai // Kulturos barai, 1994. № 12. P. 54–56.

Еманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции. На материале Кафы XIII–XV вв. Тюмень, 1995. 225 с.

Клиновський С.І. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва // Археологія, 1997. № 2. С. 112–116.

Клиновский С.И. Находка английской печати XVI века в Киеве // Пятая всероссийская нумизматическая конференция: Москва 21–25 апреля 1997 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 1997. С. 50–52.

Зайцева О.Е., Сінчук І.І., Філонов Б.О. Пломбы XVI–XVIII вв. из Дисны и Друи // Шестая всероссийская нумизматическая конференция: Санкт-Петербург 20–25 апреля 1998 г. Тезисы докладов и сообщений. СПб., 1998. С. 114–117.

Steponavičienė D. Tyrinėjimai pietvakarinėje Gedimino kalno papėdėje // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998. P. 298–301. (www.lietuvospilys.lt/data/gedimpapede.htm).

Квизикевичюс Л. Товарные (торговые) свинцовые пломбы // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Т. 4. Общество, экономика, культура и искусство славян. М., 1998. С. 210–214.

Kviziukevičius L. Švininiai antspaudai // Vilniaus Žemutinės pilies rūmai. T. 4. Vilnius, 1998. P. 258–269.

Kviziukevičius L. Švininiai audeklų antspaudai // Lietuvos archeologija. № 15. Vilnius, 1998. P. 433–446.

Kviziukevičius L. Švininių antspaudų radiniai Vilniuje – XVI–XVII a. importinių audeklų prekybos atspindys // Lietuvos archeologija. T.18. Vilnius, 1999. P. 243–249.

Векслер А.Г., Зайцев В.В. О находках западноевропейских товарных пломб при раскопках на Гостином дворе в Москве // Седьмая всероссийская нумизматическая конференция: Ярославль 19–23 апреля 1999 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 1999. С. 242–245.

Штыхаў Г., Сінчук І. Пломба // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. Mn., 1999. С. 514.

Гайдуков П.Г., Эммерик Х. Западноевропейская товарная свинцовая пломба с изображением святого Вольфганга из Новгорода // Новгород и Новгородская земля: История и археология. Вып. 14. Великий Новгород, 2000. С. 213–218.

Гайдуков П.Г., Эммерик Х. Западноевропейская товарная свинцовая пломба с изображением святого Вольфганга из Новгорода // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 17–21 апреля 2000 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2000. С. 273–275.

Клоков В.Б., Лебедев В.П. Западноевропейские торговые пломбы из развалин Сарай // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. М., 2000. С. 275–277.

Колызин А.М. Торговля древней Москвы (XII – середина XV в.). М., 2001. С. 92–93.

Климовский С.И. Новая находка торговой пломбы XVII в. в Киеве // Девятая всероссийская нумизматическая конференция: Великий Новгород 16–21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений. СПб., 2001. С. 184–185.

Сидненко Д.А. Западноевропейская товарная пломба из Смоленска // Девятая всероссийская нумизматическая конференция: Великий Новгород 16–21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений. СПб., 2001. С. 183–184.

Сидненко Д.А. Новые находки сфрагистических памятников в Смоленске // Одиннадцатая всероссийская нумизматическая конференция: Санкт-Петербург 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений. СПб., 2003. С. 192–195.

Сидненко Д. А. Западноевропейские товарные свинцовые пломбы из Смоленска // Двенадцатая всероссийская нумизматическая конференция: Москва 19–24 апреля 2004 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2004. С. 124–126.

Лебедев В.П., Клоков В.Б. Западноевропейские свинцовые товарные пломбы с золотоордынских городищ // Российская археология, 2002. № 1. С. 92–100.

Sintchouk I., Filonov B. About several numismatic subjects from the physico-chemical point of view // Zbornik radova 3. Međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj. 11–14 listopada 2001. Hotel «Histria» – Pula – Hrvatska = Proceedings of the 3rd international numismatic congress in Croatia. October 11th – 14th, 2001. Hotel «Histria» – Pula – Croatia. Pula, 2002. S. 201–213.

Шалабудов В. Богородицкая крепость в свете последних археологических исследований // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 12. Київ, 2003. С. 34–38.

Погорелец О.Г. Свинцовая западноевропейская товарная пломба с геральдическим изображением из раскопок замчища XVI века «Замок Ракочи», находящегося вблизи пгт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области (Украина) // Гербовед. № 72. М. ; Хмельницкий, 2004. С. 28–31.

Шишак В., Сварник І. Свинцеві печатки кінця XVI – початку XVIII ст. з розкопок у Львові 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. Збірка наукових праць. Вип. 6. Київ, 2004. С. 360–361.

P.S. Пералік прац з узгадкамі тэкстыльных пломб даследчыкаў з СССР і постсавецкіх тэрыторый (пасля 2004 г.)

Тарський С.В. Керамічны посуд міщен Волині XVI–XVII ст. // Стaryй Луцьк: Науково-інформацыйны зборнік Луцкага державнага історико-культурнага заповідника. Вып. 2. Луцьк, 2005. С. 125–133.

Демидко С., Погорлець О., Стопенчук С. Дослідження нових укріплень XVI ст. поблизу смт. Меджибіж Хмельницької області // Проблемы охорони та відновлення фортифікаційних споруд Київської землі: Міжнародна науково-практична конференція. Київ, 26–27.05.05. Київ, 2005. С. 16–30.

Грималаускайтэ Д., Калашников Е.А. Находки товарных пломб в Калининграде в 2006 г. // Четырнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург – Гатчина, 16–21 апреля 2007 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2007. С. 125–129.

Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ, 2007. – 108 с.

Валиулина С.И., Худяков А.В. Редкие находки с Торецкого поселения // Среднее Поволжье и Южный Урал: человек и природа в древности. Сборник научных статей, посвященный 75-летию доктора исторических наук Е.П.Казакова. Казань, 2009. С. 353–356.

Каплунайтэ И. Нумизматический и сфрагистический материал ратушной площади: торговые аспекты Вильнюса XV–XVII вв. // Археология и история Пскова и Псковской земли: Семинар имени академика В.В.Седова. Материалы 54-го заседания (15–17 апреля 2008 г.). Псков, 2009. С. 425–435.

Vasiliauskas E. Senovės gyvenvietės ir kaimavietės Joniškio rajone // Archeologai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais. Vilnius, 2009. P. 250–257.

Безпалъко В. Суконні пломби як джерело для дослідження торгових шляхів, зв'язків та побуту на українських землях XVI – початку XVII ст. // Нові дослідження козацької доби на Україні. Вып. 20. Част. 1. К., 2011. С. 414–418.

Шеков А.В. О находке печати с гербом «Домброва» на территории Тульской области // Позднесредневековый город. III: Археология и история: Материалы III Всероссийского семинара (Тула, ноябрь 2009 г.). Тула, 2011. С. 107–109.

Kviziukevičius L., Sarcevičius S. 2004 m. tyrinėjimai Vilniuje, Malūnų gatvėje 4 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 m. Vilnius. 2011. P. 445–448.

Баюк В. Торгова пломба-медальон з околиць Луцька // Нові дослідження козацької доби на Україні. Вип. 21. Част. 1. К., 2012. С. 176–178.

Лаэрэ Р. Ван, Тростьянский О.В. Западноевропейские товарные пломбы XIV–XV вв. с территории Золотой Орды // Нумизматика Золотой Орды. Вып. 2. Казань, 2012. С. 144–162, табл. 17–22.

Коваль В.Ю. Торговый инвентарь из раскопок базара середины XIV века в Болгаре 2013 г. // Поволжская археология. № 4 (6). 2013. С. 9–33.

Antropikaitė D., Rackevičius G. Vilniaus gatvė 41 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2012 m. Vilnius. 2013. P. 350–354.

Кирпичников А.Н., Белецкий С.В. Памятники сфрагистики из раскопок в Старой Ладоге в 2011 г. // Наследие Николая Петровича Лихачева: интерпретация текста и образа. СПб., 2014. С. 297–318. (Труды ГЭ. Т. 71).

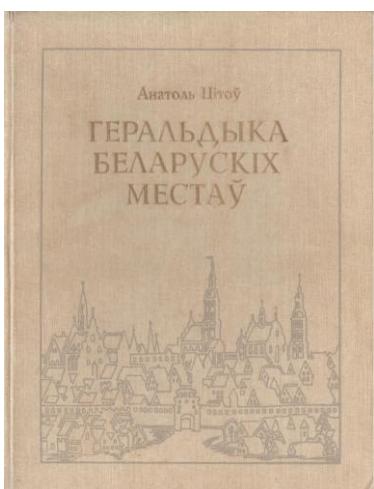
Тигунцев Ю.Г. Товарная пломба г.Гёрглиц. Атрибуция, назначение // Нумизматика № 1(35). М., 2014. С. 54–58.

Коваль В.Ю. Фламандские текстильные пломбы из раскопок средневекового базара в Болгаре и некоторые аналогии с территорией Руси // КСИА. М., 2015. С. 211–221.

Kviziukevičius L. Numizmatiniai ir sfragistiniai radiniai iš Šventaragio g. tyrinėjimų // Konferencija „Naujausi archeologiniai tyrinėjimai Vilniaus pilių teritorijoje ir greta jos“ 2015-05-21 // <http://www.vilniauspilys.lt/wp-content/uploads/2015/05/Tezes-2015-konferencijai.pdf>

► Трэцяя heraldica Цітова

Цітоў А. Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.). Мн., 1998. 287 с.

Кніга беларускага гісторыка Анатоля Цітова «Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.)», выйшла ў выдавецтве «Полымя» вялікім накладам (5 тыс. экз.) у цвёрдым пераплёце з тканевым пакрыццём на выдатнай паперы з шматлікімі каляровымі ілюстрацыямі непасрэдна ў тэксле кнігі. Невыпадкова столькі слоў напачатку прыйшлося сказаць аб паліграфічным выкананьні – яно сапрауды на ўзоруні, варта яшчэ адзначыць высокую якасць друку і прыемны шрыфт зручных памераў – не вялікі і не малы.

Гэта – «трэці падыход да штангі», бо перад тым была невялічкая брошурка А.Цітова «Гербы беларускіх гарадоў» (Мн., 1983 г., 47 с.), потым яго вялікая кніга «Гарадская геральдыка Беларусі» (Мн., 1989 г., 207 с.) таго ж выдавецтва «Полымя».

У параўнаньні з «Геральдыкай» аналітычны тэкст павялічыўся ў два-три разы. Бяз значных зъменаў засталася частка тэксту з гербамі – пад назваю «Сымбалі незалежнасці» (што, прынамсі ў выпадку прыватнаўласніцкага гораду, ня вельмі дакладна). Замест ранейшых 70 гербаў цяпер падана 145; іх парадак альфабэтны (пра гэта чытач, на жаль, даведаецца толькі пасыль вывучэння ўсіх кнігі), што зручна для пошукаў, але ў зъмест назывы артыкулаў пра гарады ня вынесеныя. У «Геральдыцы» цяпер Гомель і Беліца падзеленыя, што робіць кнігу больш празрыстай для чытача, але Кобрынь і Гарадзец па ранейшаму знаходзяцца ў адным артыкуле без тлумачэння. З сучасных беларускіх

паселішчаў даданыя Адэльск, Відзы, Міхалава, Поразава, Рэчыца, Сапоцкін, Ула, Шчучын. Тым ня менш, аўтар адзначае, што не ўдалося адшукаць гербы Дывіна, Бешанковічаў, Бялынічаў, Талачына, Чарнаўчыц, Мядзела і некаторых іншых (с. 104). Аўтар выказвае здагадку, што на сучаснай тэрыторыі Беларусі калі 120 гарадоў мелі свае гербы (с. 15), іншымі словамі, $\frac{1}{3}$ гербаў знаходзіцца ў пошуку. Вельмі патрэбны «Паказальнік сюжэтай мескіх гербаў» і чорна-белая ілюстрацыя на дваццаці таніраваных старонках «Гербы, праекты гербаў і пячаткі беларускіх местаў», якія разьмешчаны ў альфабетным парадку па чатыры на старонцы. Прыемным сюрпризам стаў геаграфічны паказальнік, шырокаму колу чытачоў будзе прыдатны рэкамендацыйны съпіс літаратуры з геральдыкі на дзвюх старонках. На форзацы карта-схема паселішчаў, што мелі гербы.

Пасля вынясеньня з тэксту нарысаў пра гарады апісаныя іхных гербаў, відавочна, што частка працы з апісаныямі гістарычных падзеяў «ад Адама» да Канстанціна Заслонава (як было ў папярэднім выданні) дачыненяня да гарадzkое геральдыкі ня мае й ўключана штучна. Урэшце, добра, што ў гэтых міні-нарысах. знік прымусовы савецкі «безгеральдычны» перыяд. Але й перыяд з 10 па 15 ст. тут лішні – бо аўтар называю кнігі абяцаў апавяданц пра 16 – пачатак 20 ст. Зъмяніўся час – і прапалі апісаныні Хрыста, як «мужчынскае выявы» ў гербе Віцебска, ці Барыса й Глеба як «збройных постацяў з каронамі» ў гербе Бабра, ці Пятра як «мужчынскае выявы з ключамі ў руцэ» ў гербах Барысава й Малечы. Выпраўленая ранейшая памылка пра Шарашова: фон рэканструкцыі быў срэбны, а ў апісаныні фігуравала блакітнае поле. Зараз поле апісане як срэбнае, але старая чорна-белая фотаілюстрацыя гербу з прывілею 1792 г. тут пададзеная на каляровым фота (с. 253) – поле яго блакітнае... Шкада, што зьніклі з разъездзу фрагмэнты старажытнае карты Вялікага Княства Літоўскага, якія раней былі амаль пры кожным артыкуле – чытак ня мусіць памятаць, дзе месцыца паселішча, скажам, Белы.

Есць яшчэ адно істотнае адрозненне – звязанае з называю кнігі і яе зместам. Папярэдня вэрсіі кнігі ахоплівалі тэрыторыю БССР, якая адпавядае і сучаснай беларускай дзяржаве. Гэтая ж праца

ўключочае гербы гарадоў сучасных польскай (46), літоўскай (4), расейской (17), латвійскай (1) дзяржаваў. Акурат палова кнігі занятая імі – на 77 гарадоў Рэспублікі Беларусь прыпадае 68 «замежных» беларускіх. ці, калі дакладна, 47%. Яно й ня дзіўна. На карце выразна відаць дзіве зоны – вялікая ўсходняя зона рэдкіх гарадоў з гербамі й малая заходняя зона частых гарадоў з магдэбургскім правам. Мяжа зонаў праходзіць па лініі Кобрынь – Слонім – Шчучын. Таму пры нязначным павелічэнні арэалу колькасць аб'ектаў апісаньня падвоілася. Дык мо варта было б пісаць пра геральдыку гарадоў Вялікага Княства Літоўскага, а потым пра геральдыку расейскіх губерняў? Але ж яшчэ, менш натуральны падыход да гісторыі «ў сучасных адміністрацыйна-дзяржаўных межах», традыцыі для нашай літаратуры. Як фармальны падзел працы паміж гісторыкамі розных сучасных краін, падыход у стылі «дзяржаўная мяжа» зразумелы, але нешта адымае ад аб'ектыўнага гістарычнага працэсу. Бяспрэчна, аўтар мае права на свой прынцып выбару гербаў для апісаньня іх як беларускіх. Прынцып зразумелы: бяруща гарады ў межах карт этнічнай тэрыторыі паводле Карскага, Доўнар-Запольскага, Канчара. Але тут ёсьць слабое месца і прастора для суб'ектывізму. Хто сказаў, што карты Доўнар-Запольскага і Канчара прымальныя з пункта гледжання сучаснай навукі? Я нарадзіўся па-за мяжою карты Карскага й веру ёй – бо калі сёняня насельніцтва на гэтых тэрыторыях мае беларускую самасвядомасць, то раней – нават пры жыцці маіх бацькоў – так не было. Як не было і няма зараз па-за межамі карты Карскага беларускай мовы ў аўтахтоннага насельніцтва. Калі б аўтар падыходзіў пасылядоўна, то пячаткі гарадоў паўднёвага захаду Беларусі – так! – не павінны былі ўвайсці ў кнігу. Формула простая – калі плюс Вільня й Беласток, то мінус Берасьце. Калі разам Вільня, Беласток і Берасьце, то гэта ўжо пра Вялікае Княства Літоўскае й трэба дадаваць іншыя літоўскія гарады. Нельга сядзець на двух крэслах – матэрыялы перапісаў канца 19 – пачатку 20 ст. не дазваляюць.

Разъдзел «Прывілей на вольнасць» – пра карпаратыўныя пячаткі й гербы, але гэта кніга аб гарадзкой (тэрытарыяльнай) геральдыцы. Калі падыходзіць так шырока, як аўтар, то трэба і асабістыя гербы гарадскіх жыхароў уключачыць, бо ж яны жывуць

у канкрантым горадзе. Хочацца спадзявацца, што некалі аўтар напіша асобную вялікую добрую кнігу пра цэхавыя пячаткі Беларусі.

Наступны разьдзел «Герб места» расказвае пра пісьмовыя крыніцы для вывучэння гарадзкіх гербаў і каляровыя харктарыстыкі апошніх. Узгадваюцца пэўныя геральдычныя традыцыі спалучэння мэталаў і колераў, але ж фармальная геральдыка – зьява позьняя, 19 ст., а ранейшыя геральдычныя трактаты не былі такімі адназначнымі. Тады й герб Геранёнаў 1792 г. зъ «негеральдычным» спалучэннем чырвонага ў зялёнага колераў ня будзе так дзіўна выглядаць. Бо, як напраўду, ня гербы існуюць для геральдыкі, а геральдыка для гербаў. З другога боку, чырвоны колер у гербе Геранёнаў – натуральны колер сэрца. Палаючае сэрца – вядомы ў 18 ст. сымбалъ з рэлігійнаю нагрузкай, але ці можна яго лічыць геральдычнаю фігурай? Паводле апісання аўтара, гэта «няўдзячнае сэрца», прабітае мечам; калі так, ці павінна яно быць палаючым? Але гэта факт – на праекце 1792 г. сэрца палае. Прабітае сэрца – нагадвае й герб Аксак. Падобна, мы маем дачыненіне з натуральнаю фігурай. Цытую сучасны падручнік для ВНУ: «Прадметы, зъмешчаныя ў гербавае поле ў сваім натуральным выглядзе – маўрава галава, чалавечая рука, веправа галава – ня ёсьць гербавымі фігурамі ў выяўляюцца ў сваім натуральным колеры» (паводле знаўца геральдычных трактатаў А.Чарных).

З часткі «Сімваліка гербаў» дасьведчаны чытач пачне. У ёй расказваецца пра сімваліку гарадскіх гербаў і маецца безыліч цікавай інфармацыі. Напрыклад, адразу пасля акупациі Магілёва ў 1771 г. Расей, за год да аншлюсу, было загадана выразаць новую гарадзкую пячатку з выявай двухгаловага арла замест Пагоні (с. 61). Хацелася б, аднак, каб больш выразна прасочвалася лінія прыватнаўласніцкіх гарадоў. Але й тут тое-сёе зроблена. Прыкладам, герб «места Любчанскаага» апісаны як спалучэнне Дамбровы (падкова з крыжкамі) і Вадвіча (дзве рыбіны), такім чынам гарадзкія гербы звязаны з прыватнымі (с. 73, 76). Дарэчы, тэкст разьдзелу наконт асабістых гербаў не дублюеца подпісамі да ілюстрацыяў у разьдзеле «Сімвалы незалежнасці». Напрыклад, у тэксце пададзена, што «Крэва ўжывала герб «Ляліву» (с. 86),

а пры нарысе «Крэва» напісана: «Герб: у блакітным полі залаты паўмесяц, паміж рагамі якога срэбрная зорка» (с. 179). Але чытач не павінен варажыць над трохдольным гербам Ашмянаў, ці сапраўды ў ім спалучаныя гербы Вага, Яніна й Цёлак, бо з апісанням можна толькі даведацца, што «Срэбнае поле шчыта падзеленае на тры часткі. У правай – рука з залатымі шалямі, у левай тарк, паміж імі ў дольнай частцы чырвонае цял» (с. 56). Шкада, што аўтар не валодае багатымі археалагічнымі матэрыяламі. У кнізе падаюцца толькі дзівые геральдычныя кафлі: адна з магілёўскім войтаўскім гербам 1639 г. (с. 52) і другая, 17 ст., з слуцкім гарадзкім гербам, дарэчы, не датаваная ў подпісе (с. 79). Такіх кафляў значна больш.

Цікавы й апошні аналітычны разьдзел «Шляхі гарадзкой геральдыкі» – пра «познагеральдычны пэрыяд», як яго акрэсліў аўтар. Гэта быў пэрыяд уніфікацыі гербаў, ужыванья пэўнага геральдычнага шаблону (абавязковая палова расейскага дзяржаўнага арла ў верхній долі гербу), пэрыяд ідэалігічнай «зачысткі» з геральдычнага поля сымбаліёў неадпаведнай ідэалігічнай накіраванасці. Шматлікія Пагоні гэтых гербаў маюць моцныя анахранізмы ў дэталях, і таму іх можна адносіць да «псэўдарэалістычных» фігураў (характэрныя элемэнты – шабля, авальны шчыт, конская зброя). Тут адбілася непрызвычайнасць расейскіх чыноўнікаў да чужых выяваў. Але аўтар сам часам ловіцца на вуду «рэчаіснасці» й ідзе съследам за расейскімі герольдмайстрамі канца 18 ст. Прыкладам, ня варта было рабіць паводле расейскага ўзору 1792 г. рэканструкцыю гербу Ліпнішак 1633 г. (с. 186) – дзе недакладнасці ў Пагоні рэжуць вока. А бывае й наадварот – папраўляе Пагоню расейскага прачытаньня, як у гербах Дрысы 1781 г. (с. 159) і Лепля 1852 г. (с. 183). – гэта таксама недакладнасць. Такія рэчы не павінны быті б сустракацца, бо А.Цітоў – аўтар кнігі пра дзяржаўны герб Пагоня (1992 г.). Да слова – палова расейскага двухгаловага – абавязковая частка згаданых гербаў Дрысы, Лепля й шэрагу іншых. Безъ яго – ня герб з эпохі, а прыгожая аўтарская фантазія. Па прычынах гэтага ці іншага «рэдагавання» аўтарскія рэканструкцыі 37 гербаў, што паселішчы атрымалі ў Расейскай Імперыі, здаецца, нельга

прыніаць (Адэльск, Астралэнка, Бабінавічы, Бабруйск, Беліца, Быхаў, Вілейка, Горкі, Давыд-Гарадок, Докшыцы, Дрыса, Ельня, Ігумен, Карыцін, Кузніца, Лепель, Мельнік, Рагачоў, Саколка, Сянно, Трокі, Цеханавец, Бранск-Северскі, Відзы, Духаўшчына, Дуброва, Клімавічы, Копысь, Навазыбкаў, Новае Места, Пагар, Парэчча, Паставы, Свенцяны, Сураж-Северскі, Сухаволя, Янаў).

Увогуле – гэты разьдзел «сълізкае месца» кнігі. Паводле расейскага «Гарадавога пала жэнныя» 1785 г. горад мусіў мець герб, але, як піша сам аўтар, у 1840-х гадах паніацце гарадзкога гербу падміняеца на паніацце гербу павятовага. Паводле пастановы Сэнату ў 1785 годзе ў ім тэрміналёгіі, зацьвярдждаліся гербы паветаў, напрыклад, Ашмянскага, Берасцейскага, Вілейскага, Ваўкавыскага, Дзісенскага, Кобрынскага, Лідзкага, Наваградзкага, Пружанскага й Слонімскага (с. 92). Лепш не падпраўляць гісторыю: гэта ўжо не гарадзкія гербы, нягледзячы на іх гарадзкі радавод.

Аздоба разьдзелу – два каляровыя аркушы з гербамі гарадоў Віцебскай і Магілёўскай губэрні 1780-х гг. (усе з арламі!) і фота зынклага ў 1941 г. залатога ключа Магілёва – падарунку расейскай імператрыцы для магілёўцаў у 1780 г. з выяваю старога гарадзкога гербу на бародцы, але з расейскім арлом замест Пагоні.

Пра подпісы да ілюстрацыяў. Калі ў адзін радок напісана «Герб атрыманы ў 1792 г. РДАСА.», то, хоць і ведаеш, што такое мясьціны ў Беларусі няма, міжволі падымаеш вочы, каб упэўніца, што гэта – Перабродзьдзе (с. 213). Назву архіву трэба даваць радком ніжэй, дзе ідуць фонды (з чырвонага радка), воліс, аркуш. Пад ілюстрацыямі не пашкодзіла б як элемэнт подпісу падаваць назыву места – бо калі малюнак з подпісам «Герб 1791 г.» і разьмешчаны ў артыкуле «Полацак», то чытчу было б прасцей карыстацца кніжкаю як даведнікам пры хуткім пошуку пры падрабязна падпісаных ілюстрацыях. У гэтым сэнсе досьвед выдання 1989 г. аўтару й рэдактару не дапамог – так было «непагоды». Ня больш інфармацыйныя звесткі тыпу «Першая меская пячатка, зроблена ў 1589 г. Цітоў А. Назв. твор. С.121» – а гэта можа быць і адсылка да, скажам, с. 137, дзе паданыя «Пячаткі...» А.Цітова.

Прасыцей узяць дзьве кнігі А.Цітова й праверыць, да каторай зь іх адносіцца спасылка, чым знайсці першую поўную спасылку ў тэксце «Геральдыкі». Пры нагодзе выспектлілася, што частка інфармацыі страчана, бо ў «Гарадзкой геральдыцы Беларусі» да гэрба Кобрына (а гэта яго герб 1589 г. на фота) была канкрэтная спасылка на Львоўскі архіў. Здаецца, важней месца захавання аб'екта, чым папярэднія месца друку яго фотаілюстрацыі, тым больш, самім аўтарам. На жаль, так зроблена па ўсёй кнізе. Больш таго, значная частка аўтаспасылак не мае сэнсу – у «Гарадзкой геральдыцы» маюцца чорна-белыя ілюстрацыі, а ў «Геральдыцы» гэта каляровыя фотаілюстрацыі тых жа аб'ектаў. Практычная выснова: для паўнавартаснага карыстання «Геральдыкай» раю мець яшчэ дзьве кнігі А.Цітова – «Пячаткі» й «Гарадзкую геральдыку».

Як заўвага да карэктара – на с. 62 у скарачэнні MWP (Музей Войска Польскага – здагадваюся) пры апісаньні харугвы Слонімскага павета к. 16 – 18 ст. другая літара перагорнута і абрэвіатура стала нечытаемай – ММР.

Кампазіцыяй мне падабаецца першая тонкая брашура, дакладнасцюцай – папярэдняя кніга, колькасцюцай інфармацыі – рэцэнзаваная праца.

Альфабэтны прынцып добры для даведніка, а для аналітычнай працы гэта не найлепшы спосаб. Дастаткова зірнуць на табліцу, дзе гербы разъмешчаны ў хранялігічнай пасылядоўнасці – і бачыш прыхаваныя рэчы: у 1781 г. для гербаў дзевяці гарадоў (Дрыса, Рагачоў, Беліца, Клімавічы, Бабінавічы, Сянно, Копысь, Быхаў, Чэрыкаў) спэцыяльна ўжытыя чатыры «колеры» – золата, блакітны, зялены, чырвоны, што відаць з даволі прапарцыйнага іх разьмеркавання, а ў наступным 1782 г. перавага аддаецца двум «колерам» – золату (Гарадная, Ашмяны, Угор'е, Радашковічы, Радунь, Барысаў) і блакітнаму (Браслаў, Цырын, Шарашова, Воўпа, Пераброды, Астрына) пры непропарцыйна малой долі іншых фонавых колераў (Геранёны, Прывалка).

Не заўсёды ёсьць дакладная дата наданання гербу паводле пісьмовых крыніцаў, альбо прынамсі першай яго фіксацыі,

таму пэўная частка гербаў атрымала недакладныя ўмоўныя даты (каб «падмануць» камп’ютар) – і яны пазначаныя зорачкай. Паколькі аўтар падае адзін раз каля гербу дату дакумэнту, на падставе якога зробленая рэканструкцыя, а другі раз – дату атрымання герба, то могуць узынікнуць праблемы. Напрыклад, Шчучыну-Мазавецкаму герб нададзены ў 1690–1693 гг., як сказана ў тэксьце, а пад рэканструкцыяй подпіс: «Адпаведна з праектам ад 5 сакавіка 1870 г.» (с. 256). Пры такой систэме падачы інфармацыі памыліца на два стагодзьдзі вельмі проста. Паглядзіце: подпіс пад гербам Астрыны падае, што ён «пацьверджаны 16 чэрвеня 1792 г.», а ў тэксьце: «па некаторых звестках у 1641 г. Астрына атрымала права на самакіраваныне і, як вынік гэтага, – герб»; «першы раз гарадзкія права былі пацьверджаны прывілеем караля Яна III Сабескага 28 чэрвеня 1685 г., апошні – у чэрвені 1792 г., (...) з 1795 г. Астрына ўваходзіць у склад Расейскай Імпэрыі (с. 107). Адно пэўна: герб 1792 г., калі Астрына яшчэ была ў складзе Рэчы Паспалітай, – не расейскай «прадукцыі». Ці адпавядаў герб у 1641 і ў 1685 гг., гербу 1792 г. – з тексту нельга зразумець. Калі падаць, што гэта герб 1792 г., магчымая памылка на 150 гадоў, бо выява яго магла паўстаць раней, а калі падаць, што ён году 1641, то зноў магчымая памылка, бо магла быць іншая выява ці колер фону. Вось і пазначаны ў маёй табліцы год зорачкай...

Пры датаванні ўжываюцца наступныя акрэсленны: бязь звестак – 2, атрыманы – 102, адпаведна з праектам – 17, зацьверджаны – 3, пацьверджаны – 7, створаны – 3, ужываўся з ... – 10, зафіксаваны – 1. Не выклікаюць сумневу толькі «атрыманы» й «ужываўся» (за выняткам Крэва, дзе пададзена: «ужываўся да канца 18 ст.»), а астатнія $\frac{1}{4}$ акрэсленняў неадназначныя. Прыклад: герб Кольны падаецца адпаведна праекту ад 2 красавіка 1870 г. (так у легендзе да рэканструкцыі), а атрыманы ён 11 сінегня 1754 г. (так у тэксьце). Завецца гэта памылковай клясыфікацыяй паводле розных падставаў. Здаецца, пара назваць рэдактара кнігі – Т.Шумейка.

Табл.1. Храналогія надання
гербаў беларускім гарадам

Горад	Год	Фон
Ваўкаўыск	1503*	Блакітны
Гарадок	1550*	Au
Крэва	1550*	Блакітны
Горадня	1550*	Блакітны
Полацак	1550*	Блакітны
Высокое	1550*	Блакітны
Берасьце	1566*	Блакітны
Дзісна	1569	Блакітны
Сураж	1570*	Ag
Мазыр	1577	Блакітны
Пінск	1581	Чырвоны
Пружаны	1586	Ag
Нясьвіж	1586	Au
Камянец	1588*	Блакітны
Кобрынь	1589	Ag
Ліда	1590	Чырв./Блак.
Менск	1591	Блакітны
Слонім	1591	Блакітны
Наваградак	1595	Чырвоны
Віцебск	1597	Блакітны
Жыровічы	1613*	Блакітны
Орша	1620	Блакітны
Друя	1620	Блакітны
Лагішын	1633	Блакітны
Крычаў	1633	Чырвоны

Табл.2. Фон гербаў
беларускіх гарадоў

Горад	Фон	Год
Сураж	Ag	1570*
Пружаны	Ag	1586
Кобрынь	Ag	1589
Ружаны	Ag	1637
Малеч	Ag	1645
Ушачы	Ag	1758
Угор'е	Ag	1792
Ашмяны	Ag	1792
Барысаў	Ag	1792
Радашковічы	Ag	1792
Радунь	Ag	1792
Гарадная	Ag	1792
Бабруйск	Ag	1796
Гарадок	Au	1550*
Нясьвіж	Au	1586
Капыль	Au	1652
Дрыса	Au	1781
Рагачоў	Au	1781
Горкі	Au	1857
Ваўкаўыск	Б	1503*
Крэва	Б	1550*
Горадня	Б	1550*
Полацак	Б	1550*
Высокое	Б	1550*
Берасьце	Б	1566*

Ліпнішкі	1633	Чырвоны
Чавусы	1634	Блакітны
Мсьціслаў	1634	Блакітны
Ружаны	1637	Ag
Любча	1644	Блакітны
Малеч	1645	Ag
Капыль	1652	Au
Слуцк	1652	Блакітны
Клецк	1652	Блакітны
Магілёў	1661	Блакітны
Ушачы	1758	Ag
Шклоў	1762	Блакітны
Бобр	1762	Блакітны
Дрыса	1781	Au
Рагачоў	1781	Au
Беліца	1781	Блакітны
Клімавічы	1781	Блакітны
Бабінавічы	1781	Блакітны
Сянно	1781	Зялены
Копысь	1781	Зялены
Быхаў	1781	Чырвоны
Чэркаў	1781	Чырвоны
Гарадная	1792	Ag
Ашмяны	1792	Ag
Угор'е	1792	Ag
Радашковічы	1792	Ag
Радунь	1792	Ag
Барысаў	1792	Ag
Браслаў	1792	Блакітны

Дзісна	Б	1569
Мазыр	Б	1577
Камянец	Б	1588*
Менск	Б	1591
Слонім	Б	1591
Віцебск	Б	1597
Жыровічы	Б	1613*
Орша	Б	1620
Друя	Б	1620
Лагішын	Б	1633
Чавусы	Б	1634
Мсціслаў	Б	1634
Любча	Б	1644
Слуцк	Б	1652
Клецк	Б	1652
Магілёў	Б	1661
Шклоў	Б	1762
Бобр	Б	1762
Клімавічы	Б	1781
Беліца	Б	1781
Бабінавічы	Б	1781
Цырын	Б	1792
Шарашова	Б	1792
Воўпа	Б	1792
Перабродзьдзе	Б	1792
Астрына	Б	1792*
Браслаў	Б	1792
Паставы	Б	1796
Ігумен	Б	1796

Цырын	1792	Блакітны	Гомель	Б	1856
Шарашова	1792	Блакітны	Копысь	З	1781
Воўпа	1792	Блакітны	Сянно	З	1781
Перабродзьдзе	1792	Блакітны	Геранёны	З	1792
Астрына	1792*	Блакітны	Докшыцы	З	1796
Геранёны	1792	Зялены	Пінск	Ч	1581
Прывалка	1792	Ружовы	Наваградак	Ч	1595
Бабруйск	1796	Ag	Ліпнішкі	Ч	1633
Ігумен	1796	Блакітны	Крычаў	Ч	1633
Паставы	1796	Блакітны	Быхаў	Ч	1781
Докшыцы	1796	Зялены	Чэрыкаў	Ч	1781
Вілейка	1796	Чырвоны	Вілейка	Ч	1796
Давыд-Гарадок	1796	Чорны	Лепель	Ч	1852
Лепель	1852	Чырвоны	Ліда	ЧБ	1590
Гомель	1856	Блакітны	Прывалка	Р	1792
Горкі	1857	Au	Давыд-Гарадок	Ч	1796

Палова рэканструкцыя ў абранных аўтарам як галоўныя, належыць да 16–17 стст., астатнія – да 18–19 стст. ці да перыяду Расейскай Імперыі. Для «Геральдыкі» 1998 г. доля рэканструкцыя ў старых гербах павялічылася да 59% (85 са 145). Да гербах Рэчы Паспалітае адносяцца 75% рэканструкцыя (108 са 145). Выразна бачна, што гарадзкая геральдыка як зъява пачынаецца з 16 ст.: каля $\frac{1}{3}$ усіх гарадоў з гербамі атрымалі іх у гэты час. У 16–17 стст. пераважае блакітны фон – 22 гарады з 35, паводле пашыраных звестак – 40 гарадоў з 61. Зялёны фон – здабытак выключна канца 18 ст. і сустракаецца рэдка; золата й чырвоны пашыраныя ня вельмі, але ў адноўкавай ступені ў 16–17 стст. і ў 18–19 стст.; срэбра больш папулярнае ў 18–19 стст., чым у папярэднія часы ва ўласна беларускіх гарадох, але ў пашыраным арэале храналягічнай розніцы ў папулярнасці срэбра няма; чорны фон – новаўвядзенне канца 18 ст.

Паводле дзяржаўнае прыналежнасці разьмеркаванне «колераў» фону 145 гербаў наступнае:

Фон	Рэч Паспалітая				Расейская Імперыя	Разам
	16 ст.	17 ст.	18 ст.	Разам		
Блакітны	20	20	13	53	8	61
Чырвоны	16	7	2	25	6	31
Золата	4	2	1	7	6	13
Срэбра	8	5	7	20	6	26
Зялёны	—	—	1	1	9	10
Чорны	—	—	1	1	2	3
Чырв./Блак.	—	—	—	1	—	1

Можна сказаць, што для герольдмайстраў Рэчы Паспалітае практична існуюць тры «колеры»: блакітны, чырвоны й золата. Найпапулярні — блакітны. Папулярнасць чырвонага, якога было напалову з блакітным у 16 ст., рэзка зьніжаецца ў 17 ст. (амаль утрай) і працягвае зьніжацца ў 18 ст. (больш чым на трэць ў парадунанні з 17 ст.). Гербы часоў Расейскай Імперыі харектарызуюцца больш-менш раўнамерным разьмеркаваннем колераў і мэталяў і пашырэннем каляровае гамы (найперш коштам зялёнага).

Паколькі зялёны колер фону мае толькі адзін герб, гэта выклікае сумнёў. Сапрауды, на каляровым фота гербу Геранёнаў 1792 г., фон блакітны (с. 146). Да мастака кнігі А.Бажэнава: цяжка не парадунаць колер рэканструкцыі й фота гербу, калі яны адно пад адным на той самай старонцы. На жаль, аўтар не пазначыў, адкуль узята слоўнае апісанье гербаў. Можа яно таксама рэканструкцыя, ступень дакладнасці якой не стопраццентовая? Генэральная выснова: калі б аўтар больш увагі надаваў колькасным харектарыстыкам, то гэтую памылку здолеў бы заўважыць сам, як і іншыя недарэчнасці.

Асаблівасцю ўсіх гербаў 1781 і 1796–1857 гг. ёсьць гішпанскія шчыты (а можа, гэта толькі капрыз аўтара ці яго мастакоў Я.Куліка й М.Купавы?), 1792 г. (14 гербаў) ня мае

ніводнага такое формы шчыта. Пры даданыні матэр'ялу прапорцыі не памяняліся – гербаў з гішпанскім шчытом стала 37 (Чэрыкаў і Гомель «атрымалі» больш старыя гербы і, адпаведна, форма шчыта зъмянілася). Дарэчы, аўтар абяцаў форму шчыта стылізаваць у залежнасці ад часу (с. 104) – але, абяцаўне выканай непасльядоўна. Насамрэч аўтарам закладзены іншы прынцып стылізацыі шчыта: паводле дзяржаўнай прыналежнасці гораду, а не паводле часу ўзынікнення гербу, бо ўсе гербы 1792 г. нададзеныя гарадам у межах Рэчы Паспалітая ў адрозненіне ад расейскіх «гішпанскіх» гербаў 1781 і 1796–1857 гг.

Калі рэальныя элемэнты (так умоўна акрэслены мною дэталізаваныя складаныя «маляўнічыя» выявы – фігуры большасці святых і некаторыя іншыя) у Рэчы Паспалітай і Расейскай Імпэрыі ўжываюцца ў адолькавых прапорцыях, то «архітэктурныя» сюжэты – асаблівасць гарадзкое геральдыкі Рэчы Паспалітай. «Негеральдычныя» элемэнты – амаль выключна здабытак гарадзкой геральдыкі 18–19 стст. Прыйблізна палова гербаў мае элемэнты, якія можна вызначыць як «геральдычныя», пры тым на 18–19 стст. прыпадае толькі трэцяя частка ад іх.

Па-за ўвагай аўтара засталіся актыўныя суб'екты гербатварэння – каралеўская канцылярыя, уладальнікі прыватных гарадоў. Апошняя ў адрозненіне ад пасёнага магістрату каралеўскага гораду маглі прапанаваць, які герб надаць населенаму пункту. Этнолягі съцвярджаюць, што мітаворчасць – непазыбежная і неабходная рыса часу ўзмацнення працэса ётнічнай кансалідацыі і да гэтага трэба ставіцца талерантна. Давайце ня будзем перабольшваць ролю самастойнасці беларускіх гарадоў – ня буду казаць пра ётнічную ситуацыю ў саміх гарадох. Не гараджане прыдумалі гэтыя гербы і ня съведчаць яны пра іхны мэнталітэт і мастацкі ўяўленыні. Варта было гаварыць пра гербы не гарадоў (гарадзкіх уладаў), але пра геральдыку каралеўскага двара ці імператарскай герольдмайстарскай канторы. На мой густ, то менавіта гэтыя аб'екты ўны крытэр варта было абраць для адбору гербаў, а не ётнічную тэрыторыю (вызначаную, прабачце, няёмка нагадваць, па мове жыхароў сельскай мясцовасці).

Не магу ўтрымліцца, каб без каментарыя не працытаваць самога аўтара, як выглядае канфесійны склад «беларускага» горада Астраленкі ў 1896 г. – 4867 католікаў, іудзеяў 3901, праваслаўных 152... (с. 106).

«Геральдыка» не дае дакладнага адказу, колькі гарадоў і ў якія перыяды мела гербы. Можна казаць толькі пра статыстыку аўтарскіх рэканструкцыяў. Нават пра «дзяржаўную прыналежнасць» гербаў (расейскія ці часоў Рэчы Паспалітай) звесткі адсутнічаюць. Калі прыгадаць, што падзелаў Рэчы Паспалітай было трох – 1772, 1793, 1795 гады – то стане ясна, што ня так проста здагадацца пра дзяржаўную прыналежнасць гораду на час атрымання гербу ў перыяд з 1772 па 1795 гг.

Хацелася б мець кароткія геральдычныя нарысы пра кожны горад, каб там былі пісьмовыя звесткі з крыніцамі, праекты, варыянты гербаў ці новыя гербы з датамі наданья і функцыяванья (абавязкова падаваць часавы інтэрвал існаванья гербу!), поўны каталёг артэфактаў, на якіх герб захаваўся з паданнем месца захоўванья, з фота і паралельнымі прамалёўкамі. Прыкладам, гербы Рослава 1623 г. і 1780 г. абсалютна розныя (с. 227) і няма чаго выбіраць які лепшы, як гэта аўтар дэкліраваў раней (с. 104). – павінна было быць две каліяровых рэканструкцыі на розныя перыяды. Чытач мае права бачыць расейскі герб Чавусаў у гонар перамогі 1708 г. пад Лясною расейцаў над швэдамі (с. 97). Карацей, хочацца бачыць, як абыцца ва ўступе аўтар, «вычарпальную інфармацыю па аднаму зь вялікіх пластоў нашай гісторычнай і духоўнай спадчыны».

Цікавая кніга А.Цітова – напэўна зъява на нашым кніжным рынке. Вось каб да яе яшчэ дадаць педантычнай сухасці працаў ягоных калег Н.Собалевай ці Г.Вілінбахава...

P.S. Даўно мяне турбую пытанне, ці сапраўды паводле пастановы Сойму 1766 г. беларускія гарады рэальна пазбавіліся магдэбургскага права? У межах сучаснай беларускай дзяржавы засталося толькі восем паселішчаў з магдэбургскім правам, ці якая пятая-шостая частка... А калі пазбавілі, то як гарады абышліся з атрыбутамі самастойнасці – пячаткамі, гербамі й усім астатнім?

P.P.S. Удала дапаўніе кнігу зробленая на яе базе старонка «Беларускай паліткі» (электроннай беларускай бібліятэкі) з «націскальной» картай беларускіх гарадоў з гісторычнымі гербамі http://knigi.com/Anatol_Citou/Hierby_bielarskich_miestau.html

*** Археология, этнография ***

Гісторыю Магілёва трэба пісаць і перапісваць нанава

► Марзалюк І. Магілёў у XII–XVIII стагоддзях. Мн., 1998.
258 с.

Кніга магілёўскага археолага і гісторыка І.Марзалюка складаецца з трох главаў. Першая – стратыграфія, храналогія культурнага слоя і гістарычна тапаграфія Магілёва, другая – заняткі гараджан, трэцяя – некаторыя аспекты светапогляду і штодзённага жыцця гарадскага жыхарства. Маюцца два дадаткі: першы – аб археалагічных раскопках у гістарычным цэнтры Магілёва ў 1979–1992 гг. розных аўтараў, другі – у выглядзе невялікай табліцы аб археалагічным вывучэнні Магілёва ў 1973–1996 гг. Акрамя таго, 67 старонак займаюць ілюстрацыі.

Кніга добра дэтальна структураваная, мае паказальнік імёнаў, у ёй лёгка арыентавацца. Асобныя раздзелы маюць памеры ад паўстаронкі да некалькіх старонак. Можа таму часамі ствараеца непажаданае ўражанне павярхойнага пераліку. Увесе тэкст займае нешматлікім больш 170 старонак, што ў параўнанні з працамі пра гісторыю польскіх гарадоў Вроцлава, Познані, Кракава, Гданьска ці таго ж беларускага Магілёва (аўтарства В.Мялешкі) вельмі і вельмі нешмат.

Трэба сказаць, што зараз на Беларусі з'яўленне кожнай гістарычнай манаграфіі становіцца прыемным сюрпрызам і ўспрымаецца чытачамі. Таму з вялікімі спадзяваннямі ўзяў у рукі гэтую кнігу і быў зацікаўлены больш, чым звычайны чытак, бо прыблізна палова (па плошчы) археалагічных раскопак у Магілёве была зроблена мною і вывучэнне горада маймі калегамі рабілася ў мяне на вачах. Па другое, адна з маіх любімых пісьмовых крыніц, якою часта карыстаюся – кнігі Магілёўскага магістрата, на якіх уласна і пабудавана аўтарам апісанне штодзённага побыту магіляўчан.

Адразу вызначу – я не буду ў сваіх нататках паўтараць структуру кнігі і не шмат буду казаць пра добрыя рысы, якія ў кніжцы прысутнічаюць. І нататкі мае будуць даволі рэзкімі,

кароткімі, адрывістымі і няпоўнымі – прыйшоў да высновы, што каб выказаць усе заўвагі, трэба тэкст памерам з самую кнігу.

Археалогія – наука калектыўная, таму з'яўляецца зразумелай наша і замежная практыка калектыўных манографій, можна ўзгадаць хаця бы «Стары замак у Гродне XI–XVIII стст.» А.Труса, В.Собаля, Н. Здановіч з наших прац апошніх гадоў. [Трусаў, Собаль, Здановіч, 1993]. І.Марзалюк узяўся сам выступіць як аўтар-гісторык, як аўтар-археолаг, як аўтар-мастацтвазнаўца. І перыяд ім абраны вялікі – 700 гадоў. Хаця выданню кнігі папярэднічала колькігадовая паспяховая праца над дысертацыяй прыблізна такой жа структуры і тэматыкі, адразу ўзнікае насцярожанае чаканне, ці справіцца аўтар з гэтым цяжарам.

Аўтарам ускрыта ў Магілёве ў 1991–1996 гг. 822 м кв. альбо 14% ад археалагічна вывучанай тэрыторыі горада. У кнізе ўлічаны вынікі аўтарскіх раскопак толькі 1991–1994 гг. На працягу 1973–1996 гг. шэрагам даследчыкаў (Я.Рыер, А.Трусаў, І.Чарняўскі, М.Ткачоў, І.Сінчук, З.Яцкевіч, Д.Марухіна, І.Марзалюк) ўскрыта 5728 м. кв., але аўтар (па яго словам) не карыстаўся справаўздачамі, якія апісваюць 50% ускрытых плошчаў. Першыя самастойныя шагі як археолага былі зроблены ім з пачаткам вывучэння Магілёва і зводзіцца практычна да ўласнага вопыту, у іншых месцах аўтар кнігі не выконваў археалагічных даследаванняў, вопыту працы ў суаўтарстве не мае. Гэтыя звесткі таксама насцярожваюць чытача.

Першая заўвага з ліку тэхнічных, але вельмі прыкрай, бо практычна не дае магчымасці неабазнанаму ў магілёўскай гісторыі чытчу карыстацца кнігаю. Аўтар даволі падрабязна апавядзе пра магілёўскія пасады ды пра магілёўскія сотні (с. 22–31), больш таго, па ўсяму тэксту ён абапіраецца ў большасці выпадкаў не на сучасныя назвы, а на гістарычныя. Але дарма чытач будзе шукаць іх на планах Магілёва сярод графічных ілюстрацый – ні на адной з карт і схем яны, на жаль, не пазначаны. Німа і таблічкі-пераклада сучасных назваў вуліц на былыя, ці адпаведнасці сучасных назваў вуліц пасадам і сотням «Інвентара Магілёва» 1604 г.

Здаецца, першае, што зробіць дасведчаны чытач – гэта пацікавіцца развіццём гарадской тэрыторыі. І.Марзалюк дае адказ на гэтае пытанне, адно з асноўных у яго кнізе, у тэксце і на мал. З «Храналогія культурнага слоя горада паводле археалагічных

разведак і раскопак» (с. 184). Вылучаецца 12–13 ст., 15 ст., 16 ст. і 17 ст. Выглядае так, што горад увесь час прырастаў. Але добра вядома аб жахлівых чалавечых стратах у сяр. 17 і пачатку 18 ст. У 1661 г. ацалеў толькі чацвёрты жыхар горада ад узроўню перадваеннага 1654 г., у 1717 насельніцтва Магілёва склада $\frac{1}{3}$ ад перадваеннага 1654, і толькі ў 1745 яно дасягнула 55% ад стану 90-гадовай даўнасці. Няўжо гэта ніяк не адбілася на храналогіі культурнага слоя і гарадской тапаграфіі? У назве кнігі падаецца 12–18 стст., таму было б лагічным чакаць, што і 18 ст. будзе адлюстравана на гэтай схеме. Шкада, што нельга атрымаць уяўленне, па якой колькасці кропак складалася гэтая схема, а, значыць, і аб яе дакладнасці ў канкрэтных мясцінах. Дзіўна, што ў тэксце няма спасылкі на вельмі бліzkую працу – распрацаваную быўным дырэктарам БРПІ А.Канаваленкам схему ахойнай зоны горада, пра якую аўтар, як былы супрацоўнік гэтага інстытута, павінен ведаць.

Вельмі цікавымі з'яўляюцца звесткі пра адкрыццё аўтарам культурных напластаванняў 10–11 ст. на замчышчы (с. 19), пра заходкі мангольскіх стрэл 13 ст. у скіле вала і на тэрыторыі замчышча (с. 18, 69). Справа ў tym, што аўтар знайшоў донцы з ганчарнымі клеймамі, якія інтэрпрэтаваныя як княжацкія знакі 10–12 стст. (с. 210, мал. 26:3,4). На жаль, адсутнічае ў тэксце ўказанне на месца і абставіны заходкі донца з яшчэ адным кляймом, пра які аўтар не кажа, што гэта княжацкі знак, але які выглядае на такі нават больш за астатнія (с. 210, мал. 26:1). Такія заходкі не ёсьць шэраговай з'яваю, таму варта было аддаць у навуковае абарачэнне паўнавартасную інфармацыю. Не вельмі добра задокументаваны і заходкі мангольскіх стрэлаў – маецца толькі адзін малюнак стралы з вала (с. 188, мал. 7б:5) і адсутнічаюць графічныя малюнкі ці фотафіксацыі астатніх – не прыводзіцца нават агульная колькасць заходак на замчышчы. Між tym, іх заходка мае прынцыповае значэнне, бо гаворыць аб захопе замчышча ў 13 ст. і аўтар добра гэта ўсведамляе. На добрую справу, варта было б мець ацэнку кансультанта-спецыяліста, так, як гэта прынята афіцыйна, напрыклад, у шырокамаштабнай польскай праграме «Археалагічны здымак Польшчы» («Archeologiczne Zdjecie Polski»). Валоданне аўтара рэчавым

матэрыйялам, як гэта стане ясна трохі пазней, патрабуе, калі казаць мякка, пэўнага ўдасканалення. Пакуль гэтая археолага-гістарычная сэнсацыя не будзе задокументавана, чытач мае права адносіцца да інтэрпрэтацыі аўтара як да захапляльнай байкі.

Аб інтэнсіўнасці жыцця сведчыць магутнасць культурнага слоя. Але, здаецца, аўтар не адрознівае магутнасць культурнага слоя і глыбіню шурфа ці раскопа. Спецыфіка большасці выкананых у Магілёве шурфоў – неабходнасць дасягнуць глыбіні пачатку падмурка, бо рабілася археалагічна-архітэктурнае вывучэнне аб'ектаў рэстаўрацыі. Так што, калі І.Марзалюк падае магутнасць культурнага слоя ў раскопках І.Сінчука на Нагорскім і Шклоўскім пасадзе ў 1–3 м (трэба было 0,4–2,6 м), то на самой справе гэта не характырызуе культурнага слоя, бо ён мае магутнасць толькі ў 1,20–1,30 м, калі лічыць ад сучаснай дзённай паверхні да мацерыка [Сінчук, 1996б. С. 93]. Падобна, што і дадзеная па іншых даследчыках утрымліваюць такую самую памылку, таму табліца 1 дадатка 1.2 (с. 160–161) не можа быць ужывана для атрымання ўяўлення пра магутнасць культурнага слоя Магілёва.

І яшчэ адна істотная рэч: здаецца, аўтар не робіць розніцы паміж датай вырабу рэчы і датай, калі яна трапіла ў культурны слой, бо датуе слой манетамі 17 ст., якія былі ў абарачэнні 90 гадоў, кафляй, якая служыла 30–50 гадоў. Між тым, у аўтара была магчымасць дакладнай датыроўкі, якою ён ні разу не скарыстаўся – выкіды мацерыковага суглінка пры пабудове падвалу будынкаў з вядомай датай будаўніцтва ўтвараюць закрытыя комплексы паблізу будынкаў. Так, пра гэта не напісаны ў падручніках, але гэта простая рэч – звычайны чисты пясок можа датаваць слой з дакладнасцю да аднаго месяца, а манета з датаю – падмануць на стагоддзе.

Мне вельмі імпануюць кнігі пра паўсядзённыя побыт, якія сталі звычымі ў апошнія гады ў заходніяй гістарыяграфіі. Вельмі прыемна было прачытаць у аўтарскім уступе, што ён прыхільнік школы гістарычнага сінтэзу, запачаткованай М.Блокам ды Л.Феўрам. Вока адразу выхапіла ў тэксле спасылкі на Ф.Брадэля. Але ці ведае аўтар пра даваенных айчынных гісторыкаў коштам (маю на ўвазе перадваеннную львоўскую школу)? Здаецца, што не, бо іх прозвішчы не на слуху, як прозвішчы Ф.Брадэля ці

Й.Хёйзінгі. Пры стварэнні комплекснай гісторыі феадальнага горада пэўная павага да гэтага накірунку не пашкодзіла б. Той самы Ф.Брадэль сцвярджае, што агульнае для ўсіх гарадоў – гэта непарыўны дыялог з вёскаю, а адбываецца ён праз вялікага пасрэдніка – гроши. Горад – вялікі кірмаш, а кошты – найважнейшы элемент яго, які упłyвае на дабрабыт, псіхалогію гараджаніна. У раздзеле «харчаванне» можна сустрэцца з несістэмнымі прыпадковымі ўзгадкамі пра кошты (с. 142) – гэта адзіная старонка кнігі, дзе ёсьць такія звесткі, калі не лічыць кароткай інфармацыі пра кафлю. Але зноў не тое – калі цана пададзена за фунт, то варты ўдакладніць, аб якім фунце ідзе реч, як ён пераводзіцца ў сучасную метрычную сістэму. Складаецца ўражанне, што аўтар не ведае аб існаванні розных фунтаў і незнаёмы з гісторычнай метралогіяй, як дысцыплінай.

Толькі ляцівы не знойдзе звестак за шэраг гадоў колькі каштавалі ў Магілёве тыя ж «археалагічныя» рэчы – цвікі, цэгла, дахоўка, шкляныя абалоны, глякі ды й іншае. На жаль, багацейшымі магчымасцямі крыніч аўтар не скарыстаўся.

Фатальным з'яўляецца незнамства аўтара з працамі беларускай даследчыцы Колабавай І., якая ў 1990 г. абараніла дысертацию ўласна па кнігах Магілёўскага магістрата, як крыніцы па гісторыі грашовага абарачэння і ліку ўсходнебеларускіх земляў [Колобова, 1987. С. 74–75, Колобова, 1990а, С. 271–272, Колобова, 1990б, Колобова, 1990в., С. 55–56]. Таму застаюцца агульнымі фразамі ацэнкі аўтара тыпу: будынак лазні (1698) «абышоўся гораду нятанна, толькі дойлідам за работу далі «зол. шестдзесят» (с. 40). Сапраўды, а колькі складаў гадавы бюджет, колькі ў сярэднім за дзень зарабляў дойлід, колькі каштавала ежа на дзень ці адзін прыём у магістраце? Напачатку трэба было хаяць раскрыць для чытача скарачэнне «зол.» як злоты. А чаго вартыя радкі «за лазню ... заплацілі зол. одін і осм. десяць» (с. 40) ці «адна зялёнапаліваная кафля ў 1692 г. каштавала «осм. два» (с. 43). Не было б лішнім растлумачыць, што ў др. пал. 17 ст. «осм.» – гэта асьмак, ці лікавы грош, якіх на злот ідзе трывцаць [Сінчук, 1994а. с. 20]. Ды, відаць, і папулярная праца Рабцэвіча В.Н., усе тры выданні [Рябцевіч, 1968; Рябцевіч, 1978; Рябцевіч, 1995], прыйшла па за ўвагай аўтара. Сапраўды, як можна было пакінуць без

каментарыя паведамленне, што жыхары Магілёва плацілі «дани грашовай сто пятьдесят рубли, трыдцаць коп грошей широких». Знаёмства з азамі дазволіла б адразу завастрыць увагу на tym, што нечакана ўжыты адначасова альтэрнатыўныя адзінкі ліку – рублі па 100 грошаў і копы па 60 грошаў. Ну а «грыўні» (с. 50, 93) штрафаў ды яшчэ без даты документа паставяць у тупік нават спецыяліста. Дарэчы, міма ўвагі аўтара прыйшлі рэлікты палеагрошаў ва ўставах магілёўскіх цэхаў [Синчук, 1996б. С. 73], хаця адпаведныя вытрымкі ён цытуе – пра штраф воскам (с. 123).

Відавочна, што ў працы быў патрэбен дадатак у выглядзе таблічкі грашовых тэрмінаў, што сустракаюцца ў цытуемых дакументах.

Добра чытаецца магілёўскі «пітавал» – раздзел пра злачынствы (с. 111). Але далёка не ўсе тыпы злачынстваў у ім пералічаны. Між іншым, крымінальныя справы надзвычай інфармацыйныя ў плане апісання маёмыці і яе кошту. Шкада, што структура кнігі не дазволіла аўтару больш «паэксплуатаваць» дакументы гэтага тыпу. Уласна прымыкае да ўзгаданага раздзела – прабачце, гэта вынікае са зместу – раздзел «матрыманіяльныя паводзіны насельніцтва ў XVI–XVIII стст.» (с. 99–103). Аўтар, як на мой густ, занадта ўжо смакуе тут шлюбную зраду, снахацтва, нявенчаны шлюб. Уласна апавяданне пра норму не атрымалася, ідзе пералік адхіленняў ад яе.

Адна з найбольш цікавых тэм – канфесійнае жыццё горада. На жаль, аўтар абмежаваўся ў колькасных харектарыстыках да вызначэння, што да 1580-х гадоў насельніцтва горада было спрэс праваслаўным (с. 105), і, што Магілёў «да канца XVIII ст. заставаўся адным з найбольш трывалых праваслаўных асяродкаў на Беларусі, цэнтрам адзінай праваслаўнай епіскапіі» (с. 111). У раздзеле ўзгадваюцца праваслаўныя, уніяты і каталікі, але няма мовы пра іўдзеяў і мусульманаў. Аўтар вылучыў этнічны склад разам з сацыяльным у асобны раздзел, хаця варта было б згодна з традыцыямі часу этнічны і канфесійны склад даваць у адным месцы. І.Марзалюк некрытычна называе лічбу рамеснікаў у 32% жыхароў у канцы 16 ст. (у тэксце памылкова – у канцы 17 ст.) і 43–45% у п.п. 17 ст. (с. 104), але аўтар гэтых лічбаў В.Мялешка меў на ўвазе колькасць сем'яў рамеснікаў ці, нават, колькасць сем'яў асоб,

якія былі занятыя ў рамёстве [Мелешко, 1988. С. 20–21], бо, паводле маіх падлікаў і падлікаў польскіх аўтараў, колькасць самадзейнага насельніцтва ў гарадах складала толькі 3–5% (за выніяткам: дзееці, жанчыны, вучні, падмасцер'і і іншыя несамастойныя катэгорыі).

Шмат было чаканняў ад раздзела «Дэмографія Магілёва ў XII–XVIII стст.». Шкада, што аўтар не скарыстаўся мажлівасцямі пісьмовых крыніц, а звёў усё да пераказа прац М.Улашчыка, В.Мялешкі, З.Капыскага ды анекдатычнай «Ведомости о роках климатеричных» 17 ст. Не вельмі добра выглядае роль трэцейскага суддзі, якую ўзяў на сябе аўтар у ацэнцы поглядаў В.Мялешкі і М.Улашчыка на колькасць чалавек, што пражывалі ў адным доме. Падобна, што аўтар проста не ведае, наколькі багатая гісторыяграфія гэтага пытання.

Узгадаў аўтар і пра «рэсурсы» росту Магілёва ў 16–17 стст. Ён падтрымлівае думку З.Капыскага аб міграцыі з сяла ў горад, як аб асноўным фактары прыроста гарадскога насельніцтва (с. 97). Спасылка на пісьмовыя крыніцы не падмацаваная рэальнымі цыфрамі і выглядае не моцным аргументам. Дастатковая ўзгадаць пра неабмежаваную рэпрадуктыўнасць, каб з'явілася жаданне шукаць другое тлумачэнне.

Не звярнуў увагу аўтар на розніцу ў дэмографічных паказчыках у залежнасці ад сацыяльнай і канфесіянальнай прыналежнасці. Шмат адкрыцця чакала б яго ў гэтым накірунку. Але вымагала б гэта пэўнай цяжкай працы, адварі ды палёту думкі. Спрацавала жаданне ісці працярэбленымі сцежкамі, якое прасочваецца па ўсёй кніжцы – але яны не заўсёды слушныя, трэба час ад часу таптаць і сваю сцежку.

Здаецца, што аўтар у сваім імкненні зрабіць працу ў духу гісторычнага сінтэзу, даволі вольна паставіўся да фактаў, лічбаў, тыпалогіі і напрацаваных у археологіі прыёмаў. Так, практычна ні ў адным месцы кнігі не ўдалося даведацца, па якой колькасці матэрэяла аўтар робіць высновы. Гэта стварае пэўныя праблемы. Напрыклад, аўтар піша, што магілёўская рынкі мелі вышыню ад 6 да 13 см (с. 130), а па 5 вядомых мне экзэмплярах, яна складае 8–11 см., ножкі па аўтару маюць даўжыню 1,5–7,5 см., а мне вядомыя па гэтых жа экзэмплярах толькі ў 2,5–6,5 см. Калі чытаеш,

што «акрамя тэракотовых і зялёнапаліваних талерак у напластаваннях XVII–XVIII стст. знайдзена некалькі цэлых паліхромных і маёлікаўых начынняў» (с. 131), міжволі ўзгадваеш, што аўтар карыстаўся дадзенымі толькі аб палове раскананай плошчы ў Магілёве. Не выключана, што размова ідзе аб знаходках з $\frac{1}{7}$ археалагічна вывучаных плошчаў, калі аўтар мае на ўвазе свае матэрыялы. Зразумела, што і гэтая палова можа выдатна харектарызаваць культурны слой, але трэба было б неяк больш карэктын пісаць у адпаведнасці з даступным матэрыялам. Цікава, што гэтых цэлых начынняў няма на ілюстрацыях. Аўтар піша пра «шырокое» распаўсюджанне ў Магілёве ў 18 ст. голандскай кафлі (с. 64), а мне яна практычна невядомая, таму хацелася б «памацаць» лічбу, паглядзець фотаздымкі, а не смакаваць аўтарскія ацэнкі. Словы кшталтам «у Магілёве сабраная багацейшая калекцыя вырабаў XI–XVII» (с. 129), ці «аўтарам гэтай кнігі сабрана багатая калекцыя абутковых падковак XVI–XVIII стст.» (с. 140), калі сур'езна, абсолютна нічога не значаць, бо парыўнанне можа ісці як з невялікімі зборамі краязнаўцы, так і з сур'ёзнымі калекцыямі дзяржаўных музеяў і навуковых устаноў. Абсалютна непрымальныя апісанні тыпу «у калекцыі аўтара гэтай кнігі ёсць як зялёнапаліваныя, так і тэракотовыя асобнікі» (с. 131), бо па-першое яна не мае агульных колькасных харектарыстык, па-другое, ствараеца ўражанне, што размова вядзеца пра прыватную калекцыю, а не пра матэрыялы раскопак аўтара.

Дарэчы, I.Марзалюк не карыстаецца магчымасцямі картаграфавання рэчаў матэрыяльнай культуры – было б цікава паглядзець на размеркаванне ў межах горада кафляў з адной формы ці руکі аднаго майстра ці аднаго сюжэта. Аўтар дэкларуе картаграфаванне распаўсюджання нібыта шматлікіх рукамыяў (с. 125), але ні карты, ні слоўнага апісання тэрыторыі іх распаўсюджання няма. Няблага было б паглядзець, дзе былі знайдзены карцечыны і кулі – напэўна гэта сведчыла пра баі ў гэтым месцы (калі гэта сапраўды вайсковая амуніцыя, аб чым ніжэй).

Асаблівую цікавасць уяўляе матэрыяльная культура яўрэйска-га квартала – ці мае яна адрозненні ад агульнагарадской, калі так, то якія. Аўтар піша пра адносіны яўрэйскіх рамеснікаў-рэзнякаў з

цэхавымі рэзнікамі, але ствараецца ўражанне, што размова ішла пра кашэрнае, а не пра канкурэнцыю. Вызначае аўтар і месца, якое было кампактна заселена яўрэямі – два бліжэйшыя да Дняпра кварталы Пакроўскага пасада адразу за Алейнай брамай, г.з. «Жыдоўнік», але не падае час, для якога актуальная лакалізацыя яўрэйскага насельніцтва ў гэтым месцы. На жаль, нічога аб асаблівасцях культуры гэтай групы насельніцтва, якое ў 19 ст. складаў $\frac{3}{5}$ жыхароў Магілёва, ён не напісаў. Відаць, перад аўтарам і не паўставала пытанне пра якой канфесійнай ці этнічнай групы менталітэт, звычаі, матэрыяльную культуру ён піша. Фенамен раптоўнай іўдаізацыі горада не зацікавіў аўтара як даследчыка...

Звяртае ўвагу эпізод з паўзямлянкай, што патрактавана як склад ганчарнай прадукцыі канца 16 ст. (с. 31, 36), якую пашчасціла знайсці аўтару на тэрыторыі Траецкай сотні Задняпроўскага пасада. Сапраўды, фантастыка – 30 тыс. фрагментаў венцаў, 80 тыс. сценак, 10 тыс. донцаў на 15 кв. м! Але падлічым далей. Вопыт падказвае, што тут было 5–7 тыс. вырабаў, паколькі вялікі гаршчок ад аднаго ўдару дае 8–12 кавалкаў, што няцяжка праверыць эксперыментальна. Калі ўзяць сярэдні дыяметр тулава начыння, то ў адным радку па ўсёй плошчы паўзямлянкі было каля 400 вырабаў, і такіх радкоў павінна было быць каля 20. Вышыня паўзямлянкі, калі апірацца на сярэднюю вышыню начыння, павінна быць каля 4 м. Нават пры заглыбленні ў мацерык на 0,6 м (дарэчы, не пададзены ўзровень дзённай паверхні на момант пабудовы паўзямлянкі) выглядае на збыт высокую. Вось тут было б дарэчы мець статыстыку, колькі было сярод начынняў ніжэйших ад гаршкоў латаў, макотраў, патэльняў. Відаць гэтымі дадзенымі аўтар не валодае. Міжволі паўстае пытанне, а колькі начынняў удалось аднавіць – здаецца, што могуць быць адноўлены ўсе, паколькі захаваліся ўсе фрагменты. Відавочна, што аўтар не скарыстаўмагчамасцей гэтай знаходкі ні ў сваім апісанні штодзённага побыту, ні ў чыста «археалагічным» кірунку вывучэння гэтай знаходкі. Больш того, вышэйшыя падлікі прымушаюць задумасцца, ці сапраўды гэта склад гатовай прадукцыі ганчара (не вельмі жадаюць у цэлым выглядзе начынні месціца ў пабудове) ці сметнік для брака. Між тым, адказаць на гэтае

пытанне было даволі проста па месца заходжанні кавалкаў ад аднаго начыння, па наяўнасці цэлых начынняў сярод бітых, па рысах недабрая каснасці, па колькасці кавалкаў, з якіх складалася адно начынне, па рэштках сцелажоў, па невялікаму набору профіляў вянкоў, аналізу дзённай вытворчасці працы ганчара па этнографічных аналагах і г.д. Напэўна, аўтар не ведае пра падобную заходку керамічнага брака, што была зроблена некалькі гадоў таму ў Кіеве – магчыма, парашуннне дапамагло бы інтэрпрэтаваць адкрытае «радовішча» керамікі. Аўтар суроў выгаварыў З. Яцкевічу за пралікі ў фіксацыі будаўнічых ярусau раскопа на тэрыторыі былога вуліцы Няхвёдаўскай (с. 38), але і сам, відаць, не святы ў справе фіксацыі працэсу раскопак. Зразумела, што ўнікальная паўзямлянка заслугоўвае не абзора, а асобнай манаграфіі – калі толькі неабходная інфармацыя не была знішчана пад час раскопак.

Тое, што аўтар не напісаў пра магілёўскую кафлю, не можа быць пералічана на адной старонцы. Прасцей паказаць, што з напісанага ім выразна не адпавядае рэчаіснасці. «Уся кафля канца XVI – пачатку XVIII ст. зроблена ў драўляных рэльефных формах» (с. 43). Пра большую частку магілёўскіх кафляў можна сказаць, што нельга вызначыць, у якой форме яна рабілася – драўлянай ці тэрракотавай. Падобна, што І. Марзалюк не ведае аб магчымасці ўжывання форм з абпаленай гліны, якія дастаткова вядомыя па беларускіх археалагічных матэрыялах. «Раскатаны на ануццы пласт гліны ўціскаўся пальцамі ў форму (сляды пальцаў майстра на зваротным баку кафлі перакрываюць сліды тэкстылю)» (с. 43). Перакананы, што абсолютная большасць магілёўскіх кафляў не мае адбіткай тканіны, а калі ёсьць адбіткі тканіны, то пальцавыя ўсціскі рабіліся паверх яе, што не перашкаджала структуры тканіны адбівацца на тыльнай частцы кафлі.

«Большая частка магілёўской паліхромной кафлі дзвюхколерная, палітая белай і кобальтавай палівай» (с. 43). Чаго-чаго, а адвагі аўтару не займаць. Чаму аўтар вырашыў, што паліва кобальтавая? Прыборныя даследаванні кобальта ў паліве магілёўской кафлі не выявілі – яго там напэўна няма. Нават пасля спецыяльнага вывучэння фізіка-хімічнымі метадамі цяжка сказаць, з якім фарбоўнікам мы маем справу. А выраз «палітая палівай»

падказвае аб пэўных прыемах нанясення палівы – а можа гэта быў роспіс? Ці ўжывалася сухая паліва? Аўтар пералічыў колеры, але не задаўся пытаннем, ці гэты набор колераў паходзіць ад тэхналагічнай немачы ці ад уласцівасцей мастацкага светапогляду і густаў тагачасных людзей – уласна гэтымі пытаннямі ён збіраўся займацца па заявах напачатку кнігі.

Не ўстрываюся, каб не працытаваць адзін з фрагментаў тэкста пра кафлю. «... Асобныя віды паясковай магілёўскай кафлі з выявамі львоў па стылістыцы выканання маюць вельмі блізкія аналагі ў кафлянай печы М.Лютара» (на жаль, фотаздымкі муляжа печкі, зробленыя аўтарам гэтай кнігі ў музеі Меланхтона ў Брэтане, не атрымаліся) (с. 63). Ну расказаў нам аўтар, што меў шчасце быць у Германіі, а для чаго нам гэта ведаць? Ці напісаць, даць факс, патэлефанаваць у Брэтан немагчыма? А можа варта было зайнсці ў бібліятэку і знайсці якія-небудзь буклекі? А пры нагодзе і шэраг іншых аналагаў, якіх у нямецкаму літаратурны хапае.

Не буду сцвярджаць, што аўтар няправільна разумее, што такое місачкавая кафля (мал. 37:2, с. 221), але пазначу, што асабіста я разумею тэрмін інакш – для мяне гэта плыткая гаршковая кафля [Стралец, Сінчук, Левічава, 1991. С. 25, мал. 2:2], а не гаршковая кафля з раскрытым вусцем.

Аўтар даволі ўдала абышоў праблему керамічнай тыпалогіі пастаноўкаю задачы кнігі, але пэўныя рысы паказваюць, што гэтым матэрыялам ён не валодае. Напрыклад, ён пералічвае колеры палівы начынняў 17–18 стст. (с. 42) і з гэтага пераліку можна здагадацца, што за шэсць гадоў працы ён не заўважыў у Магілёве двухколерных начынняў гэтага часу – адной палівы звонку, іншай ў сярэдзіне. Пакіну без каментарыя.

Відавочная слабіна аўтара ў спраўах шклярскіх. Аўтар піша, што «посуд XVII ст. фармаваўся з зялёнага, зеленавата-жоўтага і карычневага шкла» (с. 49), што не адпавядае рэчаіснасці. Няхай сабе ўжо было б зеленавата-жоўтае, але карычневае – не, ніколі.

Трохі далей аўтар сцвярджае, што «разам з дыскавым шклом у горадзе ў XVII ст. пачынаюць бытаваць вырабы рамбічнай і шасціграннай формаў, якія паступова выціскаюць яго з ужытку – у напластаваннях канца XVII–XVIII стст. яны становяцца пануючымі» (с. 129). Крый божа! Усе сказанае тлумачыцца толькі

квяцістай фантазій аўтара. У 1993 г. В.Глінінік надрукаваў унікальнае цэлае вакно з касцёла св. Станіслава з прамакутнымі, як паўсюль у Беларусі ў 18 ст., шыбкамі. У 1988 г. у апсідзе касцёла св. Станіслава была знайдзена замураваная ваконная шуфляда сярэдзіны 18 ст. з шасці абалон па 12 шыбак у простакутных абалонах (3x4) [Глінінік, 1993. С. 32–33]. Вывучаныя шыбкі з апсіды маюць памер 16,0x26,5 – 26,8 см. Таўшчыня шкла мае вялікія ваганні нават у адной шыбцы і трываеца ў межах 1,2–2,3 мм. Фрагменты падобных шыбак сотнямі сустракаюцца на тэрыторыі горада і з'яўляюцца пануючымі. Але, як той казаў, магу давесці, што мы маем дачыненне з «небывалай камбінацыяй бывальных уражанняў». Сапраўды, у 1989 г. падчас маіх раскопак паблізу ратуши сабрана звыш 1000 фрагментаў ваконнага шкла 18 ст.; шкло з пласта 7 квадрата 297 мною вылучана асобна, яго сабрана 625 фрагментаў – яно і было рамбічным і шасцікутным. А дакладна з 625 фрагментаў удалося склеіць 35 цэлых шыбак і вялікіх фрагментаў шыбак. Вылучаюцца 6-кутныя шыбкі, ромбападобныя, і трохкутныя, дыскавыя, квадратныя, чатырохкутнікі рознай формы, «лекальныя» складанай формы. Так што мы маем справу з «небывалай камбінацыяй бывальных чужых уражанняў». Нагадаю, што аўтар, калі верыць спісу крыніц (с. 167), не карыстаўся ніводным з дзевяці тамоў маіх справаздач за 1987–1990 гг. Карыстаўся, калі так піша, пра магілёўскую школу, але, як кажуць, чуў, дзе звон... Нельга па аднаму сметніку меркаваць аб усім горадзе.

Шкляніцы аўтар датуе 16–18 стст., чаркі 17 – пачаткам 18 ст., кілішкі – 17–18 стст. (с. 133). Такія шырокія датыроўкі ні да чаго не абавязваюць аўтара, але не шмат чаго і даюць чытачу. Яшчэ горш, што ніякіх колькасных характарыстык па асартыменту няма.

У прынцыпе, аўтар паставіў сябе ў цяжкае становішча, калі спрабуе адначасова апісаць рамесную вытворчасць і рэчы паўсядзённага побыту. Ён вымушаны альбо дубліраваць звесткі, альбо частку даваць у адным месцы, а частку – у другім. Таму кожны з раздзелаў стварае ўражанне начыння, якое не да канца напоўнене.

З цяжкасцю ўяўляю, як можна пісаць кнігу па матэрыяльнай культуры, прысвяціць раздзел кафле і не ўзгадаць прац

М.Пенткевіч-Дзеранёвай, М.Жэмігаль, К.Каталінаса, пісаць пра ганчарства і не карыстацца кнігамі Е.Круппе, пісаць пра шкляныя вырабы і абмежавацца М.Яніцкай ды В.Собалем. Тым не менш, гэта факт – аўтар не ведае польскай, літоўскай і ўкраінскай спецыяльнай літаратуры па гісторыі матэрыяльнай культуры (выключэнне – праца М.Дамбровскай 1987 г. і А.Свехоўскай 1955 г.). Зразумела, пра чэшскую, славацкую, венгерскую, малдаўскую ды румынскую літаратуру ў такім выпадку няма чаго і размову весці. Больш таго, прайшлі міма ўвагі аўтара працы, якія тычацца не толькі матэрыяльнай культуры рэгіёна ўвогуле, але непасрэдна Магілёва – мяркую хоць бы па сваіх артыкулах [Стралец, Сінчук, Левічава, 1991; Раханскій, Сінчук, 1995. С. 215–216; Сінчук, 1994б. С. 26–27; Сінчук, 1995. С. 189–195; Сінчук, 1996а. С. 113–114; Сінчук, 1996б. С. 93–96]. Увогуле, спіс прац храналагічна канчаецца пачаткам 1995 г., як можна ўпэўнена сцвярджаць па пазнейшых працах самога аўтара, якія адсутнічаюць у спісу літаратуры.

Ёсць заўгарі і да літаратурнага рэдактара. Шэраг моўных канструкцый утрымлівае лагічныя двувзначнасці. Толькі пару прыкладаў з таго, што ведаю напэўна. Фраза «адзінай знаходкай І.Сінчука прадстаўлена паліхромная кафля з выяваю амазонкі» (с. 126) можа быць ўспрынята і як, што на 2800 м кв. раскопак І.Сінчука зроблена адзінай знаходкай. Памылкі такога тыпу элементарные, адно што можна парадзіць аўтару і рэдактару – пазнаёміца са спецыяльнымі падручнікамі па асновам культуры пісьмовай рэчы [параю: Мучнік, 1985]. Дарэчы, аўтару было б варта пазбавіцца ад рамантычнай назвы «з выяваю амазонкі», не пераказваць чужкія слова, а інтэрпрэтаваць кафлю як геральдычную – гэта відавочна нават для аматара. Відаць, у базавай падрыхтоўцы аўтара ёсць істотны прабел па геральдыцы.

Ці вось яшчэ прыклад. «У 1987–1990 культурны слой Магілёва даследаваў І.Сінчук», абзацам ніжэй «з 1989 па 1991 археалагічную экспедыцыю БРПІ у Магілёве ўзначальваў З.Яцкевіч» (с. 151). Паколькі абодва даследчыка працавалі ў Белрэстаўрацыі, то лагічна вынікае, што ў 1989–1990 гг. І.Сінчук працаваў пад кірауніцтвам З.Яцкевіча. Але простая розніца ў вопыце і пасадах абодвух даследчыкаў выключае гэтую

магчымасць. На самой справе З.Яцкевіч, які раней працаваў з І.Сінчуком, пачаў з 1989 г. працаваць самастойна.

Асобна трэба спыніцца на ілюстрацыях. Нягледзячы на дэкларацыю аўтара пра адказ ад традыцыйнай тыпалагічнай класіфікацыі рэчавага матэрыялу, кніга мае вялікую колькасць візуальнага матэрыялу – 67 малюнкаў у канцы тэкста ці $\frac{1}{4}$ кнігі, большая частка з якіх – графічныя ілюстрацыі, і па гэтаму крытэрыю практична адпавядзе звыклай археалагічнай манаграфіі. Таму можна адразу зрабіць традыцыйную заўвагі пра надта шырокія датыроўкі і занадта агульныя подпісы. Нават не кожны археолаг, калі паглядзець, напрыклад, на мал. 53 з подпісам «Прадметы ўзбраення, рыштунку вершніка і каня XII–XVIII стст.» здагадаецца, што невялічкія гарошыны пад нумарамі 17–37 – карцечыны. Дарэчы, у дадзеным выпадку і неблага, што аўтар не падпісаў – у тэксце ён называе іх пісталетнымі кулямі дыяметра 0,7–0,8 см 17 – п.п. 18 ст. (с. 67). Паколькі адзінай ў Беларусі знаходка пісталетнага ствала 17 ст. паходзіць з маіх раскопак у Быхаве, сведчу – дыяметр пісталетнай кулі – 16 мм. Намаляваныя карцечыны ўжываліся для палявання на птушак з 16 па 19 стст. (так, прынамсі, аднадушна мяркуюць спецыялісты і падае спецыяльная літаратура). У выніку невядома, колькі куляў ёсць ў калекцыі з 110 асобнікаў «куль». Але – што добра – на некаторых малюнках ёсць падрабязная панумерная аплікацыя з датыроўкамі кожнай рэчы.

Пра схемы размяшчэння шурфоў і раскопаў можна адзначыць, што на мал. 9 (с. 191) у аплікацыі для пазначэння гадоў раскопак памылкова ўжыты тыя самыя ўмоўныя пазначэнні для 1988 і 1989 гг., на мал. 10 (с. 192) частка шурфоў не заштырхаваная і таму яны выглядаюць як саставныя часткі будынкаў, шурфы 1987 г. памылкова пазначаны як працы 1988–1989 гг.

Пры даволі добрай якасці малюнкаў можна як недахоп адзначыць адсутнасць разрэзаў шэрагу кафляў, што не пазваляе стварыць уяўленне пра рамку, вышыню рэльефа, румпу – вельмі важныя элементы кафлі. Тоё самае тычыцца і абутковых падковак 16–18 стст. Вельмі насцярожылі малюнкі ваконнага шкла (с. 248). Справа ў тым, што ніхто акрамя мяне не клеіў ваконнае шкло, а на малюнку 63:7 маецца kleenая шыбка. Больш того, я пазнаю

ў гэтым малюнку руку майго тэхніка Т.Якшэвіч (варта сказаць, што малюнкі для кнігі І.Марзалюка выканалі архітэктары фірмы АРТ-М В.Кожыч і Т.Федаркевіч). Праверка паказала, што гэта шыбка з аднаго з тамоў маіх справаздач 1990 г., але ператвораная аўтарам кнігі пры дапамозе пяці дадатковых рысачак у ніжняй частцы ва ўласную археалагічную «знаходку». Шыбка малюнка 63:8 рукі Т.Якшэвіч змяніла аўтарства пасля знікнення дзвюх ліній, што ператварыла яе ў цэлую. Далей – болей. На мал. 62:4 пазнаю па пэўных недахопах малюнак В.Угрыновіч шклянога тлушчавага рэзервуара свяцільніка 17–18 стст. з маёй справаздачы аб раскопках каля касцёла св. Станіслава 1989 г., але з яшчэ больш утрыраванаю памылкаю. На мал. 61:13 зноў перамаліваны малюнак В.Угрыновіч, але аўтар не ведаў, што шкляны куфаль – унікальная рэч, больш того, не ведаў, што ў прапорцыях малюнка куфля ў маёй справаздачы была невялікая памылка тэхніка, якая прысутнічае як штрых-код на перамалёўцы. Аўтар, як малады даследчык, напэўна не ведаў, што археолагі, бывае, спецыяльна робяць такія рэчы, каб пазбегнуць несанкцыянаванага ўжывання сваіх матэрыялаў. Заўсёды быў супраць хавання звестак у палівывы дзённікі і выдачы «пустых» справаздач. Жыццё паказвае, што можа і не меў рацыі. Крадуць такі, часам. Ёсць несумленныя людзі. А на мал.44:1 з выявано кафлі зауважыў новы прыём – мяркуючы па трэшчынам, прататыпам для гэтага малюнка паслужыў фотаздымак В.Карбоўскага з адной з маіх справаздач 1990 г. Спіс можна было б працягнуць – але і гэтага дастаткова, каб скласці ўражанне. Увогуле, больш дзесяці малюнкаў кафляў вельмі падобныя да тых, што я клеіў сваімі рукамі, хаця і адрозніваюцца дэталямі, але я не ўпэўнены што гэта яны, бо з методыкаю стварэння аўтарам ілюстратыўнага матэрыяла ўжо дастаткова пазнаёміўся. Зноў жа, я не ўпэўнены, што гэта матэрыялы І.Марзалюка ці каго іншага, і яшчэ горш – зараз не ведаю, ці сапраўды гэтая кафля існуе, ці гэта графічныя забавы аўтара. Так што жаданне далей працаваць з ілюстрацыямі, дзе невядома што фальсіфікаванае, а што сапраўднае, неяк само па сабе і знікла.

Наступная лагічная выснова і чарговае пытанне – а ці закладзеныя ў тэксты ідэі належаць аўтару? Тоє-сёе з чужога, здаецца, пазнаецца – скажам, тлушчавыя рэзервуары свяцільнікаў,

што раней лічылі кубачкамі і шкляніцамі, упершыню апісаныя мною ў справа здачы 1990 г. [Сінчук, 1990. С. 109, 137–138]. Калі нават ідэя аўтарская, то ці ўсе палажэнні сумленна падмацаваныя рэальнымі дакументамі і матэрыяламі? Дзе мяжа паміж праўдаю і аўтарскім малюнкам рэчаіснасці? Ці не занадта цяжкая праца правяраць кожнае слова аўтара?

Ітак, замах быў зроблены як у Брадэля, а ўдар аказаўся як... як не ў Брадэля. Можа і ёсьць што карыснае ў гэтай кнізе, але не веру я ёй. Не веру, таму што тое, што ведаю аб паўсядзённым жыцці і матэрыяльнай культуры Магілёва па археалагічным і пісьмовым крыніцам, не заўсёды супадае з tym, што ёсьць у кнізе. Так што гісторыю Магілёва трэба пісаць і перапісваць нанава. Можа, самому І.Марзалюку.

Літаратура

Гліннік В. Ваконная шуфляда XVIII стагоддзя // Архітектура и строительство Беларуси, 1993. № 2. С. 32–33.

Колобова И.Н. К вопросу о денежной терминологии белорусского рынка XVI – начала XVIII вв. // Новое в советской нумизматике и нумизматическом музееведении (к 200-летию Отдела нумизматики Эрмитажа) 14–16 октября 1987 года: Краткие тезисы докладов и сообщений научной конференции. Л., 1987. С. 74–75.

Колобова И.Н. Могилевский монетный клад 1822 г.; Могилевский монетный клад 1955 г.; Могилевский монетный клад 1956 г.; Монетные клады на территории Могилевской области // Могилев: Энциклопедический справочник. Мн., 1990. С. 271–272, 290–296.

Колобова И.Н. Монета и денежный счет восточнобелорусского рынка второй половины XVII – третьей четверти XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Львов, 1990. 17 с.

Колобова И.Н. О денежной терминологии белорусского рынка XVI–XVIII вв. // Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Міжнародная канферэнцыя. 24–27 мая 1990. Тэзісы дакладаў і паведамлен-

няў. Секцыя 1. Кірыла-мяфодзіеўскія традыцыі і развіццё нацыянальных моў славян. Мн., 1990. С. 55–56.

Мелешко В.И. Могилев в XVI – середине XVII в. Мн., 1988.

Мучник Б.С. Человек и текст: Основы культуры письменной речи. М., 1985.

Раханский И.Е., Синчук И.И.. Исследование археологической керамики из г.Могилева методом рентгенфлуоресцентного анализа // Рэгіянальная навуковая канферэнцыя «Гістарычныя лёсы Верхняга Падняпроўя». Ч. I (Археалогія). Магілёў, 1995. С. 215–216.

Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты. Мн., 1968.

Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты. Мн., 1978.

Рябцевич В.Н. Нумизматика Беларуси. Мн., 1995.

Сінчук І. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г.Магілёва ў чэрвені–ліпені 1989 г. Мн., 1990 // Архіў БРПІ. Аб'ект 6–89. Кн. 1.

Сінчук І. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г.Магілёва ў чэрвені – ліпені 1989 г. Мн., 1990 // Архіў БРПІ. Аб'ект 6–89. Кн. 3.

Сінчук І. ЭП 9-69. Помнік архітэктуры – б. касцёл Станіслава ў Магілёве. КНД АД 02.08. Мн., 1990 // Архіў БРПІ.

Синчук И. Денежный счет в Великом княжестве Литовском и Речи Посполитой // Банковский вестник, 1994а. № 10. С. 18–21.

Синчук И.И. Крученые ручки кувшинов 17 в. (Могилев) // Магілёўшчына. Вып.V. Магілёў, 1994б. С. 26–27.

Синчук И.И. Найдены единичных монет во время археологических раскопок в исторических центрах городов Могилевской области // Рэгіянальная навуковая канферэнцыя «Гістарычныя лёсы Верхняга Падняпроўя». Ч. I (Археалогія). Магілёў, 1995. С. 189–195.

Синчук И.И. Цветовая гамма белорусских изразцов XVI–XVIII вв. // Традиционная этническая культура и народные знания: Материалы международной конференции. Москва 21–24 марта 1994 г. = Ethnic traditional culture and folk knowledge: Proceedings of the international conference. Moscow 21–24 march 1994. [М., 1996а]. С. 113–114.

Сінчук І.І. Пра захаванне і стан вывучэння культурнага слою гістарычнай часткі г.Магілёва. // Магілёўская даўніна. Вып. 4. Магілёў, 1996б. С. 93–96.

Сінчук И.И. Деньги в исторической ретроспективе // Банковский бюллетень, 1996б. № 16. С. 69–89.

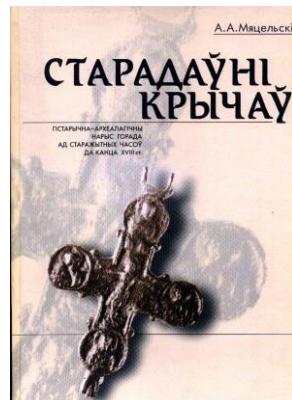
Стралец М.В., Сінчук І.І., Левічава Н.Д. Малавядомыя старонкі гісторыі Беларусі: перыядызацыя, духоўная і матэрыяльная культура, манеты (Матэрыялы ў дапамогу настаўнікам сярэдніх школ). Брэст, 1991.

Трусаў А.А., Собаль В.Е., Здановіч Н.І. Стары замак у Гродне XI–XVIII стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс. Мінск, 1993.

► Няскончаная рэцэнзія

Мяцельскі А.А. Старадаўні Крычаў: Гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытнасці да канца XVIII ст. Мн., 2003. 167 с.

Вынікі восьмігадовой працы беларускага археолага Андрэя Мяцельскага па вывучэнні старадаўняга Крычава, аднаго з гарадоў Магілёўшчыны, выкладзены ў манографічным даследаванні. Кніга вялікага фармату, у цвёрдай цэлафаніраванай вокладцы з прыемным індывидуальным дызайном, на добрай афсетнай паперы, з вялікай колькасцю чорна-белых графічных ілюстрацый, з дзвюхкалонкавай вёрсткаю, у афсетным выкананні, шытая лагінамі на нітку, што прыемна здзіўляе ў час распаўсяджання таннай мяккай вокладкі, тэрмабіндзера і дротавага шыцця.

Канешне, такога вялікага фармату кнігу з-за яе вышыні не на кожную кніжную паліцу паставіш, але што не зробіш для патрэбнага выдання – будзеш захоўваць у гарызантальным стане. Больш того, гэта пойдзе кніге на карысць, бо ў Баранавіцкай

тыпаграфії не ўлічылі накірунак валокнаў картона і кніга зараз пры спробе паставіць яе на паліцу растапырваецца як ёрш, якога збіраеца з'есці шчупак. Наклад выдання 800 асобнікаў, што з'яўляеца фактычным стандартам для беларускай археалагічнай манаграфіі. Выйшла яна ў выдавецтве «Навуковая кніга», чым і тлумачыцца яе фантастычна ніzkі кошт. Адпаведна, можна быць упэўненым, што маеш дачыненне з навуковаю кнігой, якая адпавядае сучасным патрабаванням да такіх тэкстаў, бо акрамя навуковага рэдактара яна мае яшчэ і трох рэцензентаў, вядомых спецыялістатаў у галіне археалогіі.

Кніга добра структураваная, складаеца з пяці раздзелаў (1. Археалагічныя помнікі Крычава, 2. Планіроўка і забудова Крычава, 3. Матэрыяльная культура Крычава. Тыпологія і храналогія археалагічных знаходак. Гаспадарчае жыццё, 4. Палітычна гісторыя Крычава, 5. Воласць Крычава ў 12–18 стст.: Тэрыторыя, адміністрацыйна-гаспадарчы падзел), заключэння і чатырох дадаткаў (1. Фаўна крычаўскага гарадзішча Гарадзец, 2. Крычаўскія дзяржаўцы, 3. Пацвярджальная граматы аб наданні Крычаву магдэбургскага права, 4. Крычаўскі магістрат).

У кнізе прынятая ўнутрытэкставая зноскі, што трохі перашкаджае чытальніку, тым больш калі сустракаецца з нестандартна доўгімі скрачэннями тыпу «воп. 1, адз. зах. 1936, арк. 1–3», але шэсць старонак пераліку архіўных крыніц і спіска літаратуры ў канцы кнігі застаўляюць забыцца на дробныя нязручнасці – прыемна, што пісьмовыя крыніцы так грунтоўна прарапрацаваныя. Па пільнай увазе аўтара да дакументальных сведчанняў пазнаеца вучань М.А.Ткачова, выдатнага знаўцы пісьмовых крыніц.

На жаль, аўтару істотна «дапамаглі» па мядзведжаму карэктары і рэдактары выдавецтва. Напрыклад, у рускамоўнай цытаце з Г.В.Штыхава гаворыцца «...лепшая кераміка» замест «ліпнай» (с. 4), відавочна, што ў цытаце з архіўнага дакумента аб пабудове печаў з «патлушчаных» кафляў (змазаных тлушчам?) было «патлуючых», гэта значыць пабітых, другі раз ужываных (с. 76). Канешне, калі табліца мае назуву «Дачыненні паміж астэалагічнымі матэрыяламі хатняй і дзікай жывёлы з Замкавай гары», а ў ёй падаеца храналагічны расклад відаў толькі хатняй жывёлы (с. 85, табл. 2), то цяжка падумаць, што спецыялісты-

рэцэнзенты і аўтар маглі прапусціць такую памылку, і міжволі, дзеля цікавасці, зазіраеш у канец книги і шукаеш прозвішча рэдактара выдавецтва. Здаецца, «шчыпцы для адціскання куль» (с. 98, мал. 84; с. 99, мал. 85) – таксама проба рэдактара зрабіць тэкст «разумелым» на свой капыл (маўляў, шчыпцы, значыць адцісканне) – трэба шчыпцы для адлівання куль, гэта значыць «разборная» форма з ручкамі, якая выглядае як абцэньгі. Таксама можна падазраваць рэдактарскі недагляд у подпісах «гліняныя грузікі» (с. 16, мал. 15) замест керамічныя альбо шэрагліняныя (неабпаленая гліна, рэч ясная, не захаваецца), альбо «ганчарныя клеймы» (с. 67, мал. 53) замест «адбіткі ганчарных клеймаў на донцах» (археалагічны слэнг ў кнізе, якая пазіцыяніруеца як выданне для студэнтаў і краязнаўцаў, непрымальны).

Але горш за ёсё, што рэдактар не прытымліваеца старога дастаўскага патрабавання незалежнасці малюнкаў ад тэкста, гэта значыць максімальна поўных легенд з вызначэннем матэрыялу, хараектара рэчы і яе датыроўкі. Датыроўкі каля ілюстрацый то ёсць, то яны знікаюць (у большасці выпадкаў яны адсутнічаюць) – нават у парушэнні патрабаванняў сістэма не прасочваеца. Не, прашу зразумець правільна – я не заклікаю да выканання міждзяржаўнага стандарта ДАСТ 7.32–2001 (Межгосударственный стандарт ГОСТ 7.32–2001. Отчет о научно-исследовательской работе. Структура и правила оформления), ад якога галава ідзе кругам сама па сабе, але чаму не рабіць так, каб чытчу было зручна. Чаму было не падпісаць падрабязней малюнкі, калі ўжо стаяць нумары каля асобных рэчаў? Напрыклад, ці шмат людзей у стане зразумець, што сярод «архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі» – пячна дуга (с. 82, мал. 71:6), а сярод «ганчарнага посуду» з гарадзішча Замкавая гара не скарбонка, а салонка (с. 73, мал. 61:6)?

Дарэчы, з 90 ілюстраций 34 прысвечаныя бытавой кераміцы, 7 кафлі, 2 шклу, 23 металу, 2 касцяным вырабам, астатнія ўсе адданыя пад планы і прафілі – пададзены 7 прафілёў, 8 сітуацыйных планаў і 7 карт. Вельмі цяжка аднесці малюнкі да пэўнага часу – дзеля цікавасці можна нават падлічыць колькасць малюнкаў з дакладна датыроўкаю. З узгаданых 90 ілюстраций толькі 4 маюць датыроўкі археалагічнымі перыядамі, 13 – стратыграфічную датыроўку, 3 – абсалютную датыроўку, 15 маюць

інтэрвальную датыроўку, але ў 10 выпадках яна непрымальна шырокая. Вынік: задавальняюць толькі 25 паданых датыровак, а больш за 70% ілюстрацый без датыровак (у пераважнай большасці) альбо з занадта шырокім інтэрвалам часу. Сярод ілюстрацый амаль няма фотаздымкаў, хаця, на маю думку, маляванне пры ўжыванні афсетнай тэхнікі друку мае сэнс толькі пры рэканструкцыях, разрэзах і дадатковым падкрэсленні пэўных рысаў рэчаў.

Ёсць прэтэнзіі і да саміх малюнкаў. Перш за ўсё, гэта рознастылёвасць выканання, напрыклад, нават на адным малюнку могуць быць залітыя і незалітыя профілі начынняў (с. 9, мал. 5; с. 13, мал. 1; с. 22, мал. 25). Замест магчымай рэканструкцыі рынкі з відавочна неабходнымі разрэзамі падаецца невядома па якім прынцыпам зроблены ў праекцыі малюнак фрагмента (с. 68, мал. 54). Складаныя рэчы часта замаляваныя без разрэзаў, сячэнняў і неабходных праекцый. Бывае, не найлепшым чынам скампанаваны малюнак (напрыклад, с. 64, мал. 50).

Здаецца, ілюстрацыі засталіся па-за ўвагай рэдактараў: у легендзе да плана гарадзішча Гарадзец не раскрытыя літарныя пазначэнні «А» і «Б» (с. 8, мал. 3). невядома з якой нагоды адзін малюнак атрымаў падвойную нумарацыю (с. 18, мал. 18–19), вельма часта няма пазначэння матэрыяла вырабаў (напрыклад, с. 24, мал. 28; с. 25, мал. 29; с. 47 мал. 41; с. 48, мал. 42), што можа прымусіць задумацца і дасведчанага чалавека. На малюнку побытавых жалезных вырабаў прапушчана ў пераліку ў легендзе адна з рэчаў (с. 64, мал. 49, № 13). На адным малюнку ў легендзе напісана «гаршкападобная кафля» замест агульнапрынятай гаршковай (с. 76, мал. 67) – шчыра кажучы, не надта кафля з квадрыфольным вусцем падобна на гаршчок.

Часамі ўзнікае пытанне і да аўтара, калі сустракаешся з рэчамі з неадпаведнымі датыроўкамі. Напрыклад, сярод кафлі з датыроўкамі 16–17 стст. бачыш кафлю выключна 17 ст. Датыроўка кафлі з Крычава пабудаваная на стратыграфіі, а большаю часткаю на аналагах. Калі капнуць глыбей, то ў большасці выпадкаў аказваецца, што стратыграфічная датыроўка базуецца таксама на аналагах, а аналагі на суб'ектыўных уяўленнях даследчыкаў – у выніку кола замыкаецца. Пры бліжэйшым шчыльным поглядзе на проблему відавочна, што кафлю можна датаваць дваяка –

па даце вытворчасці і па перамяшчэнню яе ў культурны слой. Дату вытворчасці матрыцы кафлі можна атрымаць па адзінковых экзэмплярах, на якіх сустракаюцца даты, але корпуса заходак такіх кафляў на Беларусі не існуе. Дату, калі кафля пераходзіла ў зямлю, можна вызначыць па закрытых комплексах, але зводу кафляў Беларусі з закрытых комплексаў не існуе. Не гаворыць пра закрытыя комплексы і аўтар, таму можна выкарыстоўваць тыпалагічныя датыроўкі, у залежнасці ад густу перасоўваць час існавання пэўных тыпаў. Іншая магчымасць вызначыць тое самае – частотны аналіз сустракаемасці заходак у залежнасці ад сладкі, але такога аналіза таксама не зроблена. Ёсць яшчэ вельмі рэдкая магчымасць прывязаць разбурэнне печы да канкрэтнага пісьмовага дакумента, але гэта ўжо амаль неверагодная магчымасць – тады сама кафля дасць мяжу закрытага комплекса.

Можна пабачыць на ілюстрацыі з датыроўкаю ў легендзе 16–17 стст. кафлю пач. 18 ст., горш таго, у аўтарскім тэксле, падаецца адпаведная датыроўка канцом 17 – пачаткам 18 ст.

Спраба аўтара вырашыць старую і даўно вырашаную проблему паходжання двухгаловых арлоў на кафлях па-за межамі Маскоўскага царства паказвае, што ўставы старадаўніх цэхаў мелі рацыю, калі патрабавалі абавязковыя вандроўкі майстроў, што і дагэтуль захавалася ў шэрлагу замежных акадэмічных устаноў. Нельга абмяжоўвацца толькі сваім матэрыялам, бо гэта пазбаўляе магчымасці адэкватна яго ацэніваць. Справа ў тым, што цяжка не натыкнуцца ў польскіх музеях на кафлі з выявамі двухгаловага арла, а ў Археалагічным музеі ў Гданьску ў складзе ляжыць цэлая скрыня керамічных матрыц да такой печы, якія выпадкова выкапаў экскаватор на адной з вуліц горада. Ужо некалькі дзесяцігоддзяў як давялі, што тып гэтых паходзіць ад двухгаловага арла Свяшчэннай Рымскай Імперыі Германскай Нацыі, да таго ж непасрэдна ад аўстра-вянгерскіх кафляў, як спрошчана называюць гэтае дзяржаўнае ўтварэнне. Іншая справа, што сам герб Маскоўскага царства, а потым Расійскай Імперыі быў запазычаны ад герба Свяшчэннай Рымскай Імперыі Германскай Нацыі. Насельніцтва беларускіх гарадоў, маю такое ўражанне, і не ведала, як выглядае герб суседній дзяржавы – нават на манетах быў так званы «ядззец» (коннік, вершнік), а не арол. Да таго ж, цяжка

ўявіць, што пасля гібелі паловы насельніцва ў пагранічных раёнах у час вайны сяр. 17 ст. з Маскоўскаю дзяржаваю тут быў так папулярны герб Маскоўскай дзяржавы – вайна 1941–1945 гг. не прывяла да з'яўлення ў арнаменце беларускіх ручнікоў эмблемы СС ці партыйнага знака НСДПГ. Больш того, аўтар сам піша, што «На пачатку 16 ст. заходняя мяжа Вялікага Маскоўскага Княства падышла да Крычава, у выніку чаго горад амаль на працягу двух стагоддзяў апынуўся на вастрыі маскоўскіх удараў» (с. 55). А вось пра непасрэдныя гандлёвыя контакты са Свяшчэнай Рымскай Імперыяй Германскай Нацыі распаўсюджанне двухгаловага арла сведчыць – гэты тып аздобы кафляў сустракаецца на Беларусі пераважна ў прыднепраўскіх раёнах. Дарэчы, калі аўтар піша пра гандаль з Масковіяй у 1580 г., ён узгадвае сукно чецкое, што значыць чэскае і мурамскае, відавочна мараўскае – непасрэдныя сведчанні контактаў з краінай двухгаловага арла.

Да нейкага непаразумення трэба аднесці спробу выводзіць гандлёвыя контакты з факту знаходкі іншаземных манет – здаецца, апошні выпадак такога падыхода быў паўстагоддзя таму назад. Добра вядома, што наяўнасць замежных манет сведчыць пра актыўны гандлёвы баланс, які кампэнсаваўся замежным срэбрам, талерантнасць законаў да замежнай манеты, пра манетныя «войны» паміж дзяржавамі, але ніяк пра непасрэдныя контакты, якія абслугоўваліся залатымі і высакаякаснымі срэбранымі манетамі буйных наміналаў трэціх краін альбо, часцей, непасрэдна адбываўся «размен» таварамі, што прыносіла падвойны прыбытак купцам. На жаль, апісання манетных знаходак практычна няма – сённяшнім стандартам яны не адпавядаюць і не больш інфарматыўныя за паведамленні ў газетах.

У суме мы атрымалі малюнкі 470 старажытных рэчаў з Крычава, сярод іх фрагментаў керамічных начынняў – 200, 26 кафляў і іх фрагментаў, вырабаў з косці 23, з метала 182, са сланцу 2. Гэтыя лічбы не для таго, каб стамляць статыстыкай, а каб зразумець, што застанецца ў стагоддзях ад старажытнага Крычава пасля вясмы гадоў раскопак. Археалогія – гэта такая галіна ведаў, інструментарый якой знішчае аб'ект даследавання. Калі глядзець з гэтай кропкі, то і не шмат апісана і не так падрабязна, як хацелася б. А што зробіш, ёсьць гарады, ад якіх і

гэтага не застанецца. Трэба вітаць усё, што захоўвае для будучыні прыхавананую ў зямлі спадчыну.

Заўвага да структуры кнігі. Параграф «Дэмографія Крычава ў Х–XVIII стст.» трапіў нейкім чынам у раздзел «Планіроўка і забудова Крычава». Відавочна, што плошча занятай тэрыторыі і колькасць насельніцтва рэчы звязаны, але, тым не менш, планіроўка паселішча да дэмографіі ніякага дачынення не мае.

Літаральна некалкі слоў аб падзеях гістарычных, якія асвяляюцца ў кнізе.

Аўтар падае, што пры першым падзеле Рэчы Паспалітай рускія войскі «атрымалі загад узяць пад свой контроль новыя землі ў тэрмін паміж 1 і 7 верасня 1772 г.» Сапраўды, 5 верасня па юліанскаму календары па загаду генерал-губернатара З.Чарнышова пачалі агалошваць маніфест аб вечным далучэнні да імперыі¹⁹. Цікава, што 17 верасня дзяржаўнага грыгарыянскага календара ў 1939 г. (дзень уступлення Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь) адпавядала 4 верасня праваслаўнага юліanskага календара 1939 г. – акурат тады ў 1772 г., 4 верасня па юліanskім календары, дыслатацыраваныя ва ўсходній Беларусі войскі Расійскай Імперыі ўзялі ў свае рукі ўладу.

Моцнай рысай працы з'яўляецца яе побудова не толькі на археалагічных, але і на пісьмовых крыніцах. Большасць архіўных звестак прыводзіцца па дакументах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, частка – Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы. Да манаграфіі прыкладаюцца грунтоўныя спісы друкаваных крыніц у 47 пазіцый і літаратуры ў 242 пазіцыі.

Вялікая гістарычная частка манаграфіі, напэўна, таксама заслугоўвае ўвагі. Але так сталася, што зараз асабіста аўтару гэтых радкоў падалася больш цікавай археалагічная проблематыка. Якія б ні былі заўвагі, можна толькі парадавацца, што аўтар знайшоў магчымасць выдаць «Старадаўні Крычаў» і яшчэ адзін беларускі горад атрымаў прыстойную манаграфію.

¹⁹ Анішчанка Я.К. Беларусь у часы Кацярыны II. Мн., 1998. С. 23–24.

► Асколкі мінуўшчыны, лічбавы фотаапарат і каляровая паліграфія

Археологическое наследие Беларуси = Archaeological Heritage of Belarus. Мн., 2012. 192 с.

Альбом «Археалагічна спадчына Беларусі» надрукаваны ў колеры ў вялікім фармаце на крэйдавай паперы ў цвёрдай вокладцы накладам у 1500 асбонікаў. Кніга зроблена па ўзору падобных выданняў суседніх дзяржаў і адносіцца да сучаснага заходняга стылю мінімізацыі графічнай фіксацыі і рэканструкцыі, арыентацыі на выкарыстанне выключна фотаздымкаў. Скарбыстаны зборы больш дзесятка беларускіх музейных установаў (Менск, Віцебск, Гродна, Гомель, Палацак, Шклов, Ветка, Орша) і аўтарскія матэрыялы звыш 20 беларускіх археолагаў. Складальнік і адначасова адзін з навуковых рэдактараў выдання – доктар гістарычных навук Ляўко В.М. Выданне складаецца з чатырох раздзелаў, у якіх працтаваны каменны век, ранні жалезны век, перыяд старажытнай Русі і 14–18 стст. на землях Беларусі. Двухмоўныя руска-беларускія подпісы да фотаздымкаў падаюць назvu рэчы, матэрыял, датыроўку, месца знаходкі, год знаходкі, аўтара раскопак, месца захоўвання (часам з нумарам Кнігі паступлення). Але названыя элементы, на жаль, не абавязковыя. Памеры ў тэксле пры ілюстрацыях альбо графічны маштаб не прыводзяцца. Надрукавана больш за 1000 фотаздымкаў, але выразней структуры іх размяшчэння не прасочваецца, фотаздымкі не маюць нават нумарацыі, і, адпаведна, агульнага паказальніка па катэгорыях рэчаў. Калі парашунаць, то аматарскія сайты, напрыклад, domongol.su, значна пераўзыходзяць па дысцыплінаванасці, дакладнасці, якасці апісанняў і празрыстасці структуры альбом з грыфам Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Нават прагляд выдання «па дыяганалі» дазваляе заўважыць некаторыя істотныя хібы атрыбуцыі. Калі згрупаваць заўвагі, то атрымліваецца наступнае.

Кафля

Печ на фотаздымку 2004 г. да рэстаўрацыі ў палацы ў Нясвіжы падаецца як печ 17 ст., калі яна мае выразныя рысы апошній трэці 19 – пачатку 20 ст. (полка паміж ярусамі, відавочная дымаабаротнасць, топка з металічнымі дзверцамі ў корпусе, адкрыты арачны праём другой топкі, канелюры, доўгія каронкі). Па сутнасці, гэта і не печ, а печ-камін.

Зялёнапаліваная сцянная кафля першай пал. 17 ст. з трывма зоркамі ў шчыце з Мсціслава знаходкі 1981 г. падаецца як кафля з гербам Мсціслава. Добра вядома, што герб гэтага горада – ўзброеная мечам рука ў воблацы. Рука з мечам ёсьць над гербавай каронай, але яна тут – дадатковы элемент, кляйнот. Сярод прыватных гербаў такі кляйнот ёсьць у гербах Пруса, Помян, Посвіст, Пагоня, Котвіч і іншых. Гэта кафля друкавалася супрацоўнікам Музея старажытнабеларускай культуры НАНБ М.М.Яніцкай як кафля з характэрнымі трывма зоркамі ордэна кармелітаў у круглым шчыце, у кляштары ў якім яна і была знайдзена, а літары ОС абазначаюць «*Ordo Carmelitarum*» (ордэн кармелітаў).

Герб, які прадстаўляе сабой залаты паўмесяц і залатую зорку над ім у белым ці блакітным полі на кафлі з музея ў Оршы апісаны як герб Оршы. Але герб Оршы – залаты паўмесяц і срэбранны крыж над ім у блакітным полі, што няцяжка праверыць па класічнаму корпусу гарадскіх пячатак Э.Рымшы (падобны на герб Ружыцкі, адрозніваецца ад герба Кіслёўскі крыжком, на апошнім ён залаты ў чырвоным полі). Залатыя паўмесяц з зоркаю ў блакітным полі – гэта добра вядомы герб Леліва ці Годушэўскі, Ельце, Месяц, Пілецкі, Водзіцкі (яны адрозніваюцца кляйнотамі). Герб Леліва можна пабачыць на непаліўной заслаўскай кафлі з раскопак Ю.А.Зайца ў Заслаўлі ў 1980 г., якая змешчана ў альбоме.

Ну і, напэўна, ніякага дачынення да герба «Леў», якім карысталіся князі Заслаўскія, не маюць львы на непаліваных паясковых кафлях 17 ст., што былі адкрытыя Ю.А.Зайцам у Заслаўлі ў 1980 г. – калі прыняць тлумачэнне гэтых ільвоў як

геральдычных, то ўся Беларусь будзе належаць Заслаўскім, бо нават у альбоме можна знайсці львоў прыблізна такога ж выгледу на кафлях з Крычава і Быхава. Леў герба «Леў» стаіць на дзвюх лапах, а не паўзе па зямлі, як на кафлях з Заслаўля.

Зялёнапаліваная безрамачная кафля 16–17 стст. «маскоўскага тыпу» з раскопак 1983 г. Г.В.Штыхава падаецца, як знаходка на «селішчы Гарадзішча на р.Менцы Мінскага р-на Мінскай вобл.» Здаецца, подпіс паведамляе аб новым невядомым помніку археалогіі. Напэўна, знаходка зроблена ў іншым месцы – на гарадзішчы каля в.Гарадзішча на р.Менцы Мінскага р-на Мінскай вобл., як гэта вызначаюць аўтары альбома «Музей старожытнабеларускай культуры» (Мн., 2004. С. 276) і А.А.Трусаў у працы «Беларуское кафлярства» (Мн., 1993. С. 33), таму што на селішчы каля в.Гарадзішча знайдзены толькі матэрыялы 9–11 стст. (і яно не называецца Гарадзішчам), а на гарадзішчы каля в.Гарадзішча ёсьць матэрыялы 17–19 стст. Выяўлены тры асобныя этапы развіцця гарадзішча: 1) мяжа нашай эры, 2) 10–11 стст., 3) 17–19 стст. (Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць. Кн. 2. Мн., 1987. С. 45). Гэтае гарадзішча археолагамі называецца таксама Строчыцкім (Егор'янэнко А.А. К 70-летию Эдуарда Михайловича Загорульского // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). Мн., 1998. С. 4) ці праста гарадзішчам на р.Менцы (Алексеев Л.В. Минск и Друцк // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). Мн., 1998. С. 10–19), але юрыдычным дакументам з'яўляецца «Збор помнікаў», у якім гарадзішча аднесена да в.Гарадзішча. Атрымліваецца да таго ж, што ніжня мяжа датавання кафлі 16 ст. не адпавядае археалагічнаму кантэксту. Думаецца, датаванне кафлі 16–17 стст. занадта шырокое.

Паліхромная кафля 17 ст. з раскопак 2009 г. І.А.Марзалюка ў Магілеве можа быць датавана больш дакладна 1660-мі гадамі, бо на гэтым фрагменце са шчытатрымальнікам-ільвом захавалась частка даты «166...».

Сцянная кафля другой пал. 17 ст. з раскопак І.А.Марзалюка 2008 г. у Баркалабаве на самой справе з'яўляецца фрагментам

верхній часткі гзымсавай кафлі з надпісам кірылічнымі літарамі пад ільвамі-шчытатрымальнікамі (сустракающа і з лацінскімі літарамі). Не зразумелы прынцып адбору ілюстрацый: навошта было друкаваць фрагмент, калі цэлія экзэмпляры ўласна такіх кафляў з раскопак I.I. Сінчука 1988 і 1989 г. каля касцёла св. Станіслава ў Магілёве захоўвающа ў Магілёўскім абласным краязнаўчым музеі.

Непаліваная сцянная геральдичная кафля 17–18 стст. з раскопак 2006 г. В.М.Ляўко ў Шклоўскім замку па фармальных прыкметах не можа быць датавана 18 ст. Між іншым, тут ёсьць агульная праблема: кафля не можа быць датаваная стратыграфіяй, бо печ можа служыць і 50, і 200 гадоў. Можна датаваць кафлю толькі часам вырабу. Для гэтага трэба было б сабраць усе кафлі з датамі (такія сустракающа) і распрацаўваць тыпалагічную схему з інтэрвальнымі датыроўкамі на падставе датаваных у яўным выглядзе кафляў. На жаль, такога даследавання па беларускім знаходкам кафлі не зроблена.

Манеты

На адной з ілюстрацый залатыя манеты алтуны і дукат выглядаюць зялёнімі. Срэбраныя грыўны Вішчынскага скарбу з раскопак Э.М. Загарульскага 1979 г. выглядаюць залатымі, хоць у яго манаграфіі 2004 г. «Вішчынскі замак XII–XIII стст.» той самы слайд дае нармальны колер металу. Матэрыял зліткаў не паданы, год знаходкі пазначаны чамусці як 1976–1985 гг., грыўны называюща па-руску без істотнага ўдакладнення «плацёжныя», англійскі пераклад «Ingot or monetary grivnas» не супадае з рускім тэкстам, тым больш, носьбіты мовы называюць іх «Ingot of silver» (Spafford P., 1991). На іншых ілюстрацыях срэбраныя манеты надрукаваныя карычневымі (пры апісанні манет амаль ніколі не падаецца дзяржаўная прыналежнасць). Срэбраныя манеты 11 ст. з Ізбішча раскопак 1987 г. таксама маюць на ілюстрацыі карычневы колер.

Да слова, манеты з Ізбішча датующа не 11 ст., а 10 ст. У падвесцы ўжыты два куфіцкіх дырхемы (Саманіды, Ахмад б. Ісма‘іл, 907-914 гг., з іменем халіфа ал-Муктадзіра, вобласць аш-Шаш, 296/908-09 г.; Аббасіды, халіф ал-Муктадзір, 908-932 гг., з іменем спадчынніка Абу-л-‘Аббаса, г.Мадзінат ас-Салам, 298/910-11 г.), два візантыйскіх міліярысія (Іаан I Цымісхій, 969-976 гг.; Васіль II з Канстанцінам VIII, манета з 977-989 гг.) і два саксонскіх пфеніга (Атон II-III, 973-1002 гг.). Паколькі для саксонскіх пфенігаў не маецца мажлівасці дакладна вызначыць манарака (Атон II – 973-983 гг., Атон III – 983-1002 гг.), то варта дапусціць, што малодшаю манетаю з'яўляеца міліярысій Васіля II з яго братам Канстанцінам VIII, які адносіцца да 970-980 гадоў. Адпаведна ўвесь комплекс датуеца 10 ст.

Скарб манет з пач. 18 ст. з Нясвіжа 2002 г., пазначаны як аўтарская раскопкі А.В.Іова, на самой справе – выпадковая знаходка рабочых пры пракладанні траншэі. У той жа час, скarb 1974 г. з в.Лышчыцы Брэсцкай вобл. не лічыцца «аўтарскім» скарбам археолага Л.Д.Побалія, які перадаў яго ў музей у 2001 г. Дарэчы, пра апошні скарб чамусыці не напісана, што пададзена толькі 10 манет з амаль сотні. Размешчаны яны дзіўна: побач гарызантальна, у адзін радок два аверсы, потым два рэверсы ад дзвюх манет, што рабіць, рэч ясная, было не варта. Уласна, так нетрадыцыйна яны былі надрукаваныя ў альбоме «Музей старажытнабеларускай культуры» 2004 г., адкуль амаль усе фотаздымкі з раздзелаў «Археалогія» і «Кераміка» перавандравалі ў новую кнігу Г НАНБ.

Нейкім чынам у выданне трапіла манета, якая вызначана як польскі глогаўскі грош Казіміра 1505-1506 гг. Яна паходзіць з прыватнай калекцыі і прадстаўленая толькі адным бокам з Пагоняй. Атрымліваецца, што ў прыватнай калекцыі была археалагічнага паходжання манета. Да таго ж, прыведзены толькі бок з легендаю KAZIMIRI R POLONIE NATVS (Казіміра караля польскага сына), на ім няма даты пад Пагоняй. Не прыведзены больш істотны бок з іменем і тытулам эмітэнта SIGIZMVNDVS DVX GLOGOWIE (Сігізмунд князь глогаўскі) і з выяваю

дзяржаўнага герба Польшчы – Белага арла. У Глогаве ў 1498–1506 гг. сапраўды білісь гроши. Грош у 1505 і 1506 г. быў біты з датай пад Пагоняй. Паколькі даты пад Пагоняй на манеце з фотаздымка няма, то гэта грош без даты, які быў біты ў 1498–1504 гг. Не дрэнна было б назваць манарака і патлумачыць, што глогаўскі і апольскі князь Жыгімонт (1467–1548) стаў у 1506 г. вялікім князем літоўскім і каралём польскім Жыгімонтам I (Старым).

Нібыта літоўскі паўгрош варыянта «d» 1492–1506 гг. Аляксандра з раскопак 2005 г. В.М.Ляўко ў Шклоўскім замку з ніжнай часткі пабудовы 16 ст., на жаль, ніякага дачынення да вялікага князя Аляксандра не мае, што бачна нават па фотаздымку. На самой справе гэта драйпелькер 1633 г. Густава Адольфа (1621–1632) прыбалтыйскіх уладанняў Швецыі, менавіта Эльблёнга з анахранічнай датай (па Э.Капіцкаму 1995 № 9613). Магчыма, што гэта сучаснікі фальсіфікат, таму што вядомыя эльблёнгскія драйпелькеры Густава Адольфа нават 1635 г. На фота адзін край манеты падрэзаны пры вёрстцы і зараз два фотаздымкі выглядаюць як здымкі дзвюх розных манет.

Рэч нявызначанага металу з лацінскаю легендаю і выявую ружы з раскопак В.М.Ляўко 2008 г. у Віцебску, якая названая падстаўкай 18–19 стст., вельмі падобная на невялікую (адносна падстаўкі) тэкстыльную пломбу 17 ст.

Катализкі медальён 17 ст. з раскопак 2002 г. В.М.Ляўко са Шклова з выразнымі подпісамі святых (Алаізій, Ігнацій і Францыск) не атрыбутаваны, а ў іншых месцах кнігі каталіцкія медальёны ў горшым стане добра вызначаныя і падпісаныя.

Шкло

Шкляное начынне другой пал. 17 ст. з моцна адагнутым шырокім венчыкам без жгутавага паддона з раскопак А.В.Іова 2008 г., якое вызначана як шкляніца, хучэй за ўсё, рэзервуар лампадкі, што масава трапляюцца каля кульставых помнікаў 17–18 стст.

Бутыль 17 ст. з раскопак 2008 г. В.М.Ляўко ў Оршы вельмі нагадвае шарападобныя сплошчаныя ў ніжній частцы бутэлькі другой пал. 18 ст., вядомыя з добра датаванага слоя з раскопак Калінінграда 2006 г. Я.А.Калашніка.

Рознае

Выпадковая знаходка 2000 г. з в.Брылі Барысаўскага раёна, паводле тэкста подпісу, паходзіць з раскопак А.В.Іова і І.Н.Рабцэвіча (так замест В.Н.Рабцэвіча). Зразумела, што першае выключае другое, і наадварот: альбо выпадковае, альбо з раскопак.

Агульны подпіс «гліна», напэўна, павінен быць іншым, кшталту аблепеная гліна, тэракота ці каменны тавар. Аднойчы мільгануў подпіс пры сяжерах 17-18 стст. «метал», ён павінен быць больш дакладным, напрыклад – «жалеза».

Бронзавыя рэчы з ювелірнай майстэрні 17 ст. з Полацка з раскопак Дз.У.Дука 2005 г. больш нагадваюць рэчы кравецкай майстэрні – гэта гаплычкі, іголкі, гузікі, мацевальныя прымерачныя булаўкі, напарстак.

Аднакручковая блясна 16 ст. з раскопак 1991 г. В.М.Ляўко ў Гарадзішчы выклікае здзіўленне, бо блясна ў сучаснага чытача асацыруеца са спінінгам, які з'явіўся ў другой пал. 19 ст. у Англіі. Варта было напісаць, што блясна ўжывалася для зімовай рыбалкі спосабам адвеснага вужэння ў лунцы ці з лодкі, альбо для праводкі «дарожкай». Тут прыдалася б у легендзе даўжыня і вага прылады. Можна толькі здагадвацца, што гэта доўгая (да 20 см) блясна для праводкі ў гарожы тыпу I па класіфікацыі А.В.Кузы.

Двухбаковы састаўны грэбень з раскопак 1999 г. В.М.Ляўко з Друцька ўпэўнена датуеца аўтарам сцісла 11 ст. Тут становіцца зразумелым, што не пашкодзіла б па ўсяму альбому ўдакладненне падстаў датыроўкі рэчаў – ці то стратыграфічная, ці то па стратыграфічна датаваных аналагах, ці то тыпалагічная датыроўка. На думку Б.А.Колчына ў Ноўгарадзе двухбаковыя састаўныя грэбні з'яўляюцца ў сярэдзіне 12 ст. і паступова выходзяць з масавага ўжытку ў канцы 13 ст.

Гродзенскі тусік 12–13 стст. з раскопак Старога замка ў Гародні Трусаў А.А. 1985–1989 гг. падаецца як рэч з графіці. Зразумела, што маленькі тусік пяць гадоў не выкапвалі, ды і тэрмін «графіці» больш прыдатны да прадрапаных надпісай на помніках дойлідства, прынасі, у адносінах да берасцянных грамат ён не ўжываецца. Удакладніць звесткі самастойна па названай рэчы цяжка, паколькі месцы публікацый прадметаў не падаюцца, у адрозненне, напрыклад, ад альбому «Дзякаратаўна-прыкладное мастацтва Беларусі XII–XVIII стагоддзяў» Н.Ф.Высоцкай, дзе гэта зроблена метадычна і сэнсоўна.

Керамічная плітка з выявай ганчара 17–18 стст. наогул акрамя датыроўкі нічога больш не мае ў сваёй метрыцы, нават не вядома, ці яна з Беларусі.

Фрагмент паліхромнай талеркі з архітэктурным пейзажам у стылі рамантызму з градацыямі колеру з раскопак В.М.Ляўко 1993 г. у Оршы датуецца даследчыцай 17 ст., але гэта напэўна 19 ст.

Рэчы культа

Абрэзок-змеявік без датыроўкі з раскопак П.Ф.Лысенка ў Берасці не варта было так вызначаць (нават следам за аўтарам), бо змеявікі не называюцца абразкамі.

Фёдар Страцілат ніколі не быў архангелам, як памылкова падана ў легендзе да медальёна 15 ст., што выпадкова быў знайдзены ў Юравічах Калінкавіцкага р-на (подпіс без даты знаходкі і месца захоўвання). Ён быў вялікапакутнікам. Медальён паўтарае двустворчаты змеявік 13 ст. «Св. Фёдар Страцілат», аглавіе мадыфікавана, ён мог паўстаць не толькі ў 15 ст. але і пазней.

Побач паданы амулет-змеявік 14 ст. з выяваю Хвёдара-воіна з раскопак 1995 г. С.В.Тарасава ў Полацку. Паколькі захавалася адна створка з гладкім абаротам, то варта было напісаць, што ўдакладненне «змеявік» было зроблена па аналагам. Засмучае той

факт, што подпісы не уніфікованыя: Хвёдар Страцілат (Ваеначальнік) і Хвёдар-воін гэта адзін і той жа святы.

Падвеска манетавідная з княскім знакам 12–13 стст. з раскопак Т.С.Бубенькі 1983 г. у Віцебску на самой справе – круглы медальён з выявай дэградаваўшага працветшага крыжка візантыйскага выгляду. Паўстае міжволі пытанне, ці варта было называць падвеску манетавідной з-за таго што яна круглая, тым больш у адносінах да падвескі, датыроўка якой супадае з безманетным перыядам. Выява медальёна можа быць апісаная як працветшы якар альбо падобная да яго грэцкая літара «гамма», што ўжывалася як эўфімістычны хрысціянскі сімвал Crix dissimulata. Форма для адліўкі падобнага медальёну знайдзена ў Цверы ў яме, датаванай манетамі канца 15 – 16 стст.

Варта было ўдакладніць, што створка літога абрэзка-складня з эмаллю з выяваю Маці Божай з прадстаячымі 18 ст. з раскопак Г.М.Сагановіча 1986 г. на тэрыторыі Багаяўленскага манастыра ў Полацку з'яўляецца стараабрадніцкім абрэзком расейскай вытворчасці. Больш таго, паколькі ўжыта эмаль і аглавіе імітацыйнае, то яго можна датаваць другой пал. 19 ст. Дарэчы, у адносінах да складняў традыцыйна ўжываеца вызначэнне меднае ліццё, а не бронза, як падана ў тэксле альбому.

Нацельны крыж з раскопак В.М.Ляўко 2003 г. у Копысі, які датаваны 14–18 стст., стылістычна па доўгіх «хвалістых» руках Хрыста і выцягнутым тулаву датуеца канцом 16 – 17 ст., аб чым нескладана даведацца са стаўраграфічных даследаванняў. Больш таго, крыж не мае кілевіднага выступу ў ніжній частцы, як падобныя помнікі 16 ст., фігура ўкрыжаванага Хрыста па пластыцы адпавядае ўзорам 18–19 стст., адсутнічаюць дадатковыя клеймы і надпісы, якія характэрныя для 16–17 стст., тонкае профільнае аглавіе таксама адпавядае перыяду 18–19 стст. На жаль, абарот крыжа не прыведзены, таму складана сцвярджаць нешта адносна даціроўкі напэўна. Але відавочна, што да 14 – 16 стст. ён не мае дачынення.

Нацельны крыж з раскопак А.В.Іова 1997 г. Снядзінскага магільніка ў Петрыкаўскім раёне, які датаваны 16 ст., тыпалагічна датуеца другой пал. 17 – пач. 20 ст.

Недатаваны накладны крыж з раскопак Т.С.Бубенькі 1997 г. у Віцебску стылістична можа быць датаваны 18–19 стст. На карысць познай даціроўкі 19 ст. гаворыць жоўты колер метала (калі толькі колер не з'яўляецца эффектам Фоташопа).

Энкалпіён 12 ст. з раскопак П.Ф.Лысенкі ў Берасці апісваецца як напрастольны, што не можа быць – энкалпіёны бываюць толькі наперснымі.

Энкалпіён 12 ст. з Берасця з раскопак П.Ф.Лысенка 1969 г., калі меркаваць па інкрустацыі, хутчэй адносіцца да 13 ст. Гэты машчавік паходзіць са слоя 14 ст., у корпусе энкалпіёнаў датаваны на 12–13 стст., і год раскопак паданы іншы – 1968 г. (Корзухіна Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. СПб., 2003. IV.3.3/2).

Некаторыя апісаныя ў альбоме энкалпіёны нібыта спалучаюць тэхніку ліцця і разьбы, а на самой справе яны не рэзаліся, а былі прачаканенны альбо падпрайлены разом.

Шчырую зацікаўленасць чытачоў-мастацтвазнаўцаў выклікаў энкалпіён 12 ст. з Полацка з раскопак Дз.У.Дука 2007 г., на якім раставая постаць апісваецца як выява князя Глеба з Сафійскім саборам у руцэ. Справа ў тым, што даследчыкі энкалпіёнаў дагэтуль не высвятлілі, які сабор трymае князь і прынцыпова апісваюць усе барысаглебскія энкалпіёны проста як «крыжы з выявай князя з саборам у руцэ» (Корзухіна Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. СПб., 2003). Але, калі гаршчок 13 ст. з выразным кляймом на донцы ў выглядзе сучаснай кірылічнай літары Ф з раскопак І.А.Марзалюка 2005 г. на Замчышчы ў Магілёве апісваецца ў альбоме як гаршчок з кляймом у выглядзе знака Рурыкавічаў, то гэта падважвае давер і да іншых подпісаў альбома.

I напрыканцы. Незразумела, чаму на кожным развароце альбому злева зверху на палях паўтараецца на дзвюх мовах загаловак «Летопись белорусской археологии / The Annals of the Belarusian Archaeology», а кніга называецца інакш – «Археологическое наследие Беларуси = Archaeological Heritage of Belarus».

► Палешукі, тутэйшыя, мясцовыя ды іншыя

Трансфармацыя культуры і грамадства Беларускага Палесся: Мінулае, сучаснасць, перспектывы. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйших навучальных устаноў 15–16 сакавіка 2002 года. Брэст, 2003. 170 с.

Даволі складана напісаць усебаковую рэцэнзію на зборнік з вялікай колькасцю прац розных аўтараў па разнастайных пытаннях. Не спрабую гэта і рабіць. Уласна кажучы, напісаная ніжэй варта ўспрымаць не як рэцэнзію, і нават не як дыскусійны артыкул з нагоды публікацыі, а як голас у дыскусіі па проблемах этнічнай гісторыі Палесся 20 ст. пры захаванні формы рэцэнзіі на зборнік прац. Зборнік даў зручную магчымасць пабачыць, як сёння ставіцца да пэўных аспектаў гісторыі Берасцейшчыны вялікая колькасць асоб са спецыяльнай гістарычнай адукцыяй, да таго ж гісторыі свайго рэгіёна.

Выдадзеная кніга носіць назуву «Трансфармацыя культуры і грамадства Беларускага Палесся: Мінулае, сучаснасць, перспектывы. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйших навучальных устаноў 15-16 сакавіка 2002 года». (Брэст, 2003. 170 с.)

Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў па пытаннях гісторыі Палесся ўключаюць 36 прац. За выключэннем двух польскіх аўтараў, астатнія – брэстчане, студэнты ці маладыя выкладчыкі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітета імя А.С.Пушкіна. Студэнты 3–4 курсаў складаюць $\frac{1}{4}$ частку аўтараў, трохі менш паловы – студэнты 5 курса, некалькі менш за $\frac{1}{3}$ – аспіранты. Практычна ўсе аўтары – выхаванцы гістфака, студэнцкія працы – вынік іх дзейнасці ў навукова-даследчых гуртках і аб'яднаннях на гістфаку. На беларускай мове напісана амаль трэцяя частка прац, дзве па-польску, астатнія – па-руску.

Выдавец і друкар матэрыялаў – Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт, наклад невялікі – толькі 100 экз., танны рызаграфічны друк, папера добрая, кніжны блок kleены, у мяккай вокладцы.

Істотна, што кірауніцтва ўніверсітета разумее, наколькі важна, каб студэнт адчуў сябе сапраўдным даследчыкам і пабачыў вынік сваёй працы.

Моцным бокам студэнціх прац з'яўляецца пабудова даследаванняў на архіўных матэрыялах (у першую чаргу Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці). Большасць студэнціх прац маюць сапраўдную даследчыцкую вартасць і з'яўляюцца ўкладам у скарбонку нашых ведаў аб мінулым. Добра, што студэнты выступаюць разам з маладымі выкладчыкамі, як больш дасведчанымі.

Шкада, што ў аўтараў няма магчымасці пашыраць архіўную «геаграфію», бо, напэўна, шматлікія матэрыялы па Берасцейшчыне міжваеннага перыяду можна знайсці ў Дзяржаўным архіве Гродзенскай вобласці. Асаблівасцю даваеннага справаводства было рассыланне копій ваяводскіх спрадзяданняў у суседнія ваяводствы. Таксама існавалі дзесяткі копій павятовых рапартаў, якія рассыпаліся па паветах і сямі ваяводам «крэсовых» ваяводстваў²⁰. Калі нешта не «ацалела» ў адным архіве, ёсць шанс знайсці гэта ў іншым. Міжволі заўважаеш, што ў матэрыялах спасылкі на афіцыйныя ўставы паводле ўрадавых выданняў законаў адсутнічаюць – падобна, што ў Брэсце яны недаступныя. Не найлепш абстаіць справа з веданнем сучасных публікаций па тэме, нават калі яны выйшлі ў Брэсце, а тым больш у іншым абласnym цэнтры. Відавочна, што амаль не закранаюцца тэмы Берасцейшчыны часоў Расійскай Імперіі, бо матэрыялы знаходзяцца ў цяжкадаступных для выхаванцаў універсітета архівах Гродна, Мінска, Вільнюса, Масквы, Санкт-Пецярбурга (у першую чаргу). Таксама не распрацоўваюцца масава на ўзроўні прац з першакрыніцамі тэмы перыяду Рэчы Паспалітай, якія патрабуюць матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Мінску, дзе захоўваюцца шматлікія справы гарадскіх магістратаў і іншых установ²¹.

²⁰ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (далей – ДАГВ). Ф.541. Воп.1. Спр.156. Арк.10.

²¹ Центральный государственный исторический архив БССР в Минске : Путеводитель. Мн., 1974.

Ва ўступе навуковы рэдактар, доктар філософскіх навук І.І.Акінчыц піша аб неабходнасці вывучэння ў студэнцкіх гуртках гісторыі свайго края, як першым кроку ў гістарычную навуку. Большасць прац (не толькі студэнтаў, але і аспірантаў), сапраўды, тычыцца ўласна гісторыі Берасцейшчыны. Гэта добра, бо беларуская савецкая гістарычная навука ў імкненні да абагульнення часта пераскокала этап назапашвання канкрэтных ведаў, што вяло да ўжывання ідэалагізаваных штучных схем, да якіх адмыслова падбіраліся факты. У нядаўнія часы пэўныя накірункі гістарычных даследаванняў не развіваліся, асабліва па Заходній Беларусі. На жаль, у працах зборніка практична не выкарыстоўваюцца мажлівасці аналіза лічбавай інфармацыі, якой так багатыя архіўныя крыніцы. На гэтым фоне вылучаецца адзіная праца – польская аўтара А.Маркоўскага (Беластроцкі ўніверсітэт) аб геаграфіі выбару супругаў у яўрэйскім асяроддзі.

Агульны недахоп выдання – дрэнная вёрстка: адарванасць лічбаў ад скрачэнняў («г.», «ст.», «руб.» і г.д.), адарванасць ініцыялаў ад прозвішчаў, адарванасць прыназоўнікаў на пачатку сказаў, сустракаюцца прамахі карэктуры, малаватыя ўнутраныя палі, адсутнічаюць пераносы (апошняе не вельмі істотна).

Фармальна працы не падзеленыя на блокі, але некалькі груп можна вылучыць: гісторыя шляхты, хрысціянства ў розных аспектах у 17–19 стст., гістарыяграфія, грамадскія рухі п.п. 20 ст., хрысціянства ў п.п. 20 ст., асветніцкая дзейнасць у п.п. 20 ст., гісторыя яўрэйства п.п. 20 ст., адукцыя ў 1939–1951 гг.

Найбольшую цікавасць выклікаюць даследаванні па перыяду п.п. 20 ст.: «польскаму», даваеннаму «савецкаму» і «акупацыйнаму», бо яны заўсёды забяспечваюцца арыгінальнымі крыніцамі. Паколькі працы сур’ёзныя, то пры аглядзе і ставіцца да іх трэба адпаведна. Для прыкладу прывядзем некалькі прац, якія звязаныя з этнічнымі пытаннямі.

Выкладчык Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта А.В.Трафімчык, калі піша пра ўкраінскія школы на берасцейска-пінскім Палесці, добра разумее, што кранае кавалак вострага пытання аб этнічнай прыналежнасці мясцовага насельніцтва. Уласна таму матэрыйял цікавы: можна даведацца, што мяжа паміж Украінай

і Беларуссю наследуе «адміністрацыйную» мяжу паміж КПЗБ і КПЗУ (адпаведна з «партыйнай» праходзіла і «камсамольская» мяжа), якая ўтварылася пад уплывам збегу акалічнасцяў, што клопат «Саветаў» аб нацыянальных школах у Заходній Беларусі быў звязаны з планамі анексіі Прыбалтыскіх рэспублік (пры выразнай абыякавасці да гэтага пытання на ўсходзе рэспублікі).

Аўтар вымушана кранае пытанне перапісу і «тутэйшых»: ён слушна спасылаецца на думку Ф.М.Клімчука, што само гэта слова – паланізм (с. 129). Але, здаецца, і прapanаваны Ф.М.Клімчуком адваротны пераклад на палешуцкія гаворкі не заўсёды будзе дакладным, бо шырокая, па маіх назіраннях, яшчэ нядайона ўжывалася пралазітыўная намінацыя кшталту «я тут народыўся».

Прынамсі, варта было б узгадаць, што шматлікія польскія афіцыйныя дакументы ўжываюць да вызначэння нацыянальнасці мясцовага насельніцтва тэрміны «мясцовых»²² і «паляшук»²³. Акрэсленне перапісу «тутэйшы» ў іх не сустракаецца, хаця датаваныя яны на другую палову 1930-х гадоў і маглі ўжо засвоіць «афіцыйную» тэрміналогію перапісу. Цікава, што і рапарт ад 9.01.1932 г. «па гарачых слядах» аб выніках другога перапісу 1931 г. войта Кобрынскай гміны да павятовага старасты не ведае тэрміна «тутэйши», што фігуруе ў надрукаваных матэрыялах: «...тых, якія валодаюць польскай мовай 1333 асобы, украінскай мовай 2337 асоб, 301 беларус., мясцовай 9281 асоб, жыдоўскай 100 асоб, рус. 127, яўрэйскай 10 асоб, грузінскай 1 асоба» (пераклад мой. – I.C.)²⁴.

²² Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей – ДАБВ). Ф.45. Воп.1. Спр.168. Арк.137; Р-3с. Воп.5. Спр.4. Арк.6.

²³ ДАБВ. Ф.3. Воп.1. Спр.188. Арк.2; Ф.Р-3с. Воп.3. Спр.15. Арк.67, 74; Ф.Р-3с. Воп.5. Спр.4. Арк.106 аб.; Ф.2029. Воп.2. Спр.23. Арк.8, 21, 29, 48, 102, 120, 164, 166, 172, 180, 187.

²⁴ ДАБВ. Ф.45. Воп.1. Спр.103. Арк.12 («Spis ludności dokonany w dniu 9 i 10 grudnia 1931 r. na terenie gminy Kobryń wykazał w ogólnej sumie 13490 osób po przekazaniu do m.Kobryń osiedli stanowiące przedmieścia m.Kobryń. – W liczbie ogólnej znaczy się: obladających językiem polskim 1333 osoby, językiem ukraińskim 2337 osób, 301 białorus., miejscowościem 9281 osób, żydowskim 100 osób, ros. 127, hebrejskim 10 osób, gruzińskim 1 osoba»).

Можа, і не варта было б разбірацца з нагоды артыкула А.В.Трафімчыка з этнічным складам насельніцтва Берасцейшчыны – ён асвятляе іншую тэму. Але гэтая праблема, як аказалася, праходзіць стрыжнем праз палову артыкулаў зборніка. Адказ на пытанне пра «тутэйшых» і «паляшукоў» ляжыць на паверхні і пад бокам – у Брэсцкім архіве, але чамусьці аказалася складана гэта ўвесці ў абарот.

Больш таго, Брэсцкая вобласць у 2003 г. закончыла выдаваць кнігі серыі «Памяць» па раёнах вобласці і ні ў адной з іх няма ўзгадкі пра афіцыйны даваенны этонім «паляшук», хаця ўсе яны ствараліся па архіўных матэрыялах. Калі тэрмін «паляшук» у кнігах «Памяці» сустракаеца, то толькі як вызначэнне геаграфічнага размяшчэння насельніцтва, якое лічыцца беларускім²⁵. Тлумачэння ў можа быць два: альбо ігнараваўся «польскі» перыяд з-за іdealагічных засад, альбо хавалі, як кажуць, «галаву ў пясок» пры асвятленні этнічных пытанняў. І першае і другое не з'яўляеца канструктыўным спосабам для вырашэння праблемы.

Здаецца, ужо прыспеў час кінуць гісторыкам бясконцыя арыфметычныя забаўкі з «тутэйшымі». Усё проста і складана адначасова.

Насельніцтва карысталася этніканамі рознага ўзроўню, якія ўжываліся ў залежнасці ад абставін: у павятовым цэнтры чалавек мог называцца як жыхар вёскі, у ваяводскім цэнтры – як жыхар павета, а яшчэ далей – як жыхар ваяводства (паводле іdealльнай схемы). «Тутэйшыя» – не больш чым тэхнічны тэрмін. Не было папяровых «тутэйшых» перапісу, але і этонім «паляшук» быў экзаэтнонімам. Мяццовae насельніцтва ведае пра яго, але ў якасці эндаэтноніма ён выступае як фантомная (!) назва – маўляў, паляшукі не мы, а жыхары мяццовасці побач; калі браць з накірунку Брэста – то на усход і паступова да р.Гарынь, калі з боку Баранавіч – то на поўдзень (сучасныя асабістыя шматгадовыя назіранні мовазнаўцы М.Ф.Клімчука і іншых беларускіх і украінскіх дыялектолагаў). Трэба ўдакладніць, што беларусы пад гэтае акрэсленне ніколі не трапляюць.

²⁵ Гл., напрыклад: Памяць: Столінскі раён. Мн., 2003. С. 99, 133, 137, 141.

Можа варта было б прызнаць, што не ў нейкай Палінэзіі, а ў цэнтры Еўропы ў 20 ст. (зараз ужо ў 21 ст.) на вялікай тэрыторыі існуе з'ява, якую акрэсліі этналінгвістычнай непарыўнасцю? Калі ўжо казаць пра мову брэсцкага Палесся, то яна дастаткова добра вывучаная, таму не выпадае фантазіраваць аб сотнях тысяч беларусаў, палякаў ці прадстаўнікоў іншых нацый на гэтай тэрыторыі ў п.п. 20 ст. – на ўсёй абшары ў апорных крапках зараз рээструюцца толькі палешуцкія гаворкі²⁶.

Па сутнасці, мы маем дачыненне да народа, прынамсі, на працягу апошняга стагоддзя, які суб'ектыўна ўсведамляе сваю моўную агульнасць і адрозненне ад «чужых» (калі не казаць ужо пра аб'ектыўныя своеасаблівые антрапалагічныя паказчыкі, каб пазбегнуць падазрэння ў расізме), але не мае назвы, што лічыцца ў этналогіі немагчымым²⁷.

Можна яшчэ дадаць, што да 1915 г. існавала і «канфесійнае» старажытнае самавызначэнне «рускія» (напрыклад, пад Брэстам), якое ў час эвакуацыі было пад націкам расійскай адміністрацыі заменена на зразумелае этнічным рускім акрэсленне «русыны» (паведамленне былога супрацоўніка Інстытута мовазнаўства АН БССР М.С.Ліпко).

Так што, падобна, рускія, тутэйшыя і ўкраінцы перапісу 1931 г. па-просту тое самае дастаткова аднастайнае насельніцтва, але якое вызначылася ці то па роднай мове, ці то па засвоенай у

²⁶ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963; Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах. Т.1. Раслінны і жывёльны свет. Мн., 1993 і іншыя працы.

²⁷ Варта прывесці выкazванне вядомага тэарэтыка этналогіі Брамлея Ю.У.: «Приступая к рассмотрению вопроса о вычленении этносов среди других общностей людей, нельзя не обратить внимание на наличие и у племен, и у народностей, и у наций одного общего весьма наглядного и вместе с тем непременного внешнего признака: каждое из этих образований имеет свое самоназвание – собственное имя. (...) Нет и не было ни племени, ни народности, ни нации, ни национальности, у которых бы оно отсутствовало» (Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии: Очерки теории и истории. М, 1981. С. 12).

войску ці ў эвакуацыі рускай мове, альбо па месцу пражывання, бо не ведала, як назваць сваю мову (дагэтуль існуоць акрэсленні-эвфемізмы кшталту «загародскія гаворкі», якія пазбаўляюць ад незручнасці назваць рэчы сваімі імёнамі). Падобна, гэта ў значнай ступені тычыцца і «палякаў» перапісу (вынікі абмена насельніцтвам паміж Польшчай і СССР па пагадненні 1945 г. дазваляюць з'арыентавацца, якая доля ад «палякаў» перапісу была сапраўднымі палякамі).

Варта яшчэ раз вярнуцца да цытаванага дакумента па Кобрыйскай гміне, дзе было падана, што валодаюць мовамі «жыдоўскай» (ідзіш) 100 асоб, «яўрэйскай» (іўрыт) 10 асоб²⁸.

²⁸ Зразумеў, што тут вымушана, міжволі, уключаюць ў дыскусію паміж рэдакцыяй «Гістарычнага альманаха», з рэдактарам якога паважаным А.К.Краўцэвічам мяне звязваюць гады сумеснай вучобы і працы, і вядомым беларускім гісторыкам Э.І.Іофэ, якога вельмі насымрэч шаную як апантанага даследчыка і надзвычай добразычлівую асобу, аб выкарыстанні тэрмінаў «жыды» і «яўрэі». (Гл.: Рэдакцыйная заўвага // Гістарычны альманах. Т. 6. Гародня, 2002. С. [236]). Паводле цытаванага мной дакумента ўсё проста і зразумела, слова «яўрэй» у форме прыметніка было і ў польскай мове, але тычылася толькі тых, хто валодаў «габрэйскаю» моваю. Калі стаць на гэты пункт гледжання, то нават шырокавядомае не вельмі прывабнае выказванне рускага пісьменніка Ф.М.Дастаўскага аб «жыдзенятах» і «яўрэях», якое любяць цытаваць пэўныя колы рускамоўнай грамадзкасці, набывае не толькі крыўдны сэнс. У надрукаваным у 1879 г. рамане «Браты Карамазавы» у першай кнізе гаворыцца: «Познакомілся он [Федор Павлович] сначала, по его собственным словам, «со многими жидами, жидками, жидишками и жиденятами», а кончил тем, что под конец даже не только у жидов, но «и у евреев был принят» (Достоевский Ф.М. Братя Карамазовы / собр. соч. В 15 томах. Т. 9. Л., 1991. С. 25). Па сутнасці, пісьменнікам тут вызначаецца розніца сацыяльнага статуса. Не так усё проста і з ужываннем тэрміна «жыд» у польскай мове. Нарматыўна, канешне, жыд і ў Польшчы жыд, але пад час паўстання 1863 г. «чамусьці» паўстанцамі афіцыйна пачынаюць ужывацца ветліва-ліслівия выразы кшталту «грамадзяне палякі веры майсеевай», «ізраэліты», «палякі-ізраэліты» (гл.,

Зразумела, што ўсе тыя, хто валодаў інтэлігентным іўрытам, маглі гаварыць на простанародным ідзіш. Без сумнення, абедзьве групы складаюць яўрэі. Тым не менш, яны пададзены асобна. Ці не адбылося так і з палешукамі? Той, хто мог гаварыць на ўрадавай польскай мове, трапіў у групу з палякамі, хто скончыў царкоўна-прыходскую школу і мог чытаць – быў вызначаны як рускі і г.д. Цікава, ці прарапцыянальна па полу дзеляцца носьбіты моў рэгіёна ў розных групах? Такая праверка хутка дала б адказ, ці мае падставу выказанае вышэй меркаванне, бо колькасць хлопчыкаў с пачатковай адукацыяй была большай ад колькасці дзяўчынак.

Час сказаць слова на карысць міждысцыплінарных сувязяў. Калі дасягненні лінгвістаў будуць існаваць толькі для лінгвістаў, этнографаў – толькі для этнографаў, гісторыкаў – толькі для гісторыкаў, то скласці праўдзівыя вобраз мінулага будзе цяжка.

Трохі нярвуюе прыцягненне аўтарам у якасці эксперта па «эвалюцыі свядомасці» палешуку ў беларускі бок у даваенны час сучаснага польскага даследчыка П.Эберхардта²⁹. Пры ўсёй павазе

напрыклад, Dzieje żydów w Polsce: Wybór tekstów zróżdłowych XIX wiek. Warszawa, 1994. S. 109–123). Дарэчы, калі казаць пра слова «яўрэй», то незразумела, чаму яўрэі пагаджаюцца на яго істотнае скажэнне і ўжыванне ў форме, якая неведама з якой нагоды прынятая ў бібліі праваслаўных на рускай мове акурат у такім напісанні, бо ў арыгінале саманазва яўрэяў на тым самым інтэлектуальным іўрыце гучала як «егудий». А калі прыгадаць уласна яўрэйскія акрэсленні высокага статуса асобы ў парадкаванні з іншымі адзінаверцамі «рэбе» і «морэйнэ» (адкуль, здаецца, паходзіць распаўсюджаное сярод музыкантаў жаргоннае непрыязннае «марамой»), то пачынаеш разумець, што тэма па-просту вартая асобага артыкула, а не хуткага «агнівога кантакта» паміж паважанымі ў колах беларускіх гісторыкаў асобамі.

²⁹ Чамусыці ігнаруеца дыяметральна супрацьлеглая ацэнка не меньш вядомага, але больш дасведчанага беларускага даследчыка Ф.Д.Клімчука: «Українская тэндэнцыя зь сярэдзіны XIX ст. пачала ўзрастаць. Асаблівы рост яе назіраўся ў 30-я гады XX ст.» (Клімчук Ф. Некаторыя асаблівасці этнанацыянальнай самасвядомасці заходніх палешуку // Форум. Зіма 1995–1996. № 2. С. 14).

да яго спецыяльных дэмографічных даследванняў вымушаны нагадаць, што існуюць штомесячныя шматсторонкавыя справаздачы палескага ваяводы, рапарты павятовых стараст, рапарты войтаў гмін (апошнія пісаліся два разы на месяц³⁰), даступныя ў Брэсцкім архіве, якія малююць, на маю думку, іншыя карцінкі. Міфаў у нас і так хапае, без дапамогі замежных навукоўцаў. Прасцей было спытаць ў бабулек пад Брэстам, якія яшчы дажылі да нашых часоў, як справа была. Я б даў ім больш веры. А сапраўды, метады палявой этнаграфіі вельмі былі б тут прыдатныя. Спасылка на «асабістую думку даследчыка» ды на прызнаны аўтарытэт замест аргументаў – апошняя справа; калі няма грунтоўных фактаў, то лепш гэта проста вызначыць.

Цяжка пагадзіцца з пастулатам А.В.Трафімчыка аб дэўкраінізацыі паляшукоў, бо гэты тэрмін гаворыць аб папярэдній украінскай самасвядомасці, а, як відаць з вышэйшага прыклада, перапіс фіксаваў толькі мову. Трэба яшчэ давесці, што яны былі ўкраінцамі. Факты гавораць, што дагэтуль этнічная самасвядомасць паляшукоў размытая, а сучаснае самаакрэсленне «беларус» з'яўляецца, па-сутнасці, палітонімам. Нельга пагадзіцца з прыцягненнем фактаў запісаў у пашпартах мясцовых жыхароў «беларус» або «рускій» як аргументам дэўкраінізацыі ў 1939-1941 гг., бо сельскае насельніцтва атрымала пашпарты толькі ў 1970-х гадах. А вось не ўзгаданы факт шырокай дзейнасці на брэсцкім Палессі ў часы Другой сусветнай вайны і ў першыя пасляваенныя гады «бульбашоў» УПА (Украінскай паўстанцкай арміі), здаецца, можа сведчыць на карысць сцвярджэнняў аўтара, бо выразна і недвусэнсоўна гаворыць аб абуджэнні або павароце да украінскасці пэўнай колькасці насельніцтва Берасцейшчыны³¹.

Яшчэ менш падобнае на праўду палажэнне, што «проблема ідэнтыфікацыі «тутэйшых» пачала «прачынацца» разам з нараджэннем нацыянальных эліт украінцаў і беларусаў, паўсталі

³⁰ ДАБВ. Ф.45. Воп.1. Спр.103. Арк.18.

³¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів, 1993 ; Вайна закончылася, а людзі гінулі: З успамінаў А.М.Сушчука // Памяць: Кобрынскі раён. Мн., 2002. С. 394–396.

перадусім не як этнічная, а як (геа)палітычна» і тычыцца толькі п.п. 20 ст.

А што рабіць з назваю цыкла нарысаў П.М.Шпілеўскага «Падарожжа па Палессі і Беларускім краі», надрукаваным у 1853–1855 гг.? Ён жа выразна аддзяляе Беларусь і Палессе, і няцяжка здагадацца, што не з-за асаблівасцяў рэльефа, а з-за людзей, якія там жывуць.

З другога боку, ці так даўно адбыўся працэс кансалідацыі ўкраінцаў у нацыю? Сучасны ўкраінскі ўніверсітэтскі падручнік паведамляе, што этонім «украінец» пачаў ужывацца з апошняй чвэрці 19 ст.³²

Аўтар не звярнуў увагу, што лічба ўкраінцаў у Палескім ваяводстве, названая ў адной з сучасных ацэнак, што ён ужывае, ідэальна супадае з колькасцю «тутэйшых» па перапісу 1931 г. (і там, і там фігуруе 708 тысяч). Ён дадае 54 тысячи ўкраінцаў і спрабуе паразноўваць лічбы, што атрымаліся. Першае, што прыходзіць у галаву – неахайнасць выкарыстанай публікацыі, дзе, верагодна, забыліся да «рэканструяваных» украінцаў дадаць «сапраўдных» украінцаў, якія былі паданыя ў перапісу. Аўтар чамусыці сучаснай публікацыі ў нерэцэнзованым выданні безпадстаўна верыць больш, альбо ў той жа ступені, як і першакрыніцы. У выніку, ён заяўляе, што дадзеныя па «тутэйшых» тэндэнцыйныя. Варта было, як бы мовіць, апусціцца «үніз», да Першага ўсерасійскага перапісу 1897 г., пабачыць, што практычна ўсе жыхары былі ўкраінцамі (па мове), ды зазірнуць «уверх», да першага паслявеннага савецкага перапісу 1959 г., калі ўсе адразу сталі беларусамі. Тады стала б зразумельным, што акурат польскі перапіс 1931 г. найменш тэндэнцыйны ў параўнанні з папярэднім расійскім, і тых савецкіх, што былі потым, бо толькі ён масава фіксуе факт адсутнасці агульной этнічнай самасвядомасці пры наяўнасці астатніх фактараў этнічнай суполкі, факт унікальны ў Еўропе, факт, якому трэба шукаць уласную інтэрпрэтацыю, бо нельга падглядзець у разумнага замежнага дзядзькі, як яго трэба

³² Макарчук А. Історичні этнотопонімі і этнонімі (народоназві) украінського народа // Етнографія України. Львів, 1994. С. 501.

тлумачыць. Гэта не пытанне для вырашэння адным сказам на палях тэмы.

Калі сыходзіць з сучаснага найбольш пашыранага пункту гледжання ў галіне даследаванняў этнічнай гісторыі, што галоўным з'яўляецца этнічная самасвядомасць³³, то трэба прызнаць, што ў выпадку паляшукоў мы маем справу з народам (ну, калі не з народам, то з этнічнай групай), які акурат і вызначаеца ад астатніх, ад суседзяў адсутнасцю гэтакай. Такая з'ява разглядаеца ў тэарэтычнай этналогіі, як магчымасць для пэўных індывидуаў і слаёў этнаса³⁴, але ніяк не татальна для ўсёй вялікай масы аднароднай кампактнай групы людзей (у нашым выпадку амаль у мільён асоб). Калі сыходзіць з вядомага факта, што этнічная самасвядомасць часткова або поўнасцю адсутнічае ў маладых непаўналетніх прадстаўнікоў этнаса, то пра паляшукоў можна казаць, як пра маленьких дзетак-немаўлятак у вялікай кватэры шматнацыянальнай Еўропы. А можа на гэтае чалавече цеста праста не хапіла ўкраінскай закваскі?

Як відаць, спроба аўтара адысці ад тэмы, дарэчы, цікава выкладзенай, у бок агульных разважанняў, выклікае адразу шэраг пытанняў.

У працы аспіранта Львоўскага юніверсітэта С.С.Лісоўскага грунтоўна, на падставе архіўных матэрыялаў, гаворыцца аб дзеянасці ўкраінскай «Просвіты» на Берасцейшчыне ў 1921-1926 гг.

³³ Дацкевіч Я. Нація та націоналізм: теоретичні проблемы й історіографічні висновкі // Україна в минулому. Вып. Київ-Львів, 1996. С. 179.

³⁴ Варта прывесці выкazванне вядомага тэарэтыка этналогіі Брамлея Ю.У.: «У взрослых членов этносов этническое самосознание, как правило, ослаблено, в тех случаях, когда они не имеют контактов (непосредственных или опосредованных) с представителями других этнических общностей. В такой ситуации чаще всего оказываются сельские жители, составляющие подавляющее большинство населения в докапиталистических обществах, а нередко и в буржуазных» (Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. С. 24).

Аўтар цытуе надзвычай важны архіўны афіцыйны дакумент 1934 г., які шмат што тлумачыць у пытанні этнічнага складу насельніцтва Берасцейшчыны, сэнс якога зводзіцца да прызнання «нацыянальной індыферэнтнасці» мясцовага насельніцтва (тэрміналогія палескага ваяводы) і залежнасці вынікаў перапісу ад асабістай ацэнкі перапісчыкаў. Гэты кавалак з афіцыйнага дакумента на тэму этнічнай свядомасці жыхароў Палескага ваяводства расстаўляе ўсё на свае месцы. Ужо нават дзеля таго, каб пазнаёміцца з артыкулам С.С.Лісоўскага з узгаданай цытатай, варта было прачытаць увесь зборнік.

Аўтар на палях тэмы звяртае ўвагу на факт павелічэння колькасці «тутэйшых» у Палескім ваяводстве ў 18 разоў за дзесяць гадоў: з 38 566 у 1921 г. да 707 088 у 1931 г. Звычайна, у гісторычных працах не выкарыстоўваюцца дадзенія па «тутэйшых» перапісу 1921 г. Шкада, што гэта лінія не працягнута далей: са сказанага можна зрабіць высьнову, што крыніцай ідэі вылучэння «тутэйшых» клінам паміж беларусамі і ўкраінцамі з'яўляюцца фактычныя вынікі перапісу 1921 г. Варта было б падумаць над магчымым уплывам эвакуацыі 1915 г. і вяртання насельніцтва на дынаміку змянення долі «тутэйшых»: у першую чаргу эвакуіравалася насельніцтва праваслаўнага веравызнання.

Аўтар карэктна адыходзіць ад абмеркавання колькасных паказчыкаў этнічнага складу насельніцтва і фіксуе проста наяўнасць вялікай колькасці насельніцтва, арыентаванай на ўкраінскасць. У вывадах варта было падкрэсліць, што ў галоўным пытанні – аб нацыянальных школах – польская ўлады цалкам перамаглі «Просвіту», бо ніводнай украінскай школы на Берасцейшчыне не было адчынена.

На жаль, у працы зроблены дзве прыкрыя фактычныя памылкі: па-першае, у дзесяць разоў павялічана колькасць украінцаў у Кобрынскім павеце паводле перапісу 1931 г. (с. 102), па-другое, тэрмін паміж першым 1921 г. і другім перапісам 1931 г. падаецца не ў 10, а ў 14 гадоў, што, відавочна, адпавядае тэрміну паміж часам першага перапісу і публікацыяй вынікаў другога перапісу ў 1935 г. (с. 103).

Студэнтка Ю.В.Бешанава ў працы пра перапіс насельніцтва 1921 г. у Брэсце і Брэсцкім павеце, канешне, сутыкнулася з неабходнасцю нейкім чынам тлумачыць «тутэйшых» перапісу, але дыпламатычна заўважыла, што польскія даследчыкі залічваюць іх да палякаў, беларускія – да беларусаў. Варты было адзначыць, што дадаваліся паляшукі і да ўкраінцаў³⁵ (больш таго, па ўскосных звестках, нават у пасляваенны перыяд да «судьбоноснага» савецкага перапісу 1959 г. нацыянальнасць 20% жыхароў Берасцейшчыны афіцыйна вызначалася яшчэ як украінская³⁶). А ёсць яшчэ і ўкраінскія польскія даследчыкі, і ўкраінская беларуская берасцейская культурная плынь, і быў грамадскі паляшуцкі альбо «младаяцвяжскі» беларускі рух са сваімі адносінамі да інтэрпрэтацыі «тутэйшых»...

Студэнцкая праца Т.І.Акінчыц мае назуву, якая не адпавядае зместу. Пры назве «Аб нацыянальнай самаідэнтыфікацыі палешукоў» ёй больш падышла б іншая – «Аб нацыянальнай самаідэнтыфікацыі жыхароў брэсцкай часткі беларускага Палесся», хаця гэта таксама будзе недакладна. Лепш было б «Аб выніках даследавання навукова-даследчай лабараторыі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў сферы ... на тэрыторыі ...», бо размова ідзе пра шэраг проблем, а не толькі пра вынесеную ў тытул. У матэрыяле выклікае цікавасць талерантнасць праваслаўных і католікаў да пратэстантаў і нецярплівасць да «нетрадыцыйных культаў» з аднаго боку, з другога – талерантнасць пратэстантаў да «нетрадыцыйных культаў». Першае ўражанне, што маем справу с дэфектам арганізацыі анкеты і пратэстанты-ЕХБ лічаць, што «нетрадыцыйныя культуры», гэта, напрыклад, пратэстанты-«п'яцідзесятнікі» ці «адвентысты». На жаль, пра пілатаж анкеты, арганізацыю кантрольных скрытых пытанняў ці «адладку»

³⁵ Гл.: Памяць: Столінскі раён. С. 99.

³⁶ Гл.: Бодак А.Ю. Миграционная политика в Беларуси в первое послевоенное десятилетие // Берасцейскі хранограф. Брэст, 2002. С. 316. Адсоткі па нацыянальнаму складу пасляваенных мігрантаў-«украінцаў» з Берасцейшчыны блізкія да дадзеных даваеннага часу аб валоданні «украінскай» мовай (параўнай зн. 24).

апытальнага ліста не сказана ні слова. Таму карыстацца прыведзенымі звесткамі небяспечна, тым больш, што не канкрэтызаваны рэгіён і аб'ём выбаркі. Не пераконваюць звесткі аб нібыта меншай долі беларусаў і большай рускіх у Брэсцкай вобласці, па выніку даследавання лабараторыі ў пароўненні з перапісам 1999 г. Ствараеца ўражанне, што аўтар знаходзіцца пад уплывам замежных публікацый, у якіх абмяркоўваюцца праблемы змены этнічнай самасвядомасці. Па асабістаму вопыту магу сцвярджаць, што польскі ці англійскі даследчык проста не разумее і адказваеца разумець, што ў савецкія часы мы мелі жорстка фіксаваную «нацыянальнасць». У пашпартах Рэспублікі Беларусь такога запісу зараз няма, але, здаеца, традыцыя «фіксаванай» нацыянальнасці яшчэ застаеца. Так што можна выпрацаваць трох гіпотэзы: альбо дадзеная ляжаць у межах статыстычнай памылкі, альбо адбыліся міграцыйныя зрухі, альбо сапраўды пайшоў працэс новай, этнічнай русіфікацыі на Берасцейшчыне. Апошняе можна было б праверыць пры канфрантацыі адказаў са звесткамі аб савецкай «пашпартнай» нацыянальнасці рэспандэнтаў – прыём, які ўжо вядомы ў апытаннях паляшую³⁷.

Даследаванне спашукальніцы І.І.Ваврэнюк аб ролі яўрэйскай часткі насельніцтва Брэста ў 1921–1939 гг. стала б больш дынамічным, калі б яна адказала ад агульнай характарыстыкі краіны, беларускай часткі «Крэсаў», Палескага ваяводства і скансэнтравалася б на ўдзеле яўрэяў у эканамічным жыцці горада, большая частка насельніцтва якога была яўрэйскай. Адпаведна, прадстаўнікі гэтага этнаса дамінавалі ў гаспадарчым жыцці.

Праца А.В.Машчук пра антыпольскія настроі жыхароў Заходняй Беларусі па матэрыялах дэфензіўны зноў жа вымушана кранае этнічныя пытанні і іх колькасныя характарыстыкі. Спасылка на падручнік «Гісторыя Беларусі», паводле якога ўпэйнена падаеца доля беларусаў у Заходняй Беларусі 65%, выдае

³⁷ Церашковіч П. Палескі рэгіоналізм у съятле сацыялёт II // Форум. Зіма 1995–1996. № 2. С. 22.

студэнцкі артыкул. Вядома, што ёсць іншыя погляды на гэтае пытанне³⁸. Тэма антыпольскіх настроў даволі складаная, бо цяжка вызначальна, дзе праходзіць мяжа паміж этнічным і сацыяльным, паміж асобаю і грамадствам/дзяржаваю. Аўтар падае, што для беларусаў харктэрна «пасіўнае» непадначаленне ўладам, а для яўрэяў – харктэрна прымаць бок моцнага. Па сутнасці, гэта азначае, што і хрысціянскае і іўдзейскае насельніцтва падпарадкоўваюцца ўладам. Але тады не зразумелая лічба, якую падае аўтар паводле крыніц, што 95% савецкіх агентаў спецслужб складалі яўрэі. Не пераконвае і вывад (можа слышны), што бальшавікі адштурхнулі беларускае сялянства, а польская ўлады не прыцягнулі яго на свой бок. Не пераконвае, бо ёсць факт масавага вяртання на радзіму мясцовага насельніцтва ў пачатку 1920-х гадоў і ёсць факт значнай паланізацыі мясцовага насельніцтва ў 1930-х гадах (найперш у галіне адукцыі).

Праца аспіранткі Львоўскага ўніверсітэта Т.В.Лісоўскай тычицца рэлігійна-асветніцкай дзейнасці пратэстантаў на тэрыторыі Палескага ваяводства (у назве пададзена «Палесся», але па зместу яна не закранае савецкага Палесся, дзе і не надта была мажлівая такая дзейнасць). Брэстчына з часоў Расійскай Імперыі (былы заход Гродзенскай і Мінскай губерні) служыла плацдармам пратэстанцкіх гурткоў на ўсходнеславянскіх землях, таму было вельмі цікава паглядзець бліжэй на вядомы сваёй эфектыўнасцю пропагандысцкі механізм «баптыстаў». Аўтарка канстатуе, што факт пражывання «этнічна змешанага

³⁸ Milewski J.J. Struktura narodowościowa ziem północno-wschodnich Polski w okresie międzywojennym // Чалавек. Этнас. Територыя. Проблемы развицця заходняга рэгіёна Беларусі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Брэст, 23–24 красавіка 1998 г. Частка II. Брэст, 1998. С. 115–118 ; Синчук И.И. Об этническом обосновании присоединения новых земель к Беларуси в 1939 г. // Проблемы совершенствования политической системы Беларуси на рубеже XX–XXI веков. Материалы научно-практической конференции 6–7 июня 2001 г. Брест, 2001. С. 224–229.

насельніцтва» ўлічваўся і літаратура для Палесся выдавалася на польскай, рускай, украінскай і німецкай мовах (дарэчы, у пераліку німа беларускай мовы, што сведчыць аб адсутнасці патэнцыяльных спажыўцуў такіх выданняў у Палескім ваяводстве). На жаль, колькасных харкторыстык па мовах німа, не трапіліся даследчыцы, відаць, і дакументы, якія адлюстроўвалі адносіны ўлады да гібкай моўнай пазіцыі пратэстантаў. Зноў жа паўстае пытанне пра этнічны склад насельніцтва.

Застаецца ўражанне, што даследчыкі пры размовах аб этнічным складзе насельніцтва ўвесь час забываюць пра прымусовую эвакуацыю 1915 г. і наступнае вяртанне бежанцаў. Гэта быў, на маю думку, своеасаблівы этнічны фільтр. Вядома, што эвакуіраваліся пераважна праваслаўныя, а заставаліся каталікі і яўрэі. Эвакуацыя была масавай (напрыклад, у Кобрынскім павеце засталося толькі 15% жыхароў)³⁹. Зразумела, што вялікаросы (зрэштам, яны былі невялікай долей), якія належалі ў большасці да прывілегіяваных саслоўяў, пакінулі край. Здаецца, што пасля савецка-польскай вайны ім не было асобага сэнсу вяртацца ў «Польшу» і нешматлікія этнічныя рускія міжваенныя Польскай рэспублікі маглі быць бытлімі ўдзельнікамі белага руху (напрыклад, спецслужбы ўважліва назіралі за дзеянасцю «Брацтва рускай праўды» ў Заходній Беларусі⁴⁰). Адсюль вынікае, што не надта выпадае казаць пра сапраўды «этнічна змешанае насельніцтва» без спецыяльных даследаванняў у гэтым кірунку.

Падобную цікавасць выклікаў і агляд выкладчыка Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта Ал.В.Машчук аб станаўленні прафсаюзнага руху ў Польскай рэспубліцы 1921–1924 гг. Справа ў тым, што ў трох састаўных частках дзяржавы – расійскай, німецкай і аўстрыйскай былі свае традыцыі прафсаюзнага руху і свае арганізацыйныя структуры. Але складанасць была яшчэ і ў рознаэтнічнасці – прыйшлося вырашаць праблему з німецкаю

³⁹ Квачук Е. Беженство 1915 г. на Полесье // Загародзе-2: Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі «Палессе – скрыжаванне культур і часу». 25–27 верасня 1999 г., Пінск. Мн., 2000. С. 166–167.

⁴⁰ ДАГВ. Ф.541. Воп.1. Спр.156. Арк.10, 35 аб.

і яўрэйскаю плынямі, якія ўрэшце ўвайшлі ў агульны Саюз прафесіянальных таварыстваў.

Асабіста я ўдзячны аўтарам зборніка за тое, што іх працы прымусілі трохі падумаць аб tym вобразе мінуўшчыны, які складаецца ў сёняшніх маладых гісторыкаў, аб самім мінульым маёй радзімы, аб навуковай тэрміналогіі, аб так званым сацыяльным заказе, аб дэцэнтралізацыі беларускай гістарычнай навукі ў апошнія гады. А можа і за тое, што дазволіў сабе пабавіцца з фактамі, паперакладаць іх туды-сюды, як прыгожыя каменьчыкі перакладае дзіця. Гісторыя не існуе сама па сабе, гісторыя – гэта ўяўленні аб мінульым людзей, якія займаюцца яго вывучэннем. Уяўленні могуць разыходзіцца – нездарма ў гісторыкаў існуюць накірункі, школы, плыні, асабістыя погляды. Погляды, метадалогія, інструментарый могуць істотна або дыяметральна адрознівацца, але гэта не крытычна – сапраўды жахліва толькі адсутнасць цікавасці да мінулага, бо тады яно перастае існаваць. Кажуць, жыццё толькі імгненне паміж мінульым і будучым, а калі няма мінулага, то як вызначыць, ці сапраўды ёсьць жыццё?

Варта прыгадаць, што студэнцкі зборнік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітета «Моладзь Берасцейшчыны» стаў амаль што першыядычным выданнем (надрукаваныя чатыры выпускі) і выпуск прац маладых гісторыкаў стаў традыцыйным для ўніверсітета. Вядома, што навучыцца плаваць на беразе немагчыма. Матэрыялы студэнцка-аспіранцкай канферэнцыі – чарговы крок у кірунку якаснай падрыхтоўкі спецыялістаў-гісторыкаў. Можна спадзівацца, што гэта не астатнія ўніверсітэцкая канферэнцыя такога плана.

► Некалькі слоў аб кніжцы, якая не мае дачынення да беларускай гісторыі

Кульпин Э.С. Золатая Орда: Проблемы генезиса русского государства. М., 2006. 176 с.

Другім папраўленым выданнем выйшла кніга Э.С.Кульпіна-Гібайдулліна «Залатая Арда», якая парушае ёўропацэнтрычныя стэрэатыпы ўспрымання гісторыі (дакладней – заходненеўропацэнтрычныя, бо Залатая Арда месцілася ў Еўропе і прасціралася ад Дуная да Алтая і ад Белага мора да паўднёвага Прыйаралья). У 13–14 стст. Залатая Арда самая буйная і найбольш арганізаваная дзяржава ў Еўропе (калі месціць яе ў межах гэтага сучаснага тэрміна). Фармальная кніга падзелена на тры раздзелы, але на самой справе часткі дзве – пачатак кнігі прысвячаны Залатай Ардзе, у канцы вядзенца размова аб узнікненні самастойнай Маскоўскай.

Аўтар пазіцыяніруе кнігу як набор гіпотэз да праверкі, але, здаецца, гэта лукавае сцвярджэнне. Калі прыніць версію аўтара пра набор гіпотэз, то з яго вынікае непатрэбнасць другога выдання – першае выданне «гіпотэз» ляжыць ва ўсіх буйных кнігаховішчах і яго маюць спецыялісты, гэтага дастаткова. Іншая справа, калі тэкст аўтарам быў палепшаны. Першае выданне выйшла ў 1998 г., да 2006 г., праз восем гадоў, з улікам заўваг чытачоў напэўна можна было ў кнізе ўсё «прычасаць». Пасправаляем паглядзець, што за тэкст мы маем зараз і ці ён пазбаўлены розных недарэчынасцей і відавочных штучных канструкцый.

Пачынаеца кніга з пытання, ад чаго засланіла сабой Русь Заходнюю Еўропу і ці сапраўды іга адкінула назад у развіцці ўсходнеславянскія землі. Э.С.Кульпін гаворыць, што за час мангола-татарскага іга насельніцтва Русі павялічылася ў два разы, праваслаўе канчатковая перамагло і дасягнула сельскай глыбінкі, царква была пазбаўлена ад падаткаў, канфесійныя абрэзы з боку прадстаўнікоў улады былі немагчымыя, бо караліся смерцю, па шматлікіх стэпавых гарадах побач з мінарэтамі стаялі хрысціянскія храмы. Але скаплення спасылак у гэтым прынцыповым месцы кнігі не назіраецца. Галоўнае – моцная дзяржаўная ардынскай рукой былі спынены перманентные міжусобные бойкі

старажытнарускіх князёў часоў феадальнай раздробленасці. Гэтую ж думку – між іншым – пра ролю Арды ў спыненні братазабойчых сутыкненняў рускіх князёў выказвалі калісъці М.М.Карамзін і В.В.Ключэўскі. (З другога боку, Арда не была зацікаўлена ва ўзвышэнні аднаго князя на Русі – толькі пры Іване Каліце ў другой чвэрці 14 ст. улада пачала канцэнтравацца ў адных руках). Што тычыцца развіцця, то аўтар звяртае ўвагу, зыходзячы – з яго слоў – з пункта гледжання соцыяпрыродазнаўчай гісторыі (па-руску гучыць прасцей і больш натуральна – социоестественной), што адставанне Русі ад Заходняй Еўропы ўжо існавала да мангольскага нашэсця. І вінавата ў tym розная спецыфіка гаспадарання. Па сутнасці, аўтар у мяккай форме пераказвае ідэю Л.М.Гумілёва аб адсутнасці мангола-татарскага іга на Русі. На палях варты для аб'ектыўнасці заўважыць, што сам ідэалагізаваны тэрмін «мангола-татарскае іга» з'явіўся толькі ў пачатку 19 ст. Летапісы па-просту казалі аб залежнасці ад Арды.

Адразу хачу дамовіща са сваім чытачом: тэрмін «мангола-татарскае іга» ёсць і яго можна прымаць, а мангола-татар няма і быць не магло, як не можа быць татара-беларусаў, і тэрмін гэты непрымальны.

На месцы аўтара я б пачаў з высвя酌лення гісторыяграфіі пытання: калі і ў якіх колах з'явіўся тэзіс аб tym, што Русь засланіла грудзьмі Заходнюю Еўропу ад ардынскай навалы? З першага погляда відавочна, што тэзіс ідэалагічны, таму, хутчэй за ўсё, да рэчаінасці ніякіх адносін не мае. Міфатворнасць – звычайная з'ява часу станаўлення нацый. Іншая справа, што Арда сапраўды паспяхова прыкрыла грудзьмі Рускія княствы ад экспансіі на ўсход беларуска-літоўскай дзяржавы. Ды і Тэўтонскі орден меў ускоснае дачыненне да станаўлення самастойнасці рускай дзяржавы – калі б не яго «крайзы» на беларускія землі, можа зараз гісторыю ў маскоўскіх школах вучылі бы на «старабеларускай» мове. Не я першы выказываю гэтую думку пра ардынцаў, але, здаецца, аўтару невядомы такі погляд на гісторычную ролю Арды.

Вось на гэты аўтарскай старонцы было самае месца, як для другога выдання, абмеркаваць думку мангольскага гісторыка Я.Халбая (Чингизхан – гений. Улан-Удэ, 2001) аб tym,

што нямецкія землі былі слабаразвітым і таму мангола-татарскае войска не пайшло ў Германію (калі не лічыць дробных эпізодаў), а збіралася пасля Венгрыі ісці ў багатую Адрыятыку. Ня дрэнна было б даць адказ на такі тэзіс, калі аўтар доказна лічыць інакш (ци праста дэкларуе?). Але, выглядае на тое, што Я.Халбая не чытаюць у Расійскай Федэрацыі, а Э.С.Кульпіна, адпаведна, у Манголіі.

У 1826 г., без малога два стагоддзі таму, Расійская Акадэмія навук прапанавала даследчыкам вырашыць пытанне, якое, па сутнасці, падымае аўтар «Залатой Арды». Задача конкурса ставілася такім чынам: «Якія наступства мела гасподства манголаў у Расіі, а менавіта, якія мела ўплыў на палітычныя сувязі дзяржавы, на вобраз панавання і ўнутране кіраванне онага, роўна як і на асвету і адукцыю народа». Так што задача старая, шмат аўтараў пісала на гэтую тэму і вызначыліся ўжо і групы гісторыкаў у залежнасці ад іх поглядаў на гэтае пытанне. Мы маєм чарговую спрабу адказаць на «вечныя» пытанні.

На жаль, калі аўтар гаворыць аб спыненні заходніх уплываў на славян і прыводзіць прыклады тых народаў, якія не трапілі ў залежнасць ад Залатой Арды – палякаў, славакаў і г.д., ён абмінае ніяк не меншы за сучасных славакаў этнас – сучасных беларусаў.

Варта было б аўтару ўзгадаць, што геройскай абароны Захада неўдзячны Захад не здзяліў. А высновы пасля падчынення Русі Ардзе зрабіў хуценька. У 1240 г. шведскі ярл Біргер няўдала нападае на Ноўгарад, які застаўся без падтрымкі суплеменнікаў, бітых з усходу Ардою.

Наспей чарод іншых «удзячных» – працягвае развівацца экспансія Лівонскага ордэна, потым і Тэўтонскага ордэна, аўяднанага з Лівонскім, ва ўсходнім накірунку – на Ноўгарад і Пскоў.

Наўгародцы ў сваю чаргу ў 1241 г. скарысталіся тым, што Тэўтонскі ордэн быў аслаблены пасля ўздела ў бітве супраць Арды ў Сілезіі (Легніцкая бітва 1241 г.) і не маглі дапамагчы лівонскім сабратам. Вядомы рускі калабарацыяніст князь-святы Аляксандр Неўскі, пакліканы наўгародцамі, нечакана нанес удар у спіну Ордэну – прыйшоў з тым самым столькі разоў узгаданым мечам у землі ліваў («Того же лета, в зиму, ходиша князь Александръ Ярославичъ Невъскій с Новогородци на Немци»). У Польшчы ў

пачатку 1241 г. ардынцы разбурылі малапольськія гарады Сандомір і Кракаў, асноўнае ардынскае войска пайшло на Венгрыю, а заслона – на паўночны захад. Атрады прыкрыцца вясной 1241 г. сустрэла войска герцага Генрыха II, у склад якога ўваходзілі атрады палякаў і немцаў (у тым ліку ордэнскія рыцары). Паставім націскі – у іх шэрагах не было воінаў Русі. Больш таго, ёсьць цьмянныя падставы казаць, што яны былі на іншым баку (невядома ў якой колькасці). Канешне, цяжка было чакаць нечага іншага – гэта паказвае просты пералік пераможных для ардынцаў бітваў на Русі: 1237 г. – Разань, 1238 г. – Каломна, Москва, Уладзімір, Сузdalь, Таржок, рака Сіць, Казельск, 1239 г. – Пераяслаў, Чарнігав, 1240 г. – Кіеў. Ды і папярэдняя і наступная гісторыя ўзаемаадносін праваслаўнай Русі з каталіцкім заходам падказвае, што будзе неразумным чакаць сумесных дзеянняў рускіх княстваў і заходніх дзяржаў супраць новага ворага.

Між іншым, ад сябе хачу заўважыць, што на заходзе знайшоўся свой Аляксандр Неўскі. Аўстрыйскі герцаг Фрыдрых Бабенберг, васал венгерскага караля Белы ў 1241 г. па свайму расэнню пакінуў са сваім войскам шэрагі абаронцаў Буды і Пешта. А пазней, калі Бела ўцёк з-пад захопленых Буды і Пешта у Аўстрыю, ён патрабаваў аддаць трэх заходніх вобласці Венгерскага каралеўства, што і было зроблена безабаронным Белай. Пасля Фрыдрыху Бабенбергу падалося гэтага мала і ён, карыстаючыся сітуацыяй, захапіў у свайго сюзэрэна зброяй Браціславу і Рааб. Усё названае адбывалася ў час баявых дзеянняў у Венгерскім каралеўстве і пры акупацыі Венгрыі мангола-татарскімі вайскамі.

Можна інакш падыходзіць да гэтага пытання – у той час ніхто ні за каго не заступаўся, але ўсе толькі і чакалі, як знянацу напасць на суседа. Русь нападае на межы заходніх дзяржаў (часам выступае разам з Ардою), дзяржавы каталіцкага свету нападаюць на рускія ўскрайныя, Арда б'е Русь і Захад (апошні – калі дациягваецца), ціхім сапам Жмудзь і Аўкштайты падмінаюць ўсходнеславянскія землі і пачынаюць паступова ствараць літоўскую дзяржаву практычна «*нио juros iki juros*» – ад Балтыйскага да Чорнага мора, паралельна б'еца з Ордэнам (які часам выступае разам з Руссю). І ўсё гэта на фоне дзеянняў унутраных ворагаў, якія часам уступаюць у саюз са знешнімі.

Між іншым, дарэвалюцыйная афіцыёзная кніга для чытання па айчыннай гісторыі расійскага генерала А.Нечвалодава, наскрэзь пранізаная «рускім духам», называе збавіцелямі Еўропы ад мангола-татараў не Русь, а чэшскага караля Вацлава: «Такім чынам, выключна дзякуючы мужнасці заходніх Славян – Чэхаў, уся астатняя Еўропа была ўратавана ад жахаў Мангольскага нашэсця». Вось як. Сапраўды, дзіўна неяк атрымлівалася: з аднаго боку каталіцкі і пратэстанцкі Захад – вораг Расіі, з другога – яго бараніць трэба ад нашэсця манголаў. Памятаю, канешне, што А.С.Пушкін яшчэ ў 1834 г. казаў пра тое, што раўніны Расіі паглацілі манголаў, і не Польшчай была выратавана Еўропа, а манголы пабаяліся пакінуць у тылу зняволеную Русь. Але, тым не менш, атрымліваецца, што тэзіс аб абароне Захада ад Арды герайчнымі рускімі быў «зварганены» ў савецкія часы.

Далей аўтарам малюеца вельмі прывабная карціна. Колькасць гарадоў Залатой Арды, што зараз вядомыя, перавысіла сотню, тры галоўных горада – абодва Сарая (Сарай-Бату і Сарай-Берке) і Салхат-Крым мелі па 75–150 тыс. насельніцтва кожны, што было больш за тагачасныя Парыж ці Фларэнцыю, якія напачатку 14 ст. мелі не больш за 50 тыс. жыхароў. Па тэрыторыі, якая была падкантрольнай Ардзе, маглі рухацца караваны купцоў без аховы, гарады стаялі без сцен, існавала індывидуальная, а не родавая адказнасць за злачынства, панавала рэлігійная талерантнасць. Такая карціна контрастуе з сапраўды Цёмнымі вякамі Еўропы з яе крыжовымі паходамі, пошукамі ведзьмаў, шматлікімі мытнымі паборамі з боку кожнага дробнага сувэрэна.

Уважліваму чытачу, пасля зробленага вышэй пераказу становіцца зразумелым, наколькі адкінула назад Русь манголататарская дзесяціна – не з конскіх чарапоў будаваліся залатаардынскія гарады, а з будаўнічых матэрыялаў, якіх у стэпу няма. Канешне, пра кіпчака-цясяляра ці муляра ніхто ніколі не чуў – нехта ж пабудаваў гэтыя гарады, што раслі як грыбы пасля дажджу. Падлічыць проста. Калі на 300 тыс. качэўнікаў прыходзілася 7–8 млн славян-даннікаў (паводле аўтара), то 10% натурпадатку – гэта нібыта да стэпнякоў дабавілася 600–700 тыс. віртуальных слуг, якія яшчэ і есці не патрабуюць. Гэты славянскі

джын з залатаардынскай бутэлькі мог ствараць замкі ў пустыне, гарады ў стэпу і г.д.

Зноў жа ў тэксце спасылкі на крыніцу звестак пра «ацэнку» колькасці славян у пачатку 13 ст. знайсці не удалося, калі не лічыць у другім агульным сказе пра дынаміку росту колькасці славян адсылку да кнігі Э.С.Кульпіна «Шлях Расіі» 1998 г. Здаецца, што 7-8 млн славян з тэкста «Залатой Арды» гэта не вельмі карэктна даўным-даўно атрыманая Г.У.Вернадскім лічба, да якой Э.С.Кульпін дачынення не мае і дарма спасылаецца на даследаванні апошніх гадоў (відавочна, на сваю кнігу «Шлях Расіі»), якія высветлілі, што колькасць славян падвоілася за часы іга. Між тым любы знаёмы хоць бы з дынамікай росту насельніцтва Расійскай Імперыі ў другой палове 19 ст., аўтаматычна задасць аўтару пытанне «ну і што?» Аўтар не спрабуе ацаніць, малы гэта прырост за некалькі стагоддзяў ці вялікі; павялічылася доля славян адносна ардынцаў, засталася такай самай ці паменшилася. Больш таго, далей аўтар піша пра рост казахскай Букееўскай Арды ў добра дакументаваным 19 ст. за 40 гадоў у тры разы пры перасяленні ў міжрэчча Волгі і Урала на вольныя землі Рын-пяскоў. Больш таго, ён, сыходзячы з тэмпаў росту Букееўскай Арды лічыць, што з 1242 г. (пакарэнне Усходняй Еўропы) па 1346 г. (эпідэмія чумы) колькасць патомкаў прышэльцаў павялічылася ў 10 разоў, і з 300 тыс. дасягнула колькасці 3 млн. Відавочна, што аўтар памыляецца ў падліках. Здаецца, ён лічыў прыблізна такім чынам: за 40 гадоў алахтоны павінны дасягнуць колькасці 900 тысяч, за наступныя 40 гадоў – 2,7 млн. Калі ўлічыць рост за апошнія 22 гады вылучанага аўтарам перыяду – з 1322 г. па 1346 г., то атрымаецца дзесяці больш за 3 млн. Падобна, што аўтар лічыў на пальцах. Адзінае тлумачэнне. Між тым, граматны разлік робіцца з дапамогай мадэлі стабільнага росту насельніцтва, якая базуецца на экспаненцыяльнай залежнасці – колькасць патомкаў прышэльцаў, як няцяжка падлічыць самім чытачам, пры заданых параметрах дасягне ў 1346 г. лічбы 2,34 млн. Адсюль вынікае простая рэч – павелічэнне за 104 гады адбылося не ў 10 разоў, а ў 8. Канешне, можа я, як неспецыяліст, памыляюся, і мае рацыю аўтар. Але тады будуць памыляцца Я.Дз.Гражданікаў і іншыя дэмографы, якія карыстаюцца мадэллю стабільнага росту

насельніцтва (экспаненцыяльней!). Але чаму я павінен верыць, што памыляеца спецыяліст Я.Дз.Гражданікаў? Я чытаў яго кнігу па методыцы дэмаграфічных даследаванняў. Мне прасцей верыць, што памыляеца неспецыяліст Э.С.Кульпін – яго дэмаграфічных даследаванняў я не бачыў, тым больш метадычных распрацовак па дэмографії.

Але, як ні лічы, атрымліваеца, што тэмпы росту колькасці ардынцаў сур'ёзна пераўзыходзілі прырост насельніцтва залежных рускіх княстваў. Не павінна славянскае насельніцтва і яго нашчадкі дзякаваць Ардзе за павелічэнне колькасці за 250 гадоў у два разы: рост насельніцтва – гэта нармальны неспыняльны працэс, як узыход сонца. Адно што сучасная цывілізацыя можа яго абарациць назад. А вось тое, што павялічылася толькі ў два разы за два с паловай стагоддзя, калі колькасць ардынцаў за сто гадоў павялічылася ў восем разоў, то алахтонам можна было б і прыгадаць, але гэта не ўкладваеца ў аўтарскую канцепцыю, таму такога парашунання мы не знайдзем. Насцярожвае, што ў кнізе практична, акрамя выразу «стагнацыйны дэмографічны рэжым», адсутнічае спецыяльная дэмографічная тэрміналогія пры мностве іншых лацінскага паходжання слоў. А дзе мадэль стацыянарнага насельніцтва, лінейная мадэль росту насельніцтва, мадэль стабільнага насельніцтва, гіпербалічная мадэль дынамікі насельніцтва? Якая там сінергетыка, біfurкацыя і гранты калі аўтар пры заданым кафіцыенце прыроста і пачатковай колькасці папуляцыі не можа падлічыць простымі матэматычнымі сродкамі колькасць насельніцтва праз сто гадоў?

Нешта падказвае, што варта праверыць, ці сапраўды ў славян існавала толькі родавая адказнасць за злачынства. Першай пападае пад руку дарэвалюцыйная манаграфія С.В.Ведрова «Аб грашовых пенях па Рускай Праўдзе парашунальна з законамі саліческіх франкаў» (Чытанні ў імператарскім таварыстве гісторыі і старажытнасцяў расійскіх пры Маскоўскім універсітэце. М., 1875. Кн. 4). Адкрываем на першым, што трапілася – на пенях пры забойстве. І бачым, што віру плаціць вервь адна толькі ў трох выпадках: калі забойца не знайдзены, пры забойстве агнішчаніна і княжа мужа ў разбоі. А пры забойстве ў «абіду» ці на разбое без «свады» забойца нясе адказнасць адзін. Тэзіс аўтара пра перавагу

карнага права Залатой Арды (маўляў, толькі ў Ардзе існавала індыўдуальная адказнасць) прыняты быць не можа. Атрымліваецца, што аўтар не знаёмы з Рускай Праўдай, якая якраз набыла закончаны выгляд перад мангола-татарскім нашэсцем. Цікава, што аўтар не абмяркоўвае слова Л.М.Гумілёва, які шчыра цытуецца ў іншых выпадках, пра знішчэнне рускага горада Казельска: «На думку манголаў, усе падданыя князя дзялілі з ім роўную адказнасць за злачынства ўжо таму, што згадзіліся мець яго сваім князем». Між іншым, атрымліваецца, што манголататарамі ставілася пытанне аб калектыўнай адказнасці вялікага кола грамадзян-падданых, а не калектыўнай адказнасці дробнай вясковай абшчыны ці асобы.

Паколькі высвятляеца, што кожнае слова і лічбу рэцэнзаванага аўтара трэба правяраць, то паспрабуем з дапамогай «званка сябру» высветліць, колькі ж такі гарадоў было ў Ардзе. У майі уяўленні ардынскія гарады – гэта адміністрацыйныя цэнтры і іх колькасць павінна супадаць з колькасцю манетных двароў Арды, таму што ў кожным дзейнічаў манетны двор. Сапраўды, Я.Ю.Ганчароў і У.Н.Насціч, спецыялісты па Залатой Ардзе, аднадушна кажуць, што за апошнія гады колькасць вядомых залатаардынскіх гарадоў не павялічылася ў параўнанні з даўно вядомымі двумя дзесяткамі, але калі скласці ўсе варыянты напісання іх назваў на манетах, то і будзе акурат сотня, як у тэксле Э.С.Кульпіна. Паколькі Э.С.Кульпіна не ведаю, а Я.Ю.Ганчарова і У.Н.Насціча ведаю добра, то адназначна прымамо іх пункт гледжання: гарадоў было два дзесятка.

Цікава, што фантастычная добраўпарадкаванасць залатаардынскіх гарадоў з іх вадаправодам і каналізацыяй, шырокімі вуліцамі, усадзебным тыпам планіроўкі дазваляе аўтару слушна паставіць пытанне аб узаемасувязі гаспадарчых і палітычных працэсаў з цыклічнасцю памераў папуляцыі паўдзённых пясчанак, дробных стэпных грызуноў, пераносчыкаў і захавальнікаў узбуджальникаў чумы. Нават добрыя ў параўнанні з Заходнім Еўропай санітарныя ўмовы не пазбаўлялі залатаардынскія гарады ад эпідэмій. Ланцужок прости – павелічэнне антрапагенавай нагрузкі на «ўмяшчаючы ландшафт» (павелічэнне колькасці качэўнікаў і іх стад плюс неадпаведныя для

экасістэмы спосабы гаспадарання) – пераход пясанкі ў паўсінантропны стан – чума.

Але чума была – як не дзіўна – часовай адцяжкай гібелі стэпавай Імперыі. Усё паўтарылася пасля чумы 1346 г. у 1428 г.: дэмографічны рост – далейшае парушэнне біятычнага колаабората – унутрывідавая барацьба за выжыванне. Зыходзячы з тэмпаў дэмографічнага росту ў адпаведных умовах Э.С.Кульпін закладае, што да 1360 г. колькасць насельніцтва аднавілася (яму не прыходзіць у галаву думка прааналізаваць магчымае змяненне ўзроставай структуры). І адразу пачалася дваццацігадовая «вялікая замятня» – пад якой хаваецца барацьба за паствішчы і маршруты качоўкі у зоне нерызыкоўнай жывёлагадоўлі. За два дзесяцігоддзя змянілася 25 ханаў. Неяк узгадваецца, што наўгародцы ў 12 ст. яшчэ большую колькасць князёў змянілі – 28 за 50 гадоў, калі пачынаць лічыць з 1136 г., але рабіліся толькі мацней, і ніхто асабліва на наўгародскую «чахарду» увагі не звяртае. Аўтар чамусыці кажа пра 1360 г. як пачатак «замятні», але вядома, што нелад у Ардзе пачаўся пасля забойства хана Джанібека ў 1357 г. Апафеоз – нашэсце цемніка Мамая, разбітага ў 1380 г. на Куліковым поле пераўзыходзячымі сіламі рускіх княстваў, які меў намер сесці на маскоўскі трон (так можна зразумець тэкст «Падання пра Мамаева пабоішча») і даць сваім ваярам новыя жыщёвыя рэсурсы – падаткі славянскіх земляробаў.

Частка насельніцтва вырашала праблемы выжывання міграцыяй. Так, паводле цытаваных аўтарам крыніц 16 ст., пры Вітаўце ў 1420-х гг. у ВКЛ аселі 40 тыс. воінаў-татар, а ў 1558 г. у Кароне і Літве налічвалася 200 тыс. татар, калі ў Нагайской Ардзе ў сяр. 16 ст. было ўсяго 300-350 тыс. насельніцтва (С.83). Адно не добра – не ўсе гэтая лічбы маюць дачыненне да Залатой Арды – яе гісторыя скончылася ў сярэдзіне 15 ст. Нагадаю: нашчадкамі Залатой Арды (дакладней – Белай Арды і Сіній Арды) былі Нагайская Арда (пачатак 1420-х), Казанскае ханства (1438 г.), Крымскае ханства (1443 г.), Сібірскае ханства (канец 15 в.), Астраханскае ханства (1459 г.), Казахскае, Узбекскае, Астраханскае ханствы (1460-е гг.). Апошнім ханам Залатой Арды быў Кічы Мухаммед, які памёр у 1459 г. І Вялікая Арда – практична

правапераемнік Залатой Арды – перастала быць самастойнай з 1502 г.

Прынамсі, так бачыць магчымае тлумачэнне палітычнай гісторыі Залатой Арды аўтар.

На аслабленую сацыяльна-экалагічным крызісам Залатую Арду прыйшоўся ўдар Цімур ў 1395–1396 гг., які разбурыў, па словах аўтара, безабаронныя стэпныя гарады і залатаардынскую горадабудаўнічую культуру, практычна знішчыў татара-кіпчакскі этнас як сістэмайтваральную адзінку. Ісламаваная інтэлектуальная эліта эмігрыруе ў мамлюкскі Егіпет і Сірыю, ваяры часткаю ўходзяць на Русь і Літву, астатнія ахвотна робяцца часовымі саюзнікамі сваіх суседзяў пад час канфліктаў паміж імі, перабіваюцца набегамі, экасістэма парушаецца далей, стэп перасыхае, месцамі ўзниковіе пустыня, пагалоўе жывёлы скарачаецца с кожным дзесяцігоддзем (магчымыя тэмпы – за дзесяць год у 2–3 разы), жыццёвы ўзровень падае, зімовыя паставішчы вымушана перамяшчаюцца ўсё далей на рызыкойную поўнач. Прагрэсіруе тэхналагічнае адставанне нават ад Усходняй Еўропы. Ну, а далей яшчэ скончыўся ў 15 ст. кліматычны оптымум другога тысячагоддзя, прыйшло пахаладанне з усімі вынікаючымі для сельскай гаспадаркі наступствамі.

Уступленне Русі ў фазу стварэння самастойнай дзяржавы, адзначае аўтар, адбылося ў неспрыяльных экалагічных умовах. «Цімур – разбурыў гарады стэпу, а прыроду, перш за ўсё леса – знішчылі людзі, якія іх населялі. Паўднёвую частку суцэльнага масіву ўсходнеўрапейскіх стэпаў з’елі хатнія жывёлы стэпнякоў-татар. Там леса ператварыліся ў стэп і лесастэп. Паўночную частку лясоў спалілі і распахалі земляробы-рускія. Тут леса ператварыліся ў балоты і вазёры».

Нібыта ўсё гладка, пра ўдар Цімуря па гарадам, але толькі на погляд дылетанта. Знаў «званок сябру» – і Я.Ю.Ганчароў паведамляе мне, што ёсць археалагічныя доказы разбурэння Цімурам толькі аднаго (аднаго!) залатаардынскага горада і ў той жа час існуюць археалагічна-numismatycznia доказы існавання і пашырэння іншых залатаардынскіх гарадоў у першай чвэрці 15 ст. Паколькі Э.С.Кульпін не археолаг і не нумізмат, а Я.Ю.Ганчароў спецыяліст у гэтых галінах, то адпаведна прымяецца яго пункт

гледжання: не разбурыў Цімур у 1395 г. усе залатаардынскія гарады, раз; гарадское жыщё залатаардынскіх гарадоў паспяхова працягвалася ў першай чвэрці 15 ст., два.

Папярэдні дэмаграфічны пад'ем, які дазволіў рускім княствам набраць моц, пры высоказфектыўным – паводле аўтара – падсечна-агнявым земляробстве непазбежна знішчаў яго базу – леса і прымушаў да перахода да пашаннага земляробства з развядзеннем жывёл для атрымання угнаення, як да адзінай мажлівасці масавай сельскагаспадарчай вытворчасці. Але вольнага селяніна-смерда чакала неспадзянка ў выглядзе Судзебніка 1497 г., у якім дзяржава абвесціла сябе вярхоўным гаспадаром зямлі па мангольскаму праву. Дзяржава не дазволіла селяніну стаць рэальным уласнікам зямлі і забіла стымул да інтэнсіўнага гаспадарання. У выніку селянін пераходзіць да трохполья з пералогам, але не клапаціца аб угнаенні. Адсуль татальная сельская міграцыя 16 ст. на новыя волжскія землі пасля захопу Казанскага ханства з менш заселенымі тэрыторыямі як экстэнсіўны шлях развіцця сельскай гаспадаркі.

У прынцыпе, думка аб вымушаных перасяленнях сялян з-за абыяднення глебы не новая – яна была выказана яшчэ ў другой палове 19 ст. І.Д.Беляевым у працы «Сяляне на Русі». Яму ж належыць і думка аб больш высокай эфектыўнасці падсечна-агнявога земляробства ў параўнанні з трохполлем. Што тычыцца высокай эфектыўнасці падсечна-агнявога земляробства, то магу засведчыць, як чалавек, якому даводзілася выпальваць лясы на дзесятках тысяч квадратных метраў, што праца па расчыстцы ад леса даволі марудная і цяжкая, павалены лес сам гарэць не будзе, яго неабходна распілоўваць на кавалкі, абсякаць галіны, сцягваць у купы для спалення, трэба каstryры ўвесь час папраўляць, каб забяспечваць неабходную шчыльнасць для працягвання гарэння, а ў выніку – мізэрная купка пепла (калі браць яго ў разлік як угнаенне). Не ўпэўнены, што Э.С.Кульпін ці хто з яго папярэднікаў-аднадумцаў мае нейкі эканамічны разлік ці спрабавалі высветліць эксперыментальна пытанне больш высокай эфектыўнасці падсечна-агнявога земляробства ў параўнанні з трохполлем. Справа нават не ва ўрадліваци адзінкі плошчы, а ў сабекошту адзінкі прадукцыі. Прыйгадваюцца слова дарэвалюцыйнага рускага вучонага П.П.Маслава: «Урадлівасць зямлі знаходзіцца ў прамой

залежнасці не столькі ад якасці зямлі, колькі ад стараннасці, інтэнсіўнасці яе апрацоўкі». Да таго часу, пакуль мы, чытачы, не пабачым, колькі гадзін трэба страціць на атрыманне аднага кілаграма зярна з дапамогай кожнай з названых тэхнік, на ўсе разважанні шаноўных аўтараў-тэарэтыкаў можна праста не звяртаць увагі.

Ужо ў часы першага гаспадара ўсех Русі Івана III назіраецца прага дзяржавы да захопу земляў буйных землеўладальнікаў (спробы секулярызацыі 1503 г., канфіскацыя баярскіх земляў «здраднікаў»). Ханскія прывілегіі царквы былі забытыя праваслаўным манархам. Потым захоп суседніх тэрыторый з мэтаю павелічэння вялікакняскага дамена для далейшага «іспамешчывання» (1510 г. – Пскоў, 1514 г. – Смаленск, 1517 г. – Разань, 1517–1523 гг. – Чарнігаў і Ноўгарад-Северскій, 1552 г. – Казань), забарона набыцця царквою новых земляў у 1551 г. У часы Івана Жахлівага – апрычніна, мэту якой упершыню даказальна вызначаў Р.Г. Скрыннікаў як канфіскацыю земляў вотчыннікаў. Э.С. Кульпін зрабіў выснову ідеалагічнага кшталту: апрычнінай Іван Жахліві патлумачыў усім, што ёсьць адзін гаспадар земляў – дзяржава, а свецкія землеўладальнікі рабіліся часовымі арэндатарамі дзяржаўнай зямлі. Іспамешчыванне сярэдзіны 16 ст. вынікаў асаблівых не дало, бо сяляне збягалі на новыя землі і «служылы» даставаліся вёскі без працоўных рук. Знешняя экспансія выклікала збройны адказ з боку Крыма (Крымскае ханства ўтварылася яшчэ ў 1443 г., за два гады да Казанскага ханства), за якім стаяла магутная Турцыя, плюс рух паволжскіх інсургентаў. Спраба вырашыць праблемы за кошт маючай быць лівонскай перамогі замест новых земляў і сялян прывяла да яшчэ большых праблем.

Падаецца цікавай думка аўтара, што ва ўмовах вядзення вандроўнай жывёлагадоўлі ханская ўласнасць на зямлю не была небяспечнай, а перанясенне гэтага прынцыпа вярхоўнай уласнасці на зямлю ў дзяржаву земляробаў выклікала абмежаванне правоў асобы на карысць дзяржавы. Рэальнае самаўладнае распараджэнне манарха землямі прывяло да самадзяржаўнасці.

Прыглядзімся больш уважліва да чалавечай гісторыі, у катэгорыях т.з. азіяцкага спосаба вытворчасці, калі ў наўгунасці ёсьць слабы падзел працы, самазабеспячэнне абычын і неразвітасць

гандля, абмежаванне прыватнай уласнасці на сродкі вытворчасці, вярхоўная ўласнасць на зямлю, эксплуатацыя абшчыннікаў, то акурат там існуюць дэспатыі – як неабходны элемент. Над азіяцкім спосабам вытворчасці задумаўся яшчэ ў 1853 г. К.Маркс; можна не браць пад увагу яго тэорыі, але наяўнасць самога азіяцкага спосаба вытворчасці аспрэчыць немажліва. Ці не варта было паспрабаваць расійскую рэчаінасць прыкладсці да ложка марксавай ідэі? Ад яе не адмовіліся дагэтуль, хаця савецкі гісторык В.В.Струвэ ў запале адаптациі марксізма да патрэб развіцця савецкай науки прыбраў у 1933 г. азіяцкі спосаб вытворчасці з выпрацаванага ім «афіцыйнага» шэрагу грамадска-палітычных фармацый (першбытна-абшчынная, рабаўладальніцкая, феадальная, капіталістычная і камуністычная). У сучасным заходнім марксізме яму знайшлі месца адразу за першбытна-абшчынным ладам у адзінай дакапіталістычнай фармацыі, дзе як варыянты развіцця сусіднююць рабаўладанне, феадалізм і азіяцкі спосаб вытворчасці. Можа не такія ўжо своеасаблівыя рысы і мае тое расійскае самадзяржаўе і гаспадарка краіны, дзе яно пануе?

Аўтар гаворыць, што Расійская Імперыя была таталітарнай, у ёй не было роўных правоў, перш за ўсё ў прадстаўнікоў розных канфесій, неправаслаўныя былі абмежаваныя ў сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці. «Былі падданыя імперыі першага гатунку – праваслаўныя славяне – рускія, маларосы (украінцы), беларусы і ўсе астатнія – інародцы». Напэўна, ён не ведае, што пасля далучэння ў 18 ст. беларускіх земляў, праваслаўным у Беларусі быў невялікі магілёўскі астрэвок. Здаецца, у выключным становішчы ў імперыі былі толькі яўрэі з іх мяжою аседласці.

Больш да густу іншая думка аўтара, што Залатая Арда і Расійская Імперыя ўзніклі на адной тэрыторыі, у межах умяшчаючага ландшафта пражывалі народы (дакладней – продкі народаў) расійскага суперэтнаса. Пад суперэтнасам тут разумеецца група этнасаў, якая аб'яднаная адной тэрыторыяй і адным лёсам. Вось з такой паслядоўнасці гістарычных падзей вынікае, што беларусы не ўваходзяць у расійскі суперэтнас. Вызначэнне «новая гістарычная агульнасць – савецкі народ» (гэтак бы мовіць, расійскі суперэтнас савецкага перыяду), больш прыязнае да слуху, чым ніяк тэрытарыяльна і ў часе не абмежаваны проста «расійскі

суперэтнас». Тэрмін «расійскі суперэтнас» у кнізе пра Залатую Арду рэжа слух і падаеца пралептычным ці анахранічным, іншымі словамі – неадпаведным. Варта толькі задаць самому сябе пытанне, калі з'явілася назва «Расія» – а адбылося гэта значна пазней за падзеі, якія апісвае аўтар – каб зразумець, што Э.С.Кульпін даволі свабодна абыходзіцца з тэрмінамі.

Калі глядзець на тэрмін «суперэтнас» у іерархічным шэрагу суперэтнас – этнас – субэтнас – канвікся – кансорцыя, прынятым у гумілёўскай тэорыі этнагенеза, то ён сам па сабе не выглядае недарэчным. Больш того, зважаючы на даволі канкрэтнае вызначэнне – у суперэтнас прадстаўнікоў группы этнасаў аб'ядноўваюць аднолькавыя светапогляды, якія базуюцца на tym, што завецца культурай, можна зразумець яго выкарыстанне ў адносінах да, скажам, мусульманскага сусвета. Можна па рознаму ставіцца да пасіянарнай тэорыі этнагенеза Л.М.Гумілёва, але тое, што яна вытрымана як сістэма, бяспречна. Асабіста мне не падабаеца ідэя пасіянарных мутацыйных штуршкоў, якія адываюцца пад уздзеяннем нейкай пазазямной сілы ўздоўж палоскі геадэзічнай лініі (варыянт – разломаў кары) і адказ пры вызначэнні этнаса ад агульнасці мовы і культуры як аваязковых элементаў этнаса – падобна ідэям француза Г.Лібона. Другая дысцыпліна – эталогія даўно высветліла гарманальныя прычыны асабістай пасіянарнасці – вытворчасць павышанай колькасці сератаніна. А традыцыйная этнографія знайшла просты адказ на тое, што з'яўляеца галоўным для ўключэння асобы ў этнас – самасвядомасць. Што тычыцца ўжывання перанесеных з тэорыі Л.М.Гумілёва тэрмінаў тыпа «умяшчаючы ландшафт» альбо «суперэтнас», то ў тэксце «Залатой Арды» яны проста не ўспрымаюцца як арганічныя.

Выразна бачна, што тэрмін «умяшчаючы ландшафт» у працы Э.С.Кульпіна па сутнасці азначае тэрыторию ў межах дзяржавы, якая, між іншым, паволі мяняеца. Гэта нават не геаграфічнае асяроддзе, якое з'яўляеца якаснай характарыстыкай, гэта менавіта тэрыторыя. Пры жаданні можна ў гэты «ландшафт» расійскага суперэтнаса ўкладзі фінаў, на падставе ўваходжання пэўны час у Расійскую Імперыю, а можна беларусаў і украінцаў не ўключачыць у савецкі суперэтнас, бо яны былі да 1939 г. падзелены на дзве часткі

паміж рознымі дзяржавамі. Падобна як палякі не ў які суперэтнас фармальна ўваходзіць не маглі, бо да 1919 г. былі падзеленыя на тры часткі паміж суседнімі дзяржавамі. Невыпадкова ў кнізе няма ні адной карты ці нават схемы – адразу паўстане шэраг пытанняў, высветліцца, што трэба даваць, як у гімназічным дарэвалюцыйным падручніку, яшчэ з дзесятак карт пашырэння тэрыторыі Расійскай Імперіі з цягам часу. Як тут не ўзгадаць шырокавядомае: «Сібір’ю прырастаць Расія будзе!». Дастаткова проста пералічыць у сучасных назвах тэрыторыі Залатой Арды, каб вера ў супадзенне «умышчаючага ландшафта» суперэтнаса Залатой Арды і расійскага суперэтнаса (у тэрміналогіі аўтара) пахінулася: улада ханаў Залатой Арды ахоплівала тэрыторыю значнай часткі сучаснай Расіі за выключэннем Усходній Сібіры, Дальніга Усхода і раёнаў Крайній Поўначы, паўночны і заходні Казахстан, усходнюю Украіну, Малдавію, частку Узбекістана і Туркменіі.

У прынцыпе, адчуваеца негістарычнасць ужывання аўтарам тэрміна «народ», ды й уяўленне пра этнас часоў Залатой Арды больш прыемнае як некай аморфнай этналінгвістычнай непарыўнасці, кшталту той, што ў заходнім Палесці фіксавала яшчэ ў другой палове 20 ст. экспедыцыя М.І. Таўстога. Дарэчы, паказальна, што ў назве кнігі гучыць не Улус Джучы, а тэрмін літаратурнага паходжання «Залатая Арда» (у рускай мове з сярэдзіны 16 ст.). Пазагістарычнасць тэрміна «расійскі суперэтнас» таксама відавочная: у кнізе пераліку этнасаў, якія ў яго ўваходзяць, знайсці не ўдалося, але добра вядома, што ў часы Залатой Арды назвы «Расія» не існавала. У пасляслоўі аўтар гаворыць аб методыцы свайго даследавання цытатамі з працы Леа фон Берталанфі «Агульная тэорыя сістэм – крытычны абзор»: «У той ступені, у якой нас цікавяць паводзіны частак, мы спрабуем яго вывесці з законаў, што кіруюць паводзінамі цэлага». Міжволі закрадваеца падазрэнне, а ці не ў новай абгортцы падаеца стары марксісцкі падазроны метад даследавання ад абстрактнага да канкрэтнага? Тым больш, што і генеральная выснова аўтара нейкая нечаканая, што не вынікае безпасрэдна з тэкста кнігі – ён сцвярджае, што спецыфіка расійскага «умышчаючага» ландшафта патрабуе ад дзяржавы таталітарызма, а ад грамадзяніна – пазбаўлення ад грамадзянскіх свабод і ўсё гэта з'яўляеца ўмовай

выжывання «спецыфічнай расійскай грамадской сістэмы». Зразумела, закавычаны выраз ніяк не раскрываецца, як і ў папярэдніх выпадках. Такі пасаж яшчэ больш псуе ўражанне ад кнігі.

Нібыта – паводле аўтара – ўсё было добра да нечаканага 1917 г. – і не было вызвалення сялян, судзебнай і земскай рэформаў. Хочацца працытаваць слова старшыні Савета міністраў Расійскай Імперыі П.А.Сталыпіна, які, да слова, быў у 1902–1903 гг. Гродзенскім губернатаром: «...прызнанне недатыкальнасці прыватнай уласнасці, і, як вынік, стварэнне асабістай зямельнай уласнасці... – вось задачы, выкананне якіх з'яўляеца пытаннем існавання рускай дзяржавы. А накіроўваць усю творчасць ураду на паліцыйскія мерапрыемствы – признанне бяссілля кірующей улады». У 1906 г. быў прыняты ўказ (зацверджаны Думай у 1910 г.), які дазваляў выходзіць з тагачаснага калгаса, што зваўся сялянскаю абшчынаю, і выходзіць з паем зямлі! Паўсталатакі перад дзяржаваю пытанне пра асабістую зямельную уласнасць...

А рэвалюцыя кастрычніка 1917 г. вярнула ўсё на свае месцы: зямля згодна з эсэраўскай праграмай сацыялізацыі зямлі 1906 г. была бальшавікамі абвешчана ўсенароднай уласнасцю («достоянием») па «Дэкрэту аб зямлі» 2-га Усерасійскага з’езду Саветаў (кастрычнік 1917 г.). Зроблена гэта было па жаданню сялян (Першы ўсерасійскі з’езд сялян, красавік 1917). Де факта адбылася нацыяналізацыя, уласнасць перайшла да дзяржавы, у 1930-х было адноўлена абшчыннае землекарыстанне ў выглядзе калгасаў. Правы жыхароў сяла сталі аблежаваныя, практычна бяспашпартныя сяляне замацоўваліся за зямлём.

Калі прыглядзеца, то чым шлях Расіі ў развіцці зямельнай уласнасці такі ўжо своеасаблівы? Элементы расійскіх рэалій можна знайсці шмат дзе. Напрыклад, у Японіі з 645 г. была ўведзена надзельная сістэма землекарыстання, пры якой вярхоўным землеўладальнікам быў мана�. Землі дзяліліся на грамадскія, дзяржаўныя і прыватныя. На частцы дзяржаўных земляў практыкавалася прыцягванне сялян да іх апрацоўкі ў якасці працоўнай павіннасці. У сярэдзіне 10 ст. адбыўся пераход ад дзяржаўной уласнасці з надзельнай сістэмай да памеснага землеўладання

асобных феадалаў. У пачатку 16 ст. утварыліся буйныя землеўладальнікі і значна вырасла плошча храмавых і манастырскіх земляў, пачалі дамініраваць вялікія латыфундыі. Тут мы бачым і манафра – вярхоўнага землеўладальніка, і землі рознай ўласнасці (грамадскія, дзяржаўныя і прыватныя), і памеснае землеўладанне, і храмавыя землі вялікай плошчы.

Адно чытчу напэўна становіцца ясным па прачытанні кнігі – адкуль сапраўды бярэцца гумілёўская «пасіянарнасць»: антрапагенны ўціск на экасістэму – сацыяльна-екалагічная катастрофа – нежаданне пераходзіць на новыя тэхнолагіі гаспадарання – вырашэнне праблемы экстэнсіўным шляхам за кошт тэрыторыі слабага суседа. Прыйнамсі, мне так падаецца. Тэрмін «соцыянатуральная гісторыя» новы, як і ўвесь катэгарыяльны аппарат дысцыпліны, але самі даследаванні такога кшталту, зараз добра забытыя, рабіліся расійскімі гісторыкамі яшчэ ў сярэдзіне 19 ст. Уласна такім чынам тлумачыліся масавыя народныя рухі – пугачоўшчына і іншыя. Спрошчаны выключна класавы падыход у савецкія часы да гэтых з'яў у парайонні з папярэднікамі выглядае крокам назад.

Істотна заўвага аўтара, што заўсёды пры выборы ўладамі аптымальнага рашэння перамагае прынцып мінімума дысіпацыі энергіі: кіруючыя колы выбіралі найбольш простыя рашэнні, якія вырашалі праблему «на адзін дзень», але не ў гістарычнай перспектыве. (Сучаснае: «Будзем вырашаць праблемы па меры іх паступлення»). Калі аўтары гістарычных даследаванняў будуць памятаць пра гэту завядзёнку ўлад, то шмат якія рэчы атрымаюць простае тлумачэнне.

Шкада, што аўтар не акцэнтаваў увагу на вельмі простую рэч, якая, здаецца, тлумачыць, чаму цывілізацыя качэўнікаў-залаатаардынцаў адносіцца ў масавай свядомасці да забытای. Еўропа – гэта частка сусвета, але толькі кавалак матэрыка Еўразія. Мяжка паміж Еўропай і Азіяй праходзіць па Уральскіх гарах, потым па рэчцы Эмбе да Каспія, рэкам Кума і Маныч да вусця Дона і далей па берагам Чорнага і Міжземнага мораў. Па сутнасці, гэта ўмоўная мяжка цывілізацый, мяжка паміж культурамі і расамі. Еўропа – паняцце гісторыка-культурнае, але сферміравалася яно пасля росквіту і заняпаду Залатой Арды. І сталася так з-за

еўропацэнтрызма часоў геаграфічных адкрыццяў. Атрымліваецца, што ў тым уяўленні еўрапейца, якое склалася пазней, няма ва ўсведамляемай Еўропе-ідэе месца качэўнікам «з раскосымі і прагнымі вачымі». Бо акурат для гэтага і існуе тэрмін «Еўропа», каб аддзяліць іншы сусвет ад «еўрапейцаў», што, між іншым, і прапанаваў Рымскі клуб як перспектыву развіцця гэтай часткі чалавечства.

Шкада, што ніякіх матэматычных выкладак па колькасці насельніцтва і хатняй жывёлы ў залежнасці ад стану стэпу ў кнізе Э.С.Кульпіна не прыводзіцца – ёсць толькі лічбы, што атрыманыя нейкім падлікам па нейкім сучасным біялагічным дадзеным, якім можна верыць, альбо не.

Па сутнасці, галоўнае ў тым, што піша сучаснымі словамі Э.С.Кульпін пра эвалюцыю Залатой Арды, ёсць палажэнні неўзгаданай ім працы 1798 г. Т.Мальтуса «Essay on the Principle of Population» («Вопыт аб законе народанаселеніцтва»), якую ніхто яшчэ не адмяняў. Паводле Т.Мальтуса папуляцыя імкнецца да павелічэння тэмпамі, якія пераўзыходзяць яе магчымасць дабываць сродкі існавання, колькасць насельніцтва абмежавана сродкамі існавання, а рост насельніцтва можа быць спынены альбо свядома, альбо знешнімі прычынамі (войны, эпідэміі, голад). Некантынentalнасць мышлення брытанца не дазволіла яму выпрацаваць дасканалую канцепцыю, набліжаную да рэальнага працэса росту папуляцыі (дарэчы – замкнутай папуляцыі). Але з вядомымі папраўкамі на міграцыі часткі насельніцтва, знешнюю экспансію і навукова-тэхнічны прагрэс мадэль Т.Мальтуса робіцца дынамічнай і абсалютна спажываемай. Больш таго, агульна прызнана, што тэорыя Т.Мальтуса вельмі пасуе да дайндуstryяльных грамадстваў. На яго ідэях былі пабудаваныя матэматычныя мадэлі папуляцыйнай біялогіі. Праз некалькі дзесяцігоддзяў пасля выхада ў свет працы Т.Мальтуса бельгійскі матэматык П.Ф.Ферхольст на падставе яго ідэй пропанаваў практична бездакорную формулу папуляцыйнай дынамікі ў выглядзе дыферэнцыяльнага ўраўнення (т.з. «лагістычнае ўраўненне»). У новай формуле закладзена, што хуткасць павелічэння папуляцыі пропарцыйнальна яе бягучай колькасці і што хуткасць павелічэння папуляцыі пропарцыйнальна колькасці

дастуных рэурсаў. Другая ўмова ўлічвае канкурэнцыю за рэсурсы. Мадыфікацыя П.Ф.Ферхольста з дадатковым адмоўным членам, які прапарцыянальны квадрату хуткасці росту, улічвае змяншэнне ёмкасці асяродка (паменшанне колькасці рэурсаў альбо арэала пражывання).

Пасля эксперса да першакрыніц паволі становіща ясным, што такое «умышчаючы ландшафт» книгі «Залатая Арда» – па-просту, гэта тэрыторыя з яе рэурсамі, на якой месціца папуляцыя. І не «ландшафт» задае межы этнасу ці суперэтнасу, што праходзіць генеральнай лініяй паміж строк у Э.С.Кульпіна, а мяжа «умышчаючага ландшафта» вызначаецца мяжой этнаса. Абсалютна прымальна, калі размова ідзе аб «умышчаючым ландшафце» ўсяго пэўнага віда мышэй-палёвак ці суслікаў, але не зразумела, калі размова ідзе аб частцы папуляцыі. «Умышчаючы ландшафт» чалавека як віда – суша планеты Зямля, качэўнікаў – стэп, насельніцтва дзяржавы – тэрыторыя абмежаваная дзяржаўнымі межамі. З этнасам так проста не атрымліваецца – трэба ўлічваць яшчэ і дыяспару, якая можа быць даволі значнай, а то і ўвеселіць можа існаваць ў дыяспарыянальным стане – як яўрэі да стварэння сучаснага Ізраіля. Адным словам, ідэя суперэтнаса як адзінкі для аналіза сацыяльных і дэмографічных працэсаў у тым выглядзе, у якім яе прадставіў чытачу Э.С.Кульпін, з'яўляеца абядненнем, загрубленнем рэальных працэсаў. Самое вызначэнне як суперэтнаса группы этнасаў звязаных агульным лёсам вельмі недакладнае. Напрыклад, калі стагоддзямі біліся беларусы і Ордэн, то што, яны звязаныя ў нейкі суперэтнас? Лёс жа агульны – біцца адзін з адным да сканчэння вякоў. І што, адзіны шлях пакінуць такі суперэтнас – загінуць, як загінулі язвягі? Не, канешне. Спосабам звяззення да абсурду высвятляеца, што ўсё ў рэшце-рэшт павінна прыходзіць да т.з. сталінскага вызначэння этнаса («так званага» таму, што сталінскі артыкул 1913 г. «Сацыял-дэмакратыя і нацыянальнае пытанне» быў напісаны пры непасрэдным удзеле У.І.Леніна, пазней ён атрымаў назыву «Марксізм і нацыянальнае пытанне»). «Нацыя ёсьць устойлівая супольнасць людзей, якая склалася гістарычна на базе агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця і псіхічнага склада, які выяўляеца

ў агульнасці культуры». У той ці іншай форме ўсе пералічаныя кампаненты прысутнічаюць у пазнейшых вызначэннях этнаса.

Так усё ж такі рускія ўваходзілі ў нейкі суперэтнас разам з цюркамі-кіпчакамі (тут і далей прымаю аўтарскае вызначэнне этнічнай супольнасці)?

Гэта пытанне кшталту ці складае Англія і яе калоніі адзіны суперэтнас. Калі англічане не лічаць сябе еўрапейцамі – у чым фармальна маюць рацыю, бо жывуць на востраве побач з Еўразіяй, то ці прызнаюць яны, што складаюць нейкую этнічную супольнасць з індусамі? Зразумела, што пытанне было рытaryчным. Канешне, не. Паводле Л.М.Гумілёва суперэтнас гэта «збор этнасаў, якія сходныя па структуры, стэрэатыпу паводзін і генезісу». Паглядзім праўдзе ў вочы: славянская і кіпчакская плямёны мелі розныя структуры, стэрэатыпы паводзін і генезіс. А збор дані – звыклая з'ява таго часу і для рускіх княстваў. Знаток рускіх летапісаў англійскі гісторык Дж.Феннел піша, што толькі за 1210–1217 гг. для падтрымання сістэмы абкладання данню, якая ўсталявалася з сярэдзіны 12 ст., наўгародцамі былі зроблены пяць набегаў на чудзь. Ніхто не спрабуе да расійскага суперэтнаса ўключыць чудзь (эстонцаў), на той падставе, што іх вымушалі плаціць дань.

Можа варта ставіцца да падлеглых Ардзе славянскіх земляў як да калоній? У рускіх княствах нават адміністрацыі ардынскай не было (калі заплюшчыць вочы на баскакаў) – маем класічную (ў заходнім разуменні) – ленную тэрыторыю, падобна як Рэч Паспалітая «валодала» Курляндый і Земігалій ці Прусіяй. Вось тут самае месца было ўзгадаць пра карту мангольскай імперыі 1331 г., дзе мангольскі чарцёжнік у рамах Улуса Джучы намаляваў рускія землі. Але высветлілася бы, што мангольская імперыя не зводзілася да Залатой Арды, а месцілася ад Ціхага акіяна да Чорнага мора.

Відавочна, што інтуітыўна зразумелым тэрмін «суперэтнас» ніяк не назавеш. Калі добра прыглядзецца, то можна пабачыць, што акрэсленне «суперэтнас» самім фактам свайго існавання разбурае аднакарэнны тэрмін «этнас», размывае яго межы. «Слова у нас, до важнага самого, в привычку входят, ветшают, как платье». Проста дастаткова было б сказаць «населеніцтва

дзяржавы», каб не карыстацца незразумелым, без пэўных межаў «суперэтнасам».

Выдае крыніцы ідэй аўтара думка аб неабходнасці абмена «генамі» на прасторы «умышчаючага ландшафта», якая час ад часу выказваецца на старонках кнігі. Гэта Л.М.Гумілёў піша: «... сумесь славян, угра-фінаў, аланаў і тюркаў злілася ў велікарускай народнасці». Калі казаць агульна прынятай тэрміналогій, то Э.С.Кульпін выказваецца за экзагамію і – адпаведна – сталую прысутнасць заваёўнікаў на славянскай тэрыторыі. Добра вядома, што эндагамнасць – адна з уласцівасцей этнаса, а міжэтнічныя бракі парушаюць яго цэласнасць. Адсюль вынікае, што калі б ідэя реалізавалася, то гэта напэўна прывяло бы да страт культурных традыцый, мовы, самасвядомасці. На генным узроўні псіхічныя стэрэатыпы, якія ляжаць у падмурку ўзнаўлення этнічных рысаў кожнай асобы, не перадаюцца. Іх чалавек набывае падчас сацыялізацыі асобы. На думку Ю.У.Брамлея, менавіта эндагамія, якая выкліканая сацыяльнымі прычынамі, надае этнасу рысы генетычнай адзінкі – папуляцыі. Калі падагульніць, то механічнае перамешванне генаў не прывядзе да набыцця агульных рысаў, якія адносяцца да розных этнасаў. Дастаткова з дзяяцінства трапіць у іншое асяроддзе, каб набыць стэрэатыпы паводзін не свайго этнаса. Па просту, хапіла бы жыць побач, каб з пэўнай верагоднасцю з’явіліся нейкія агульныя рысы. І гены да гэтага ніякага дачынення не маюць.

Выказаная ва ўступе думка аб tym, што адступленне мяжы леса ад стэпу на дзесяткі кіламетраў замест наступлення згодна з кліматычнымі ўмовамі на дзесяткі метраў выклікае чалавечай дзейнасцю мне, як і аўтару, падаецца крэатыўнай. Magu нават дадаць, што жывёлы былі ў стане толькі спыніць наступленне леса на стэп знішчэннем маладняка. Але былі патрэбы шматлікіх гарадоў у дрэве – для будаўніцтва (непасрэдна, альбо на аблап цэглы і вапны), атаплення, прамысловай дзейнасці. Зразумела, вырубаліся найбольш блізкія лісіцы, пазней – меней выгадныя для транспартыроўкі аддалёныя дзялянкі. А хто гэта рабіў, ці нарыхтоўшчыкі ардынскіх гарадоў займаліся лесапавалам, ці мясцовыя жыхары (хутчэй за ўсё пры ўзделе княскай адміністрацыі) прадавалі лес альбо аддавалі натурай у залік за

дзесяціну, трэба высвятляць па пісьмовых крыніцах ці па аналагах. Напэўна, лагічным шляхам можна «намацаць» шляхі дастаўкі драўніны ў стэпныя гарады. Напрыклад, для аднаўлення Кіеўскага замка ў 1520 г. сплаўляўся беларускі сасновы лес, таксама ў працах прымалі ўдзел рускія і беларускія цесляры. Падобны ўдзел значных знешніх кантынгентаў можна чакаць і ў прыпадку залатаардынскіх гарадоў.

Адно, што напачатку трэба пацвердзіць дакументальна, ці мяжа стэпу і леса сапраўды за кароткі тэрмін перасунулася на сотні кіламетраў у адваротным ад натуральнага кірунку. Канешне, даведацца, ці які караед не атрымаў свой «пасіянарны» штуршок. І высветліць, ці не ўнеслі свой уклад аматары падсечнага земляробства ў знішчэнні лясоў на мяжы са стэпам.

У кнізе не абышлося без дробных недахопаў. Паводле паведамлення аўтара ва ўступе «Дадатак» у другім выданні прыбранны, але ў тэксле захавалася адсылка да яго (С.49), у спісе літаратуры адсутнічае кніга з назваю «Путь России» (С.59) – яна хаваецца пад прозвішчам аўтара Кульпін Э.С., там жа назіраецца збой у алфавітнай чарговасці (пасля Д ідзе И, Е, З, потым зноў И). Частае цытаванне з прозвішчамі аўтараў у асноўным тэксле пры наяўнасці спасылак прымушае падазраваць непрыймальны ў аб'ектыўным даследаванні прыём апеляцыі да аўтарытэтнай. Часам адчуваюцца недапрацоўкі рэдактара і карэктара: двусэнсоўныя сказы, знікшыя слова, не ўзгодненасць граматычных форм.

Налічвае спіс літаратуры 150 пазіцый. Вельмі насыярожвае, што ў спісе толькі рускамоўныя выданні (некалькі ўкраінскіх можна было б і не ўзгадваць), пры тым што размова вядзеца пра цюркамоўную дзяржаву. Фармальная праца па гэтаму параметру не адпавядае нават умовам конкурса Расійскай Акадэміі навук 1832 г. Задача тады гучала так: «Напісаць гісторыю Улуса Джучы ці так званай Залатой Арды, якая будзе крытычна апрацавана на падставе як усходніх, асабліва магаметанскіх гісторыкаў і захаваўшыхся ад Ханаў сей дынастыі манетных помнікаў, так і старажытных Рускіх, Польскіх, Венгерскіх і прочая летапісаў і іншых, якія сустракаюцца ў сачыненнях сучасных Еўрапейцаў звестак». Ні еўрапейцаў, ні магаметанскіх гісторыкаў мы ў рэцэнзаванай працы не назіраем.

Напрыканцы кнігі – слоўнік з 15 найбольш істотных тэрмінаў соцыяпрыродазнаўчай (социоестественной) гісторыі (кшталту «біфуркацыя», «умышчаочы ландшафт» і г.д.). Спецыфічны тэрмін «біфуркацыя» (больш прыдатна «поліфуркацыя»), што запазычаны гуманітарнымі дысцыплінамі з тэорыі нелінейных дыферэнцыяльных ураўненняў азначае разыходжанне шляхоў эвалюцыі сістэмы, якая апынулася ў неўстойлівым стане. Характэрна, што сыходзячы з кантэксту ў тэксце кнігі модная «біфуркацыя» (варта ўзгадаць хоць бы расійскі фільм «Глянец») лёгка замяніеца на звыклую «альтэрнатыву». Адпаведна, калі ўжываеца «біфуркацыя», тэрмін з тэорыі нелінейных сістэм, павінен быў бы ўжывацца і тэрмін «аттрактар» – канечны стан, у які немінуча прыходзіць сістэма пасля мінавання кропкі біфуркацыі і далейшага развіцця ў абрарай і ўжо нязменнай траекторыі. А вось тэрмін «аттрактар» ў тэксце кнігі адсутнічае. Аналіз неўстойлівых станаў у гістарычных працэсах – сур’ёзны накірунак кванттыатыўнай плыні гісторыі, у апошнія гады добра распрацаваны метадалагічна (працы Л.І.Бародкіна). Пры лёгкім «журналісцкім» стыле тэкста Э.С.Кульпіна з адпаведнымі простымі прываблівымі назвамі частак кнігі «біфуркацыя» і іншыя падобныя тэрміны выглядаюць не вельмі патрэбнай аздобай.

Вернемся да таго, з чаго пачыналі – для чаго кніга напісаная. Ніякі фонд не будзе разглядаць тое, што напісана, як заяўку на грант – так непразрыста і шматслоўна абронтуванне не пішацца. Высветлілася, што без аглядкі нельга цытаваць ні аднаго слова з кнігі, што не надае вагі твору. І яшчэ – ўсё тое, што напісана ў гэтай рэцэнзіі, напісана спецыялістам ад дапаможных гістарычных дысцыплін, які ведае што такое рэнтгенаўская флуарэсценцыя, аптычны спектральны аналіз, інтэрвальная ацэнка долі прыкметы, дэфект пунсона, мікрасмяшчэнне, вальцоўка, штампоўка, чаканка, клацерызацыя. І гэты спецыяліст не павінен у час вузкай спецыялізацыі ведаць прафесійна пытанні гісторыі сялянства, ураджайнасці зернабабовых культур ці эфекты ўнасці багарнага земляробства. І не ведае, па вялікаму рахунку. Але пры чытанні тэкста кнігі ў яго – ў мяне – паўстала велізарная колькасць пытанняў; напэўна яшчэ столькі ж заўваг, як напісана, засталося не на паперы. Але ўсё гэта павінен быў ведаць аўтар кнігі – бо ўзяўся

пісаць на гэтую тэму. І заўваг недасведчанага чытача, а зараз аўтара рэцэнзii не павінна было быць. Фільтр маіх сціплых ведаў і звычка карыстацца логікай не дазваляе пры ўсім шчырым жаданні ўспрымаць тое новае, што нясе кніга. Нават, скажам так, не асабліва я яго і бачу, тое новае. Базавая ўніверсітэцкая гістарычная адукцыя не дазваляе ўспрымаць як новае тое, што апазнаецца як запрапанаванае сто – сто пяцьдзесят гадоў таму. Праверку на патэнтную чысціню ідэі не вытрымліваюць. Варта прыгадаць, што ў выніку дзейнасці Рымскага клуба методыка даследавання ўзаемадзеяння грамадства і прыроды ўжо існуе. Яшчэ ў пачатку 1970-х гадоў былі зроблены даклады груп Д.Медоўза «Мяжы чалавечага росту», М.Месаровіча і Э. Пестэля «Стратэгія выжывання» («Чалавецтва ў паваротнай кропкі»). Можа нешта не так у майі успрыманні, не хапае ведання проблематыкі? А можа, калі нават для спецыяліста ад пластычнай дэфармацыі металаў бачны пэўныя праблемы тэкста кнігі пра Залатую Арду і пра генезіс расійскай дзяржаўнасці, нешта не тое з кніжкай Э.С.Кульпіна?

І яшчэ – пры чытанні кнігі Э.С.Кульпіна да мяне не раз прыходзіла непрыемная думка, што мы жывём у часе, калі паняцце «факт» перастала існаваць. Вось, напрыклад, беларускі аўтар І.Ліцвін у сваім творы «Затерянный мир, или малоизвестные страницы белорусской истории» сцвярджае, што «Залатой Арды» не было. Гэта міф. І татар не было. А Мамай – гэта Альгерд. Вось як проста і радыкальна ўсё вырашаецца. Куды там Г.У.Вярнадскому, Л.М.Гумілёву ці Э.С.Кульпіну з высвятленнем пытання пра існаванне ці неіснаванне мангола-татарскага іга. Атрымліваецца, што, калі факт не падабаецца, то можна напісаць адваротнае і вялікая частка людзей паверыць тэлебачанню, масавай прэсе, інтэрнэту. Такім чынам, можна любы факт пераўтварыць у гіпотэзу. Замест аднаго факта паўстае дзве ці тры гіпотэзы. Такую працэдуру можна правесці з любым фактам. Калі падыходзіць метадычна, то можна знішчыць усе факты. Можна нават уяўіць, што ў адказ сучасны татарскі гісторык Р.Г.Фахрутдзінаў напіша, што нібыта не існавала Вялікага Княства Літоўскага, усе яго помнікі фальсіфіканыя, пісьмовыя крыніцы – падробка,

а Альгерд – гэта Мамай. Тады нават можна будзе казаць пра асобныя наборы гіпотэз, якія характэрныя для кожнага народа, і падняць пытанне аб перадачы гістарыяграфіі ў веданне навуковай фалькларыстыкі. Калі шырэй, то яшчэ трошкі – і можна будзе казаць аб канцы гісторы...»

Як карысную рысу кнігі Э.С.Кульпіна-Гібайдулліна «Залатая Арда» хачу адзначыць спробу адыйсці ад заходненеўропацэнтрычнага погляду на гісторыю, паглядзеь так, як гэта робяць «непталемеевай» плыні гісторыкі, філосафы і сацыёлагі другой паловы 19 – 20 ст., але мінусам з'яўляеца фактычнае аддзяленне паўночна-усходніх Русі і Залатой Арды ад астатніяга сусвету, у тым ліку ад непасрэдных заходненеўрапейскіх і ўсходнеславянскіх суседзяў.

Канешне, значна большы ўклад за ўсю кнігу Э.С.Кульпіна і шмат іншых гістарычных манаграфій у разуменне, што такое гістарычны працэс з розных пунктаў гледжання і сучаснае стаўленне да яго, прынесла апошняя фраза з перадумовы Ю.А.Нікіфарава да кнігі мангольскага аўтара Ч.Чойсамбы «Захопніцкія паходы Бату-хана» (рускае выданне – М., 2006): «... яна перасцеражэ яго [рускага чытача] ад «благодушныя» у адносінах да тых этнічных суполак, якія зараз у парыве нацыяналістычнага вар’яцтва галосна крычаць аб быльых пры঱сненнях з боку Расіі».

Пра Э.С.Кульпіна мякка скажам, што гістарычная трансэмпрычнай экстэртыяльнасць не самая моцная ўласцівасць аўтара.

Пры бліжэйшым разглядзе апынулася, што ў кнізе Э.С.Кульпіна ёсць канструктыўныя думкі, а ёсць і такія, што не вытрымалі праверку часам і працягваюць жыццё толькі ў маргінальнай частцы гістарычных тэкстаў (камерцыйныя ненавуковыя выданні, нерэцэнзаваныя тэксты сайтаў і г.д.). Хочацца скончыць цытатаю: «Придя же, рабы домовладыки сказали ему: господин! не добро ли семя сеял ты на поле твоем? откуда же на нем плевелы?» (Матф.13:27.)

► Праўда і мана пра зялёнага змея

Цярохін С.Ф. У фокусе канкрэтнага факта: праўда і мана пра ап'янняльныя напіткі. Мн., 1988. 170 с.

У выдавецтве «Навука і тэхніка» нядаўна выйшла кніга С.Ф.Цярохіна «У фокусе канкрэтнага факта». З назвы не проста зразумець, што размова ў ёй пойдзе пра п'янства, але аўтар меў рэзон, калі падкрэсліў, што гаворка будзе грунтавацца на фактах. Доўгі час нам прыходзілася слухаць прамовы гістарычна непісьменных дзеячоў «цвярозасці», якія блыталі гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага Княства Маскоўскага, таму так прыемна было ўзяць у рукі кнігу, якая напісана прафесійным этнографам, гістарычна адукаваным спецыялістам.

Мэта кнігі – паказаць, што версія аб спрадвечнай празе ўсходніх славян да кілішка, п'янстве як рысе нацыянальнага харектару, не мае падставы. Па сутнасці, гэта можна зрабіць даволі проста: даць, напрыклад, статыстычныя дадзенныя за 1905 год, па якіх Расійская Імперыя займае толькі дзесятае месца ў спісе «пітушчых» краін – і робіцца ясна, што ўяўленне аб асаблівым п'янстве славян штучнае, беспадстаўнае. Аўтар жа вырашыў прасачыць гісторыю ўжывання алкагольных напіткаў з 6 па 19 стагоддзі, намаляваць шырокую карціну гэтай згубнай звычкі, паказаць ахоп п'янствам розных класаў і слaeў, параванаць ужыванне п'янкіх напіткаў усходнімі славянамі і, канкрэтна, беларусамі ў судносінах з іншымі народамі.

Першы раздзел кнігі прысвячаны выяўленню часу з'яўлення розных хмяльных напіткаў і пранікненню іх на Беларусь. У ім можна з цікавасцю даведацца аб існаванні ўжо ў 1604 годзе ў Беларусі асобных вінаграднікаў, кошту віна, самыя танныя гатункі якога па цэне бочкі дароўніваліся да добра адкорыленага вала, аб адкрыцці ў 9–12 стагоддзях тэхналогіі атрымання спірту. Дарэчы, па археалагічных дадзеных, гэта адбылося значна раней. Археолаг Джон Олчын у Пакістане ў будыйскім кляштары,

існаванне якога датуеща другім стагоддзем да нашай эры – трэцім стагоддзем нашай эры, выявіў перагонныя кубы, на начыннях стаялі царскія тамгі, што сведчыць аб існаванні манаполіі на спртныя вырабы. Але ў другім стагоддзі да нашай эры ўжо існавала добра наладжаная вытворчасць спірту-дысцыляту. Сінолагі наогул сцвярджаюць, што ў Кітаі эпохі Чжоў (другое тысячагоддзе да нашай эры) ужо валодалі прыёмамі дысцыляцыі спірту, гэта вядома і па пісьмовых, і па археалагічных крыніцах.

Найбольшую цікавасць уяўляе другі раздзел, які мае назыву «Як пілі нашы продкі». Аўтар добрасумленна аналізуе крыніцы, сёе-тое, што да гэтага часу знаходзілася ў ідзйна-прапагандысцкім арсенале апівошаў, пры бліжэйшым разглядзе аказалася не такім ужо і бяспрэчным. Так, пра п'янства русаў у 10 стагоддзі сведчыў арабскі падарожнік Ібн Фардлан. Але «русы» Ібн Фардлана мелі густую зялёную татуіроўку, што ніяк не сведчыць на карысць таго, што яны сапраўды славяне. Высвятляеца, што не ўсё «чыста» і з летапісным апавяданнем аб забойстве пяці тысяч п'яных драўлян княгіні Вольгай у помсту за мужа свайго Ігара, і з летапісным выказваннем князя Уладзіміра «Руси веселie питие...»

Неабвержана выцякае, што п'янства пачалося значна пазней, у 16 стагоддзі, ды і пачалося з пануючых класаў. На жаль, аўтар толькі мімаходзь узгадвае Міхалона Літвіна, які пакінуў нам цудоўны малюнак развіцця масавага п'янства сярод шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў гэты час.

Змянілася становішча ў 19 стагоддзі, зараза п'янства захапіла і ніжэйшыя слаі насельніцтва; можа, у той час і ўзнікла прымайка «Рыззём трасе, а траяк на гарэлку нясе». Чаму так здарылася, што адным з найбольш выгадных сродкаў «выпампоўвання» грошай селяніна і мешчаніна быў продаж ім гарэлкі, аўтар апавядае ў раздзелах пра сацыяльныя і прававыя карані п'янства. Можа, толькі трохі спрошчана, схематычна падаецца сувязь развіцця капіталізму з эпідэмічным ростам п'янства.

Вельмі цікава чытаеца раздзел пра антыалкагольны бунт, які пачаўся ў 1858 годзе ў Гродзенскай губерні і адтуль

перакінуўся на іншыя месцы імперыі. Аб маштабах падзеі дае ўяўленне лічба арыштаваных: 11 тысяч сялян, у тым ліку 780 з беларускіх губерній. Яшчэ ў 1890 годзе адчуваліся адгалоскі падзеі – ёсць звесткі, што працягвала актыўна дзейнічаць таварыства цвярозасці ў вёсцы Брашэвічы Кобрынскага павету.

Шмат новага даведаецца чытач з кнігі С.Ф.Цярохіна, яна добра забяспечана прыкладамі, лічбамі, датамі. Трэба толькі заўважыць, што аўтару не заўсёды ўдаецца аналіз дадзеных. Напрыклад, сцвярджаецца, нібыта «Французы за год выпівали ў 8 разоў больш алкаголю, чым усе народы Расійскай Імперыі разам узятыя» (с. 128). На самой справе ў Францыі ўжывалі алкаголю столькі ж, ці трохі больш, чым у Расійскай Імперыі, а ў 8 разоў больш прыходзілася на душу насельніцтва. Але і гэта лічба не зусім слушная, бо трэба было б аддзяліць непітушчых мусульман, а потым вылічваць колькасць алкаголя на душу насельніцтва, каб параўнаны з Францыяй. Таксама няслушна аўтар прыводзіць сучасную замежную статыстыку, па якой СССР стаіць на 13 месцы ў свеце па спажыванню алкаголю (с. 146). Справа ў тым, што замежны даследчык карыстаецца толькі нашымі афіцыйнымі дадзенымі і не мае нікага ўяўлення, колькі выпіваеца ў дадатак да афіцыйнай лічбы самагону і сурагатаў алкаголя. Спрацавала «сацыяльная зададзенасць», а гэта не лепшы дарацьчык аўтару. На самой справе ўсё абстаіць інакш. З 1960 года пачалася алкагалізацыя грамадства, а ў 1980 ужо было ясна, што тэмп росту ўжывання алкаголю ў 2–2,5 разы вышэйшы, чым у развітых капиталістычных краінах. У 1980 годзе выпівалася 10,8 л спірту на душу, у 1983 – 12 л, а ў РСФСР выпівалася 22 л этылавага спірту на душу насельніцтва. Так што ў пік алкагалізацыі выпівалася не 8,4 л на чалавека (с. 146), а значна болей. За 1970–1980 гг. вытворчасць алкаголю ўзрасла на 200% пры прыросце насельніцтва на 35%! А ў 1940 годзе ўжывалася толькі 0,8 л на чалавека... Вось так без маны выглядае справа (дадзеная з лекцыі у Рэспубліканскай школе камсамольскага актыва).

Амаль нічога не кажа чытачу і пералік «п'яных» даходаў казны (с. 126) з пачатку 18 стагоддзя (1 млн) да 1907 года (900 млн руб.), бо не паведамляеца, колькі за рубель можна было набыць гарэлкі, як вагалася пакупная здольнасць рубля, ці якую долю ад бюджету складалі ў розныя часы даходы ад гарэлкі. Не прыводзяцца дадзеная аб агульным руху цэн, таму нават паведамленне аб кошце водкі ні аб чым не гаворыць. Няма ў кнізе, на жаль, і аналізу сямейнага бюджету пітущых сем'яў у параўнанні з тымі, што гарэлку не ўжывалі (як паводле Някрасава: на семью пьющую – непьющая семья).

Дарэмна чытач будзе шукаць у кнізе якія-небудзь дадзеная аб змяненні распаўсяджання п'янства з цягам часу. Прыклады ёсць, абагульнення – няма. Характэрна, што ў кнізе няма ніводнага графіка ці дыяграмы (хача выданне лічыцца навукова-папулярным). Гэта паказчык невысокага ўзроўню абагульнення, недапрацоўкі ў кірунку папулярызацыі.

Не бездакорна і цытаванне – вока гісторыка, ды і праста ўважлівага чытача адразу заўважыць, што часам цытуеца не крыніца, а нейкае даследаванне. Так, калі верыць С.Ф.Цярохіну, то ў 1748 годзе ў судовай кнізе вёскі Косіна быў зроблены запіс: «... не піць нідзе...пад пагрозай фізічнага (менавіта так! – I.C.) пакарання» (с. 109).

Шкада, што аўтар падзяляе думку даследчыка алкагалізму ў Расіі С.Пярвухіна, які «ліквідацыю п'янства звязваў са знішчэннем прыватнай і ўсталяваннем грамадской уласнасці на сродкі вытворчасці» (с. 142). Зразумела, С.Пярвухін не мог улічыць пазітыўны вопыт перадваенны царскай Расіі, ЗША у перыяд паміж першай і другой сусветнымі войнамі, сучаснай Фінляндый і негатыўны вопыт пасляленінскага СССР, але С.Ф.Цярохін праста павінен пра гэта ведаць. Трэба прызнаць, што зноў спрацавала схема: дрэннае – ад нячысціка і прыватнай уласнасці.

Да годнасцей кнігі трэба дадаць наяўнасць слоўніка і спіса літаратуры, але, на жаль, спіс літаратуры ніяк не звязаны з тэкстам,

а ў слоўніку адчуваеца нейкая недапрацаванасць: скажам, ёсць слова штоф і адсутнічае – кварты, якая часта сустракаеца ў тэксеце, пра грош сказана, што ён утрымліваў 10 пенязяў, у той час калі ў крыніцах сустракаеца сінанімічная назва гроша асьмак (г.зн. «з 8 пенязяў») і г.д. У слоўніку не вызначана мяжы паміж лічбавымі грошовымі адзінкамі і рэальнымі манетамі (тэрміны грыўня, капа). Дарэчы, вельмі далёкія ад рэаліі малюнкі шклянога посуду, якія аздабляюць першы ліст амаль кожнага раздзела, хаця ў спісе літаратуры прысутнічаюць багата ілюстраваныя манаграфіі Яніцкай М.М., што прысвечаны шкларобству Беларусі.

Хочацца зноў вярнуцца да пытання пра дакладнасць. У кнізе сустракаюцца проста арыфметычныя памылкі. Аўтар падлічвае, што ў Бабруйскай воласці ў выніку рэформы 1557 года прыбылкі феадалаў узраслі «на 40%: з 402 коп грошай да 776 коп» (с. 108). Няцяжка заўважыць, што $776:402 = 193\%$. Ці ў слоўніку: «Асьміна – даўняя адзінка вымярэння сыпкіх рэчываў, раўная 104 956 л (так! – I.C.), у народзе – 48 кг» (с. 148). З працы А.М.Сементоўскага «О мерах и весе, употребляемых в Витебской губернии» (Витебск, 1874. с. 6–7) добра вядома, што «аосьміна ёсць найменей вызначаная мера» і ў розных мясцовасцях яна вагаеца ад 32 гарнцаў да 6. Акрамя відавочнай памылкі слоўнік яшчэ і падманвае, бо сцвярджае, што асьміна – гэта заўжды тры пуды (да слова: тры пуды чаго?).

Цяжка вытлумачыць, чаму адсутнічае этнічны аналіз ужывання алкаголю жыхарамі Беларусі, з тэкста вынікае, што ўсе на адзін капыл. Невядома, ці была якая розніца, хаця можна сцвярджаць, што татары беларускія не пілі (мусульмане!), пэўныя абмежаванні ставіў талмуд перад яўрэямі і наўрад ці ў кагальны час была магчымасць іх абыйсці.

Здаецца, што галоўны недахоп у даследаванні С.Ф.Цярохіна – гэта тое, што кніга не захоплівае храналагічна апошнія гады імперый і савецкі час. Ад такой няскончанасці кніга шмат губляе. Хацелася б спадзявацца, што ў наступным выданні гэты разрыў будзе ліквідаваны.

*** Картография, генеалогия, фалеристика ***

► Lietuva žemėlapiuose = Lithuania on the map / Lietuvos Nacionalinio Muziejaus biblioteka. T.2. [Vilnius, 1999]. 152 p.

Издание посвящено выставке «Литва на картах», которая экспонировалась в Национальном музее Литвы с 26.09.1999 г. по 11.12.1999 г. Каталог вышел в серии «Библиотека Национального музея Литвы». Книга представляет собой альбом цветных репродукций карт со страницами размера А3 (размер карт, как правило, уменьшен), собранный из шитых лагинов в нормальной «книжной» ориентации и снабженный мягкой обложкой из бумаги высокой плотности. Аннотации к изображениям приводятся на двух языках – литовском и английском. Схема описания карты следующая: название, масштаб, автор, год создания, место печати, год издания, пояснительная легенда, размер карты, размер листа карты с полями, место хранения.

Количество воспроизведенных исторических карт, отражающих развитие Великого княжества Литовского и его границ, составляет 85, временной охват – от 15 до 20 в.

Выставка опирается на материалы Национального музея Литвы (63 карты) с привлечением карт Библиотеки Виленского университета (11 карт) и Библиотеки Академии наук Литвы (9 карт). В двух случаях место хранения не указано.

Без сомнения, каталог сослужит хорошую службу историкам и любителям истории как Литвы, так и Беларуси в качестве альбома репродукций малоизвестных карт, сделавшихся доступными после публикации в каталоге. Самое время сказать, что тираж издания достаточно большой – 1200 экз.

При всех достоинствах описываемого издания следует заметить, что вступительная статья чрезвычайно лаконична и занимает всего лишь неполных две страницы. Поэтому пользователю придется самому заняться анализом представленных его вниманию иллюстраций.

Несколько поправляют положение аннотации к картам. В сопроводительных текстах встречается иногда указание на

важные детали карты – появление впервые названий городов или рек.

Из общих замечаний к изданию можно указать три: нет порядковых номеров иллюстраций – сложно ссылаться на конкретную карту, отсутствует единообразное описание, точнее, оно не во всех случаях полно – не всегда есть масштаб, дата издания, место издания или, хотя бы, страна издания и отсутствует указание на уменьшение оригинала.

Составители подразумевали, что читатель должен знать о том, что карты до 19 в. раскрашивались от руки – в тексте нет указаний на эту деталь. Это может ввести в заблуждение недостаточно подготовленного читателя.

Сожалением надо заметить, что из 85 карт 8, т.е. каждая десятая, отпечатаны с полиграфическим браком. Сдвинуты краски на страницах 42, 48–49, 50–51, 52, 60–61, 62–63, 64–65, 74–75. В результате мелкие буквы легенд стали практически нечитаемыми на большинстве из перечисленных страниц.

В английском тексте, который очень помогает не литовским читателям каталога, не повезло первой литовской карте 1900 г.(с надписями латинским шрифтом на литовском языке), на которой изображены литовские и латышские земли – она по недосмотру названа картой «латышских земель в Литве» (с. 96). Кажется, впрочем, что это единственный промах в четком и понятном английском тексте каталога.

Ниже предпринята попытка беглого обзора карт каталога, иногда с попутными замечаниями, адресованными к составителям. Для удобства текст разбит на небольшие тематические блоки.

Герб Великого княжества Литовского на картах

В 16 случаях из 85 на карте имеется герб Великого княжества Литовского, т.е. каждая пятая карта имеет герб «Погоня». Обычно это карты 17–18 вв. Карты с гербом «Погоня», представленные в каталоге выставки, были напечатаны в Амстердаме в период с 1613 по 1750 г. (6 экз.), Нюорнберге в 1749 г. и 1754 г. (2 экз.), Санкт-Петербурге в 1800 г. (1 экз.), в довоенной Литве (1 экз.), в послевоенное время в США (2 экз.) и Италии (1 экз.), в современной

независимой Литве (2 экз.). Обычно это достаточно большие карты с размерами около 50x60 см.

Герб «Погоня» на картах достоин выделения в самостоятельную тему исследования.

Карты с государственным гербом имеют следующие атрибуты:

Стр.	Год	Город	Высота	Ширина	Примечания
45	1613	Amsterdam	75.5	73.5	Без щита
49	1639	Amsterdam	44.0	54.5	Без щита
51	1750	Amsterdam	44.0	54.0	Без щита
58	1680	Amsterdam	44.0	53.0	Без щита, меч под углом
60	1620	Amsterdam	31.0	37.0	Без щита, меч под углом
63	1735	Amsterdam	50.0	58.0	Без щита, меч под углом
65	1749	Nurnberg	46.5	54.0	Щит
67	1754	Nurnberg	45.0	52.0	Щит, четырехдольный
69	18 в.	Amsterdam	49.0	58.0	Без щита, обернут, четырехдольный
85	1800	Saint-Petersburg	46.0	59.0	Щит, сабля
107	1933	-	100.0	05.0	Щит
139	1956	-	76.0	07.0	Щит
140	1968	-	27.0	39.0	Щит
143	1988	Rome	71.0	71.0	Щит
144	1990	Vilnius	52.5	67.5	Щит
150	1998	Vilnius	47.5	63.0	Щит

Отчетливо видно, что герб Речи Посполитой произведенной в Амстердаме карты 18 в. ошибочно зеркально обернут, и коронный орел переместился в верхней части четырехдольного щита влево (геральдическое лево), а в нижней – вправо. Соответственно переместились и «Погоня» на место орла, причем, будучи фигурой несимметричной, она изменила направление движения справа налево (геральдическое лево). Явно проблематичны и изображения «Погони» амстердамских карт 1620 г., 1680 г. и 1735 г. с правильным направлением движения, но с мечом под углом. Ранние варианты печатей литовских князей имеют занесенный под углом меч лишь в случае движения влево, с которым связывался разворот туловища всадника к зрителю, что и приводило к изображению меча под углом. Российский вариант «Погони» с карты 1800 г. грешит общей для всех российских «Погонь» неточностью – вместо прямого меча изображен изогнутый клинок сабли. Все амстердамские «Погони» не имеют щита, важной геральдической детали, на которой изображался существенный геральдический элемент – шестиконечный крест.

В одном случае герб «Погоня» размещен на монете. Нюрнбергская географическая карта Королевства Польского Тобиаша Майера 1757 г. с изображением тынфа Яна Казимира 1665 г. в правом верхнем углу недавно публиковалась в виде фрагмента (с датировкой 1750 г.) в «Историческом атласе Беларуси» [1]. Поскольку известен лишь один вариант с тынфом из многочисленных изданий этой карты, то следует принять датировку 1757 г., которая отчетливо видна в картуше над монетой в изображении каталога выставки.

Производитель карт региона

Кто же лидировал в Европе по производству карт региона Речи Посполитой? Если отказаться от точности в политической истории Европы и говорить о месте производства в современном понимании привязки определенных городов к определенным регионам, то ситуация выглядит следующим образом: вначале лидируют германские города (20 экз.), конкуренцию им

составляют города Нидерландов (11 экз.), затем на первое место выдвигается Россия (9 экз. имперская Россия и 4 – СССР), Литва довоенная, советского и постсоветского времени занимает по количеству место имперской России (14 экз.).

По странам распределение следующее:

Страна	Количество
Не указано	11
США	5
Франция	2
Германия	21
Греция	1
Италия	2
Литва	14
Латвия	2
Нидерланды	11
Россия	13
Швейцария	3

Составители обошли проблему привязки городов к государственно-политическим образованиям. В описании указывается лишь название города, в котором была издана карта. Чтобы понять проблемы, возникающие при отнесении городов к определенному государственному образованию, достаточно сказать, что Страсбург (Strasbourg), ныне город на востоке Франции, местопребывание Совета Европы, административный центр департамента Нижний Рейн и главный город исторической области Эльзас, порт при впадении р. Иль в Рейн, с 10 в. находился в составе королевства Германия. В 1681 г. Страсбург присоединен Францией, а в 1871–1918 гг. – центр имперской земли Эльзас-Лотарингия (Германия).

По городам распределение следующее:

Город	Количество
Не указан	21
Amsterdam	9
Antwerp	2
Augsburg	1
Basel	1
Berlin	1
Bern	1
Chicago	1
Duisburg	2
Frankfurt	1
Hamburg	1
Kaunas	5
Klaipeda	1
Marijampole	1
Moscow	3
Nurnberg	8
Paris	2
Riga	2
Rome	2
SaintPetersburg	7
Strasbourg	2
Vilnius	9
Washington	1
Weimar	1

Надо, однако, отметить, что читатель не обязательно должен знать, что к Швейцарии относятся Базель и Берн, германскими являются Аугсбург, Берлин, Дуйсбург, Франкфурт, Гамбург, Страсбург, Веймар, Нюрнберг, нидерландскими – Амстердам и Антверпен. Стоило бы помочь подсказкой в аннотации к карте.

Франкфуртов в Германии, следует заметить, имеется два: Франкфурт-на-Майне (Frankfurt am Main), земля Гессен, на р.Майн и Франкфурт-на-Одере (Frankfurt an der Oder), земля Бранденбург, порт на р.Одер. В описании следовало бы уточнить, что речь идет о Франкфурте-на-Майне.

Иногда составители просто опустили информацию о месте издания карт. Например, на самой топографической карте четырех уездов Сувалкской и Виленской губерний 1914 г. содержится информация о месте производства – Санкт-Петербург и времени топографической съемки – 1890 г. В сопроводительной подписи к иллюстрации сказано лишь, что опубликована она русскими в 1914г. (с. 102).

Масштаб

Из 85 карт не имеют в описании указания на масштаб 43 экз., у остальных масштаб следующий: от 1:20000 до 1:84000 – 4 экз. от 1:300000 до 1:840000 – 20 экз., от 1:100000 до 1:7500000 – 18 экз. Наиболее популярные масштабы карт каталога находятся в границах от 1:500000 до 1:1000000 (21 экз.). По использованным авторами карт масштабам видно, что в коллекции представлены как карты собственно Литвы, так и обзорные карты больших районов Европы с Литвой на них. Издателям следовало бы самим определить масштаб приводимых карт в случае отсутствия прямого указания на него, например, используя реперный треугольник Вильнюс-Пинск-Орша, который хорошо известен специалистам.

Возникает сомнение, правильно ли указан масштаб 1:300000 в довольно мелкой географической карте королевства Польского (Речи Посполитой) 1773 г., выпущенной в Нюрнберге Тобиашем Майером (с. 72). Судя по расстояниям между известными центрами, масштаб карты скорее 1:3000000, т.е. при печати потерялся ноль в описании.

Размеры репродукции карты по отношению к оригиналу

По выбранным размерам репродукций можно сказать, что заведомо хороши те, на которых можно прочитать легенду и неудачны изображения с мелкими буквами надписей. Например, даже с помощью лупы не удастся прочитать названия на картах Виленской, Ковенской и Сувалкской губерний (с. 88, 90, 91), карте римско-католических децзий в России (с. 94–95), не говоря уж о репродукции бернских изданий начала 20 в. Литовского информационного бюро в Лозанне (с. 104, 105) или картах Литовской ССР (с. 128, 129), поскольку они даже при незначительном увеличении разбиваются в растревые точки.

Наиболее частый размер репродукции, выбранный составителями, составляет 25–44% от размера оригинала – таких репродукций половина от всех иллюстраций.

По уменьшению размера оригинала в репродукции распределение следующее:

Отн.	Количество	Процент
10	1	1
20	11	13
30	23	28
40	26	32
50	12	15
60	7	9
70	1	1
80	1	1

Пропорции и размеры оригиналов карт

Интересно посмотреть на пропорции и размеры оригиналов карт, по крайней мере, из числа приведенных в каталоге. Высота оригиналов карт каталога составляет от 12 до 100 см, обычно

от 30 до 60 см, ширина – от 15 до 105 см по ширине, обычно от 40 до 70 см. По размерам оригиналов карт распределение следующее (округление обычное):

Высота оригиналов карт:

Размер	Количество	Процент
10	1	1
20	4	5
30	13	16
40	27	33
50	17	21
60	11	13
70	4	5
80	3	4
90	1	1
100	1	1

Ширина оригиналов карт:

Размер	Количество	Процент
20	6	7
30	6	7
40	14	17
50	21	26
60	16	20
70	13	16
80	3	4
90	1	1
100	2	2

Можно сделать заключение, что обычные авторские размеры карт безотносительно времени их производства по выборке, коей является каталог карт выставки, составляют 30–60x40–70 см. Большая часть карт вытянута по горизонтали – в среднем на 10 см ширина больше высоты карт. Порядка 80% карт имеют ширину больше высоты, причем $\frac{2}{5}$ всех карт коллекции имеют это отношение равным 0,8; 10% – совпадающие размеры и 10% имеет высоту, превосходящую ширину.

В некоторых случаях в описании экспонатов размер вовсе не указан (с. 22). Удобнее и точнее было бы приводить размеры карт в миллиметрах. Неясно, что считается составителями «чистым» размером карты: включается ли в размер ее название, легенда к градусной сетке или широкая рамка, обрамляющая карту (см. с. 30, 82–83), становящаяся иногда попросту орнаментальным контуром листа карты (с. 88, 91, 99, 128, 144). Кажется, судя по указанным квадратным размерам художественной карты Литвы 1930 г. из коллекции Св.Казимира в Риме (опубликована в 1988 г.), имеющей очертания прямоугольника (с. 142–143), составители считают размерами карты все изображение в границах обрамляющей рамки вместе с самой рамкой. По описанию изданной в Веймаре немецкой карте региона Клайпеды 1819 г., состоящей из двух листов (с. 82–83), неясно, указаны общие их размеры либо лишь размеры одного листа и только просчитав соотношение сторон можно понять, что приведенные размеры относятся к отдельному листу карты.

Время издания карт

По времени издания карт распределение следующее: без датировки – 1 экз., 13 век – 1, 15 век – 2 экз., 16 век – 8 экз., 17 век – 10 экз., 18 век – 11 экз., 19 век – 12 экз., 20 век – 40 экз. Говоря иными словами, лишь 2% представленных в каталоге карт имеют временем издания 15 в., от 9 до 14% приходится на каждое столетие с 16 по 19 в., почти половина – это карты 20 в. Если говорить о разнице между временем создания и временем публикации представленной на выставке карты, то в 66 случаях она совпадает со временем создания (первой публикации), для карт

Птолемея эта разница составляет более полутора тысячелетий, одна из карт с разницей в 200 лет может быть отнесена к собственно историческим картам, в одной небрежность в датировке дала отрицательное значение в один год (т.е., формально подходя, следует заключить, что карта была изготовлена позже ее публикации на год), для оставшихся 14 карт разница составляет от нескольких лет до нескольких десятилетий (максимально до 60 лет). В большинстве случаев за этими цифрами скрывается повторное издание карт. К сожалению, в каталоге граница между переизданием карты и изданием ее нового варианта не проведена.

Вызывают досаду интервальные датировки и широкие датировки в рамках целого века. Например, в датировке карты Литовского информационного бюро в Лозанне дана дата 1915–1918 гг. (с. 104), что вызывает сомнение, ибо выход из печати конкретной книги, атласа или карты акт одноразовый и датироваться должен одним годом, если только дата не определяется по косвенным признакам в интервале. У только что упомянутой выше карты Н.Сансона де Абевиля, опубликованной П.Мариеттом в 1665 г. стоит интервальная датировка даты издания атласа 1664–1667 гг. (с. 55), что вовсе дает опережение по нижней дате в один год в ее публикации от времени создания карты, что является нонсенсом.

Названия карт

Очень о многом наблюдательному читателю могут сказать и названия карт. С одной стороны, они говорят об изображенном регионе, со второй стороны – об отнесении автором изображаемых территорий к определенным государственным образованиям и о трактовке их этнической принадлежности. Говоря в общем, следует сказать, что наиболее часто в аутентичных названиях крупномасштабных карт употребляется определение «Литва», равно как и изображается регион покрываемый территорией современной Литовской Республики. Только без уточнений таких названий 16, а еще четыре – с уточнениями (типа «литовские дороги»). Надо заметить, что почти все они встречаются на картах

20 в. и лишь дважды название «Литва» употреблено на более старых картах: дуйсбургской карте 1595 г. и на парижской карте 1665 г. Следующее по частоте название карт «Великое княжество Литовское» – их восемь. Первый раз княжество называется на картах в 1613 г., последний – в 1780 г. Названия «Королевство Польское» и «Польша» в сумме дают почти такое же количество – их шесть. Часто под терминами «Королевство Польское» и «Польша» понимается и изображается федеративная Речь Посполитая, и, соответственно, как часть ее – Великое княжество Литовское. «Королевством Польским» стали называть земли Речи Посполитой в представленных названиях карт во вт. пол. 18 в., а в перв. пол. 19 в. – даже просто «Польшей». Лишь дважды в титуле карты Речи Посполитой присутствует точное название – они определены как карты «Королевства Польского и Великого княжества Литовского» (амстердамские карты 17–18 вв.). В 1915 г. это определение в связи с веяниями времени звучит уже «Польши и Литвы» (следует припомнить, что как термин документов 16–18 вв. это сочетание звучало «Короны и Литвы»), хотя в начале 20 в. в названии вильнюсской карты есть уже и деление бывшего Великого княжества Литовского на этнические территории – она определена как карта территорий Литвы и Белой Руси. Раньше для многих это была просто «Литва» – на нюренбергской карте 1775 г. отошедшая в 1772 г. по первому разделу Речи Посполитой к Российской империи территория названа «Русской Литвой». Часто встречаются карты с названиями «Пруссия», «Королевство Пруссия», «Королевский Прусский округ» – всего их в сумме пять. Достаточно много карт центральной Европы – пять, да еще три карты Европы с рядом расположеннымми регионами. Дважды Литва оказывалась на окраинах карт Московии-Руси (1574 г. и 1614 г.). Карт с названиями, которые отражают конкретный политический и административный статус Литвы немного: одна с названием «Генеральный округ Литва», четыре – «Литовская ССР» и одна – «Литовская республика».

Подводя итог, следует сказать, что некоторые наблюдения, сделанные выше, стали возможными лишь благодаря появлению из печати описываемого каталога. Без сомнения, такие издания должны появляться, более того, публикация каталогов выставок и

альбомов представляется быстрым и экономичным путем удовлетворения спроса на исторические издания в условиях дефицита времени и средств. Замечательно, что Национальный музей Литвы нашел возможность выпустить очередной каталог своей выставки. Выставка пройдет и будет демонтирована, а каталог останется с нами и будет служить еще не одному поколению желающих приобщиться к отечественной истории.

P.S.

Lithuania on the Map. Vilnius, 2011. 408 pages, English, ISBN 978-9955-415-96-1.

Lietuva žemėlapiniose. Vilnius, 2011. 408 p., lietuvių k., ISBN 978-9955-415-95-4.

Второе, дополненное издание «Литва на картах», вышло через двенадцать лет после первого на отличной плотной бумаге, в твердом матерчатом переплете неброского серо-зеленого цвета, с шитьем лагинами, капиталами, полноцветной суперобложкой. Качество печати и цветопередачи безупречное, полиграфический объем книги в два с половиной раза больше первого издания. Издание представляет собой альбом цветных репродукций карт со страницами размера А3. Аннотации к изображениям приводятся соответственно языку книги на литовском или английском.

1. Гістарычны атлас Беларусі / уклад. Л.Р.Казлоў. Мн.: Арты-Фэкс, 1999. С. 20.

► **Кобрин В.Б. Материалы генеалогии княжеско-боярской аристократии XV–XVI вв. М., 1995. 238 с. Тир. 2000 экз.**

Кніга, прозвішча аўтара якой паходзіць ад назвы аднаго з беларускіх гарадоў, уяўляе сабой дадатак да доктарскай дысертациі У.Б.Кобрына «Землеўладанне свецкіх феадалаў і сацыяльна-палітычны строй Расіі XV–XVI стагоддзяў» (1983) і з'яўляецца апрацаванаю часткаю картатэкі па персанальнym

складзе феадалаў 16 ст. у звыклым выглядзе роспісаў і табліц, якая была зроблена для гэтага даследавання. Погляды У.Б.Кобрына і яго методыка тэзісна выкладзены ў падручніку для ВНУ «Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны» (першае выданне – 1984 г.), таму вельмы цікава пазнаёміцца з самімі арыгінальнымі пакаленными роспісамі.

Кніга ахоплівае роспісы трох радоў: князёў Яраслаўскіх, князёў Абаленскіх і Федара Бяконта; да кожнага з радоў друкуюцца табліцы. Асаблівасцю роспісаў з'яўляецца наяўнасць нумароў усіх продкаў у складаным нумары асобы, што дазваляе вызначыць яго продка ў любым калене і таксама праста вызначыць ступень радства. Па сутнасці, гэта камбінацыя кумулятыўных нумароў для ўсіх членаў рода розных кален, калі кожны са спісаў з новым даданым каленам атрымлівае калейныя нумары ад протапласта да апошняга па спісу ў астатнім калене (напрыклад, 640-574-413-228-107-54-20-6-2-1 Юрый Дзмітрыевіч Хварасцін з роду князёў Яраслаўскіх, патомак у дзясятым калене Давыда Фёдаравіча, роданачальніка). Відавочна, што ад такой сістэмы нумарацыі да камп'ютарнай апрацоўкі інфармацыі адзін крок, таму шкада, што кніга існуе толькі ў традыцыйнай папяровай версіі. Карыстанне кнігаю палягчаюць імянны і геаграфічны індэксы (так і хочацца ўжыць гэтае ўласцівае вызначэнне замест традыцыйнага «ўказацеля», ці – з пункту гледжання аўтара – «дапаможнай картатэкі»).

Нельга абысці ўвагаю надзвычай удалы ўступ публікатараў – Ю.М.Эскіна і А.Л.Юрганава. Яны назвалі яго «Штрыхі да партрэта вучонага, крыніцаведа, генеалога» і з любоўю ўставілі ў тэкст шматлікія цытаты з асабістага архіва даследчыка. З ўступа паўстае вобраз аўтара ідэі інтэграцыі шэрагу дапаможных гістарычных дысцыплін у адну – сістэмы сацыяльнага этикету ці, інакш, гістарычную семіётыку. Падкрэслена, што У.Б.Кобрын бачыў сэнс генеалогіі не толькі ў «дэмографічным» аспекте, але і ў «сацыяльным» – устанаўленні звестак аб дзейнасці, сацыяльным статусе, уласнасці, палітычных пазіцыях пэўных груп, якія аб'яднаныя агульнасцю паходжання. Вобраз У.Б.Кобрына паўстае такім, якім я яго памятаю – даследчыка, які займаўся пануючым класам феадальнага грамадства, думаў пра генеалогію савецкай наменклатуры, рэпрадукцыю сучасных эліт і бачыў сувязь асобных гістарычных дысцыплін.

► Карпіевіч Д.В. Сістэма ўзнагарод Рэчы Паспалітай. Мн., 1998. 70 с. Тыр. 100 экз.

Напачатку працы аўтар зазначыў, што сістэма ўзнагарод Рэчы Паспалітай з'яўляецца неад'емнаю часткаю гісторыі шляхецтва, што з'яўляецца бяспрэчным і нават замацавана ордэнскімі статутамі. Аўтар настойліва слушна звяртае ўвагу, што «польскія» ўзнагароды гэта ўзнагароды федэратыўной дзяржавы з розназнічным насельніцтвам.

Праца падзелена на чатыры раздзелы ў даволі традыцыйнай універсальнай манеры кваліфікацыйных прац: гісторыяграфія, пачатковы перыяд, развіццё, завяршэнне працэсу фарміравання сістэмы ўзнагарод. Можна сказаць, што большая структурыраванасць ёй не пашкодзіла б і зрабіла б яе «празрыстай», tym больш што паказальнікі адсутнічаюць.

Паколькі відавочна, што падзел на тры этапы даволі штучны, то выпадае гаварыць аб іх разам. У суме, аўтар піша аб трох ордэнах: Белага Арла, Св. Станіслава і Віртуці Мілітары (Вайсковага Крыжа). Вельмі коратка вядзецца размова пра наградныя медалі.

Трохі нервую манера аўтара гаварыць пра сябе ў трэцяй асобе ў множным ліку «на наш погляд», ці, яшчэ горш, у першай асобе множнага ліку «мы згаджаемся».

Аўтар, згодна з называю кнігі, абяцае апавесці аб сістэме функцыянавання ўзнагарод, але сустракаюцца і апісанні саміх знакаў, што ўласна для мяне было прыемным, хаця і не адпавядае намерам аўтара.

Прынцыповая реч – аўтар зазначыў тэму як сістэму ўзнагарод Рэчы Паспалітай, а на самой справе гаворыць толькі аб ордэнской сістэме. Сучасныя падыходы ўключаюць у тэрмін «узнагарода» ўсе магчымыя заахвочванні, сярод якіх (па-за ордэнамі і награднымі медалямі) напрыклад, такія істотныя, як зямельныя, грашовыя, паслужныя. Калі сапраўды даследаваць сістэму стымулювання, то, напэўна, спатрэбіўся б тоўсты акадэмічны том і шматгадовая праца аўтарскага калектыва. Да слова, аўтар час ад часу ўзгадвае ў тэксле

пра зямельныя ўзнагароджванні, рыцарскія пярсценкі ды й іншыя рэчы.

На жаль, аўтар не палічыў патрэбным напісаць пра фінансавыя прывілеі і абавязкі кавалераў. Напрыклад, паводле статута ордэна Св. Станіслава адзначаны ім павінен быў аднаразова заплаціць 25 чырвоных злотых для шпітальных патрэб і штогод уносіць па 4 чырвоных злотых на гэтую справу плюс адзін чырвоны злоты на набажэнства па памершым кавалерам ордэна, а кавалеры ордэна Віртуці Мілітары, наадварот, атрымлівалі ордэнскую пенсію.

Як відаць са спіса літаратуры, аўтар карыстаўся галоўным чынам польскім часопісамі «Бюлетынь нумізматычны», «Медальерства і фалерыстыка», таксама некаторымі іншымі сучаснымі польскамоўнымі часопісамі, у пэўнай ступені перыядычнымі польскамоўнымі выданнямі 19 ст., Польскім слоўнікам біяграфічным, польскім манаграфічнымі апрацаваннямі (даваеннымі С.Лазы і Г.Садоўскага, сучаснымі К.Філіпава), шырокая ўжываная публікацыі мемуарнага плану. На 93 пазіцыі спіса ўжытай літаратуры толькі адна спасылка на архіўную крыніцу – архіў Радзівілаў у Галоўным архіве старожытных актаў у Варшаве. Гэта можа азначаць альбо што праца носіць навукова-папулярны хараектар, альбо што мы маем дачыненне з высокага ўзроўню абагульненнем. На палях адзначу, што ўжыта сістэма спасылак «нумар па спісу-старонка», але сам спіс не ўпрадакаваны, што не рабіць прыемнага ўражання. Сустракаюцца ў спісе памылкі і недакладнасці (зрэштам, у невялікай колькасці).

У апрацаваннях падобнага рода ўвагу чытача прыцігваюць дакладныя звесткі: лічбы, пасады, прозвішчы, даты. Пэўныя лічбавыя звесткі аўтар падае і спрабуе часамі падаваць колькасць узнагарожаных беларусаў, ці, дакладней, колькасць узнагароджаных жыхароў этнічнай тэрыторыі беларусаў адпаведных паветаў. Але, здаецца, гэта не самае моцнае месца працы. Ужыванне прыкладаў (на падставе звестак тыпу «каштэлян мсціслаўскі») не ратуе сітуацыю. Сапраўды, ці прапарцыянальна ў парыўнанні з Каронаю даставаліся ўзнагароды шляхце Вялікага

Княства Літоўскага? Ці існавала розніца паміж прапарцыянальнасцю наданняў ордэнаў паміж уласна літоўскаю шляхтаю і беларускаю? Між іншым, існуюць спосабы зрабіць такую статыстыку дакладней – гэта прыёмы анамастыкі і генеалогіі. Да слова, «беларускі акцэнт» аўтара пры сформуляванай тэме «Сістэма ўзнагарод Рэчы Паспалітай», з аднаго боку, прыемны для нашага чытача, але, з другога, надае працы нейкую непажаданую краязнаўчую афарбоўку. Уласна не аналізуеца ўсур'ёз на статыстычным узроўні і сацыяльнае становішча ўзнагароджаных – звесткі не ідуць далей прыведзеных сучасным польскім даследчыкам С.Оберлейнерам.

Не пазбегнуў аўтар і некаторых прыкрых нечаканых памылак: напрыклад, адносіць да асобных ордэнаў розныя ступені ордэна: «Каб атрымаць ордэн Белага Арла II класа, трэба было мець усе ніжэйшыя ордэны (першапачаткова трэба было быць адзначаным ордэнам св.Станіслава, потым I класам гэтага ж ордэна, далей II класам ордэна Белага Арла». Але нават элементарны падручнік для гістфакаў ВНУ падае: «...звычайна ордэнамі ўзнагароджвалі паслядоўна ад ніжэйшай ступені да вышэйшай, а пры атрыманні больш высокай ступені больш нізкай не наслілі, так жа як маёр не носіць адначасова з маёрскімі капітанскіх знакаў адрознення». Напэўна трэба адносіць такія недарэчнасці на кошт навуковага рэдактара.

У прынцыпе, тэкст з рэдактарскага пункта гледжання напісаны месцамі неахайна, з пункту гледжання літаратурнага рэдактара сустракаюцца русізмы і не вельмы выразныя сформуляванні, аб якасці набору-праўкі можна сказаць, што працы карэктара практична не адчуваеца.

Паколькі *de facto* книга напісана толькі аб ордэнах, у рамках традыцыйнай фалерыстыкі, то хоць бы простыя графічныя чорна-белыя ілюстрацыі не пацодзілі бы. Гэта тычыцца і саміх знакаў і дакументаў аб іх паўстанні.

Пры адсутнасці ў Беларусі адпаведнай літаратуры праца Д.В.Карпіевіча магла бы быць нядрэнным падручнікам па фалерыстыцы, але невялікі наклад не дазваляе ёй заніць дастойнае

месца сярод дапаможнікаў. Калі гаварыць аб выкарыстанні працы дасведчанымі гісторыкамі, то ў іх існуюць магчымасці карыстацца грунтоўнымі польскімі публікацыямі. Калі ацэньваць кнігу ў плыні сучаснай гістарыяграфіі дысцыпліны, то, на жаль, трэба адзначыць, што час навуковых прац такога стылю мінуў. Але ўсё адно выход кнігі – прыемная падзея ў гістарыяграфіі беларускай гісторыі.

► **Пиа Д. Ордена и медали Третьего рейха. С комментариями Теодора Гладкова / пер. с англ. Т.К.Гладкова. М., 2003. 143 с.**

Кніга ўяўляе сабой, па сутнасці, каляровы альбом кніжнага фармату А5 з падрабязнымі анатацыямі прадстаўленых на старонках-планшэтах фотаздымкаў рэчаў. Падборка даволі эклектычная, нагадвае альбом з нагоды выставы і зусім адпавядзе название – тут не толькі ордэны і медалі, а таксама шматлікія значкі, «фірмовая» халодная зброя розных арганізацый, форменные галаўныя ўборы і каскі, какарды, нашыўкі, штандары і сцягі, малюнкі вайсковай уніформы і ўніформы паўведеных арганізацый. Але, сапраўды, найбольшую цікавасць вызываюць узнагароды.

У савецкія часы свайго падобнага выдання ў СССР не было (калі не лічыць службовага карыстання малавядомага альбома «Масфільма» «Каталог штампов, орденов и других наградных знаков по состоянию на 31 декабря 1969 г. / Сост. Брегман М., Матиц И.»). Няцяжка зразумець, што калі б падобная кніга не была ў катэгорыі «ДСП», то ў разважлівых людзей з'явіліся б пэўныя аллюзіі, яны міжволі пачалі б парапоўваць сістэму ўзнагарод гітлераўскай Германіі і сталінскага СССР. А паралелі сапраўды назіраюцца. (Калі трохі перафразаваць вядомае выказванне Нікольскага М.М. пра бальшавізм, то яно будзе выглядzaць такім чынам: «Фашызм ёсць бальшавізм навыварат»).

Напрыклад, вельмі падобны па функцыі да савецкага сталінскага трохступеннаага ордэна «Мацярынская слава», што з'явіўся ў 1944 г., ордэн «Нямецкай маці» трох класаў, які быў зацверджаны ў 1938 г. Першая ступень ордэна «Нямецкай маці» у выглядзе пазалочанага крыжа давалася маткам, якія нарадзілі восем і болей дзяцей, другая ў выглядзе срэбранага крыжа – тым, якія нарадзілі шэсць і сем дзяцей, трэцяя ў выглядзе бронзавага крыжа – тым, якія нарадзілі чацвярых і пецярых дзяцей.

Цікава, што ордэн Германскага Арла сямі класаў быў заснаваны ў Дзень працы (1 Мая) першым з нацысцкіх ордэнаў. Зноў жа ў Дзень працы ўручаяўся знак Ганаравага піянера працы (другі раз у год – у час партыйнага з'езда ў Нюрнберге), ён быў заснаваны ў 1940 г. і надаваўся «за высокія дасягненні ў эканамічнай і сацыяльнай сферы» (сярод кавалераў – авіяканструктары Месершміт і Хайнкель). Спартыўная награда СА (штурмавых атрадаў, якія сфарміраваліся ў 1921 г. як «Секцыі гімнастыкі і спорта») мела акрамя арла са свастыкай у вянку серп і молат у полі над арлом.

Зноў жа нагадваюць вопратку савецкага партыйнага кіраўніцтва фуражкі і фрэнчы вайсковага пакрою функцыянероў НСДАП. Адпавядалі савецкім нашыўкам за раненне металічныя авальныя знакі, якія былі зноў уведзены ў Германіі ў 1939 г.

Але ўзнагароды Рэйха больш паслядоўна прытырмліваюцца агульнаеўрапейскіх гістарычных традыцый у параўнанні з савецкімі. Так, нагадваюць дарэвалюцыйную сістэму ўзнагарод Расійскай Імперыі шматлікія ўзнагароды ў выглядзе медалёў і крыжоў за выслугу гадоў (у СС, узброеных сілах, паліцыі, Імперской службе працы, цывільнай службе), далучэнне да ордена медалёў (напрыклад, да ордэна Германскага Арла – медалі двух класаў для нізшых чыноў), сувязь паміж званнем ці чынам і класам узнагароды, правіла здымка армейскую ўзнагароду ніжэйшай ступені за ўдзел у пэўнай колькасці баёў пры атрыманні вышэйшай адзнакі, нашэнне ў пэўных выпадках замест ордэнаў у пятлі для гузіка іх стужачак, нашэнне на шыянай стужцы першай ступені ордэнаў, дабаўленне да ўжо выданай узнагароды за новыя заслугі

дадатковых элементаў (дубовых лісцяў, дыяментаў) без выдачы новага знака, выдача «спражак», як знак паўторнага ўзнагароджання Жалезным крыжом той самай ступені (эквівалент расійскага «банта» 19 ст.), існаванне варыянтаў ордэнаў з мечамі за непасрэдны ўздел у баях і без мечу за вайсковыя заслугі, але без непасрэднага ўзделу ў баях.

Сярод нашывак вермахта ў кнізе ёсць нашыўка «Латвійскага легіёна», трапіўшага ў палон да англічан у 1944 г., «Украінскага легіёна», які быў уключаны ў склад войск СС у 1944 г. На табліцах можна пабачыць нарукавую нашыўку грэнадзёрскага палка № 199, дзе ў гады Першай сусветнай вайны служыў кавалер Жалезнага крыжа 1914 г. двух класаў герой-дабраволец Адольф Шыкльгрубер, вядомы зараз больш як Гітлер – ахоўнік у 1918 г. лагера ваеннапалонных (умовы Версальскага міра не тычыліся Баварскага каралеўства і баварскія салдаты ў 1918 г. вярнуліся ў свае казармы), а потым – слухач спецыяльных вайсковых палітычных курсаў, які стаў спецыялістам па сувязям з грамадзкасцю на першых этапах станаўлення нацыянал-сацыялістычнай партыі.

Напэўна, цікаласць беларускага чытача выклікае «цяжкага» дызайну не вельмі прыемны армейскі знак «За барацьбу з партызанамі», што меў тры ступені (за 20, 50 і 100 дзён баёў), у выглядзе сущэльнага авала з мечам пасярэдзіне, лязо якога ўбівалася ў вялікі змяіны клубок.

Завяршаюць выданне вельмі карысны слоўнік нацысцкіх тэрмінаў, а таксама табліца эквівалентаў вайсковых званняў ССР і званняў армii, СС і паліцыі нацысцкай Германіі. Вядома, варта было б карыстацца як даведнікам па ўзнагародам элітарным шыкоўным чатырохтомнікам «Deutschen Orden und Ehrenzeichen bis 1945», але кошт у многія сотні грашовых адзінак аб'яднанай Еўропы вяртае нас да папулярнай перакладной кнігі Джэка Піа. Канешне, гэта нават не стандартны танны па мерках далёкага замежжа кішэнны каталог нямецкіх узнагарод Ёрга Німергута, але лепш яна, чым нічога.

***** CD-, DVD-диски *****

► Компьютерный CD-диск «Библиотека в кармане»: взгляд пользователя

На компакте второго выпуска содержится свыше 5000 архивированных произведений, что в разархивированном виде составляет около 1 Гб или 200 Кб на одно произведение. Исходя из приблизительно 2 Кб на 1 учетную страницу, можно сказать, что CD-диск соответствует 560 000 страниц или 25 000 печатных листов. Если переводить полученные цифры в бумажный носитель, то потребовалось бы около 2000 книг по 300 страниц для хранения такого количества информации. Заполнен компакт приблизительно на 70% от возможного – под информацией находится 451 Мб. По сравнению с первым выпуском рациональное использование носителя улучшилось – добавилось около 40% новых произведений.

Русский каталог содержит 2931 позицию (85% от всего содержания компакта), английский – 549 позиций (15%), в сумме это составляет 3480 позиций (намеренно не говорю «произведений», поскольку под одной записью базы может скрываться до десятка полновесных книг, собранных в одном файле). Появляющийся порядковый номер выбранной позиции не постоянный (неизменно относящийся к одному произведению), а зависимый от условий сортировки, т.е. первая позиция в списке всегда будет иметь первый номер. О самих текстах можно сказать, что сканированные тексты не только не вычитывались, но и не были подвергнуты простейшей проверке с помощью компьютерных систем проверки орфографии. Часто встречаются характерные ошибки, позволяющие, кстати, даже отличить сканированный текст от набранного вручную.

Список выделенных составителем тем выглядит следующим образом (цифры – количество произведений):

<i>Тема</i>	<i>Русск. яз.</i>	<i>Англ. яз.</i>
Аnekдоты	7	8
Гадание	20	-
Детектив	233	12
Документ	40	39
Дом	30	4
Драма	162	70
Жен. роман	20	-
Журнал	8	8
Закон. акт	7	11
История	68	5
Классика	48	-
Лирика	58	4
Медицина	25	1
Песни	23	21
Политика	25	-
Приключения	27	32
Психология	24	3
Религия	17	4
Секс-учеба	25	3
Сказка	44	20
Словарь	11	16
Спорт	7	1
Стихи	24	12
Учеба	50	20
Фантастика	1685	75
Философия	81	20
Энциклопедия	9	4
Эротика	14	35
Юмор	132	89
Юмор прогр.	7	28
Всего	2931	545

Как видно, наибольшей популярностью пользуются среди русскоязычных произведений фантастика (57% файлов), детектив (8%), драма (6%), юмор (5%). Среди англоязычных произведений наибольшей популярностью пользуются юмор (16% файлов), фантастика (13%), драма (13%). Определенно оказались вкусы людей, сидящих за компьютерами, в большинстве своем молодых мужчин, владеющих английским языком.

Компакт содержит две оболочки для управления содержащейся на CD-диске информацией – под Windows и под DOS.

Тестирование производилось со следующими компонентами: материнская плата Zida BX98, процессор Intel Celeron 300A, RAM 96 Mb, SD-ROM 32x, операционная система Windows 98.

Общее требование – наличие на твердом диске директории TEMP для распаковки во временную директорию RAR-файлов CD-диска.

Собственно, большая часть внимания должна быть уделена в обзоре не содержанию компакта, а сопровождающим его оболочкам, создающим удобства пользователю при работе с текстами.

Оболочка под DOS TV 2.0

Оболочка под DOS TV 2.0, что следует отметить вначале, без проблем грузится под Windows и работа ее не приводит к зависанию.

Оболочка TV 2.0 производит приятное впечатление продуманной и удобной для пользователя. Сразу следует отметить – по нажатию клавиши «F1» появляется краткая внятная подсказка, внизу имеется панель с частью перечисленных в подсказке клавиш, которые делаются с ее помощью доступными «кликаньем» мышки.

Оболочка TV 2.0 позволяет сортировать базу-каталог по выбранному полю, осуществлять поиск по заданному слову. Экран оболочки TV 2.0 показывает два поля – «название произведения» и «автор произведения», с помощью обычных средств перемещения по полям (например, клавиша «Tab» – клавиши курсора вправо-влево, либо с использованием мышки) можно добраться до полей «Тип», «Длина», «Язык». Последнее поле в случае русскоязычных произведений оставлено незаполненным. Пере-

ключение между русскоязычными и англоязычными произведениями (загрузка одной из баз-каталогов) производится по клавише «F4», о чем предусмотрительно сообщает появляющаяся в момент загрузки подсказка. К сожалению, надо сказать, что не всякий пользователь поймет, что имеются еще поля, которые помогут ему выбрать необходимое произведение (в первую очередь поле «Тема»), как и не поймет, по какому принципу сортированы произведения в каталоге (главным ключом сортировки является поле «Тема»).

В отдельно выделенной зоне экрана содержится информация о текущей записи в базе данных. Кроме дублирования названия и автора содержатся сведения о теме и размере файла, также предоставляется возможность «кликаньем» мыши открыть просмотр файла.

Средства работы с текстом тоже достаточно удобны – по функциональным клавишам (вариант – «кликаньем» мышкой на соответствующем пункте размещенного внизу меню) можно осуществить поиск по ключевому слову. Следует помнить, что продолжение поиска производится по Shift + F7 (плюсом принято показывать совместное нажатие клавиш), однако можно сместиться курсором на строчку вниз и продолжать поиск по нажатию клавиши «F7». Найденная строчка с искомым словом всегда оказывается первой на экране, что удобно при отсутствии цветового выделения слова.

Оболочка также «помнит» последние 12 выбранных произведений, и делает их список доступным при нажатии клавиши «F5» при нахождении в каталоге (следует помнить, что нажатие «Enter» или двойное «кликанье» приведет к загрузке произведения, выбранного из этого мини-списка). В следующем сеансе оболочки будет помнить ранее открывавшиеся последние 12 произведений, но отдельно для англоязычных и русскоязычных вещей, в соответствии с открываемым каталогом-базой.

Оболочка предоставляет возможность использовать внутренний просмотрщик текстов (весьма удобный, надо отметить) либо применить выбранный пользователем произвольный выювер. Для настройки выставляется флагок в соответствующем месте экрана после нажатия клавиши «F9».

Чрезвычайна полезна предоставленная возможность убирать-включать информационные панели-строчки сверху и снизу либо обе вместе с помощью поочередного нажатия клавиши «F9». В результате таких действий экран вмещает вместо 23 на 2 строчки больше – 25 строчек и исчезают отвлекающие внимание информационные панели. В верхней панели содержится достаточно полезная информация – полный путь к файлу, размер файла в байтах, в процентах – просмотренная часть файла.

Конечно, шрифт для дисплея сегодня можно использовать и достаточно «завернутый», однако пропорциональные эргономичные системные шрифты под DOS мне нравятся больше, нежели красивые, но тяжело читаемые шрифты Windows. Не стоит отказываться от возможностей TV 2.0, если это экономит усилия и время.

Сортировка в оболочке TV 2.0, к сожалению, может осуществляться только по одному полю. Возможна сортировка прямая (т.е. от А до Я) по клавише «F2» и обратная по сочетанию Shift + F2.

Оболочка имеет удобные средства копирования на твердый диск без выхода из нее (кнопка «Insert»), но надо помнить, что будет скопирован архивированный файл, для просмотра которого следует иметь довольно распространенный архиватор RAR.

Оболочка под Windows Library Manager Version 1.0.12

Гораздо более развитыми возможностями по сравнению с DOS версией обладает оболочка Library Manager Version 1.0.12 for Win 32 (1997).

Вероятно, большинство пользователей будет инсталлировать оболочку под Windows, поскольку наличие SD-ROM'a предполагает достаточно мощный компьютер. Разработчики оболочки говорят о единственном требовании – использование Windows 95 (очевидно, следовало бы сказать Windows 9x).

Достоинствами оболочки являются возможность использования произвольных шрифтов, возможность получения совместного списка английских и русских произведений (пункта меню «Просмотр» подменю «Настройки», где в части «Просматриваемые книги» следует выставить соответствующий флагок), легко найти

нужную вещь из небольшого списка прочитанных произведений (в меню пункт «Файл» подпункт «История» либо по горячим клавишам Ctrl + клавиша с латинским Н, которые работают независимо от выставленного языка), причем, в отличие от версии DOS-оболочки, список неограничен и может быть редактируем. В оболочке можно пользоваться привычными приемами Windows-приложений. Например, весьма удобно с помощью клавиш Ctrl + A (латинское) выбрать весь английский текст, скопировать его с помощью Ctrl + C в буфер и перевести его PROMPT'ом, Stylus'ом либо Socrat Translator'ом, вставив клавишами Ctrl + V из буфера в новое приложение.

Экран при отключенных панелях со шрифтом размера 12 вмещает 29 строк, при включенных – 26, со шрифтом 11 размера соответственно 31 и 28 строк.

В то же время оболочка не совсем отвечает легко угадываемым стандартным запросам потребителя, что следует обсудить отдельно.

1. Сортировка, как и в случае DOS-оболочки, к сожалению, может производиться только по одному выбранному полю. Особенно неуютно в этой ситуации себя чувствуют квалифицированные пользователи, имеющие навыки работы с системами управления базами данных и привыкшие к вольготному индивидуальному комфорту. Таким читателям наверняка захочется иметь возможность сложной сортировки (индексирования).

2. При загрузке экран со списком книг раскрывается не в полный размер, разворачивать все равно приходится, поскольку часть необходимой для оценки книги информации находится в невидимой зоне. После разворачивания справа остается неиспользованная часть экрана, в то время как не видна полностью информация с названием произведения – приходится раздвигать границы этого поля. Чрезесчур велика длина полей «Тема» и «Автор». Эти резервы можно было использовать для значительного расширения поля «Название». Было бы проще, если бы дополнительных действий можно было избежать, получая сразу наиболее удобный вид экрана. Средства сохранения проведенной пользовательской настройки экрана с каталогом книг отсутствуют, каждый раз операцию приходится производить заново.

3. При свертывании программы на некоторое время отключаются «листающие» клавиши клавиатуры (наиболее удобный вариант), и только при использовании мыши после нескольких «кликов» на поле управления либо нажатий управляющей кнопки интеллектуальной мыши управление листанием с клавиатуры восстанавливается.

4. При загрузке текста книги по умолчанию используется шрифт Curier New обычного начертания размера 10. На 15-дюймовом экране эти тоненькие мелкие «косячки» можно читать лишь при выставлении полужирного начертания и размера шрифта 11 либо 12. При последнем варианте строчка удлиняется на весь экран и «быстрое» чтение делается практически невозможным. Средства автоматического переформатирования с целью уменьшения длины строки для прочтения одним коротким движением глаз «по диагонали» не предусмотрены. Не помешала бы и подсказка с рекомендациями по выбору «читаемых» шрифтов. Достоинством является то, что система «помнит» характеристики шрифта при следующей загрузке текста при нормальном завершении предшествующего сеанса. В «настройках» меню можно нечаянно уничтожить всю работу по созданию индивидуальных удобств для чтения. При нажатии кнопки «Фонты» появится предупреждение «Вы уверены, что хотите сбросить фонты?» (варианты «да»–«нет»), но пользователь поймет, что речь идет о выбранных им фонтах во время предшествующих обращений к произведениям лишь после того, как станет поздно (возможности вернуться к предшествующему состоянию нет). Было бы неплохо, если бы к предупреждению шло еще и краткое простое разъяснение последствий выбора ответа «да».

Чтобы избежать названных шрифтовых неудобств, следует сразу при загрузке системы выставить комфортный для себя шрифт, используя в меню «Просмотр» пункт «Настройки», где в части «Фонты» в окончке «Книги» выставить нужные параметры. Оболочка запомнит и воспроизведет их при следующем сеансе автоматически, что скономит время и не будет отвлекать пользователя, сделав ненужными действия по настройке шрифтов по каждому произведению в отдельности.

5. Поиск в тексте осуществляется лишь по одному слову, нельзя задать список слов. Найденное слово, в отличие от оболочки для DOS, не будет находиться в первой строчке экрана, а появится в произвольном месте, выделенное цветом. Весьма неудобно, что окошко поиска после нахождения слова в очередной раз не исчезает и для чтения текста приходится с помощью мышки закрывать окошко, чтобы можно было прочитать найденный фрагмент текста, а затем «кликнуть» по полю, чтобы стало возможным листание с клавиатуры. При этом выделение исчезнет...

Поисковая система запоминает «навсегда» использованные для поиска слова в обратном их очередности списке. Окошко для списка маленькое, неизменяемых стандартных размеров, поэтому приходится долго искать необходимое слово в списке, используя ползунок и «кликая» на найденном слове. Было бы удобнее набрать заново требуемое новое слово с клавиатуры, но система поиска при наличии слова в списке сделать это не позволит. Если пользователь не помнит, что уже набирал данное слово, то ему придется почем зря несколько раз набирать требуемое слово, пока он сообразит, что это специфика организации системы поиска делает его попытки бесплодными. Список слов системы поиска не доступен для модификации, удалить ненужные в ближайшее время слова невозможно. Единственное радикальное средство избавления от безразмерного списка в маленьком окошке – проинсталлировать систему заново. Вероятно, более удобной поисковой системой была бы простенькая «беспамятная» (точнее, «короткопамятная», на один сеанс) система, сохраняющая заданное слова до «затирания» его следующим. Лишним является кнопка «первое [слово]» – без нее не будет работать кнопка «следующее [слово]». Желательно было бы введение кнопки для получения статистики найденных вхождений с созданием списка адресов, в котором можно делать комментарии с клавиатуры с возможностью обращения к требуемому месту книги при «кликанье» на соответствующей позиции списка. Очевидно, что предложение имеет смысл при сохранении полученного списка и при его автоматической доступности при следующем сеансе. Конечно, он должен быть доступен для модификации (редактирования, стирания, добавления по другим ключевым словам) с возможностью удаления за ненадобностью.

6. Нет обучающей программы (достаточно краткой) и «хэлпа», в отличие от четких и ясных подсказок оболочки для DOS. О возможностях пользователь догадывается по стандартным решениям в духе «Windows» (что и неплохо) либо экспериментально, если речь идет об особенностях оболочки (что является недостатком).

7. Информация о книге в верхней строке сводится лишь к названию. Существует возможность через меню («просмотр» – «статус») получить сведения об авторе и теме (появятся также текущая дата и время). Желательно, чтобы в верхней строке давалась информация об авторе, наименовании произведения, размере файла. Тема нужна лишь на этапе выбора произведения из общего списка. Размер файла – единственный ориентир, позволяющий прогнозировать необходимое время для прочтения всего произведения либо оставшейся его части.

8. Не лишним стал бы поиск по ключевому слову по всем произведениям, собранным на CD. Конечно, должна быть возможность выбора из общего списка – подобно поиску в Norton Commander 5.0, но с большими возможностями маневра. В случае такой необходимости можно рекомендовать не совсем приятный вариант – распаковать все файлы необходимой языковой части на твердый диск, для чего понадобится до 0,7–1 Гб свободного места и искать по ключевому слову в указанной директории с распакованными файлами либо по всему логическому диску.

9. Закладки. Пользователь не сразу понимает, что возможность отмечать необходимые ему места отсутствует. Сбивает с толку использованный во множественном числе термин «закладки» (пункт меню «просмотр» – подменю «настройки»). Он относится к автоматически запоминаемому при выходе из системы месту нахождения читателя (курсора).

10. Часть текстов на CD имеет сложную структуру в одном файле – речь идет о сборниках рассказов, электронных «конволютах» с произведениями одного либо нескольких авторов (на компакте максимальная величина файла-сборки из 9 романов составляет свыше 6 Мб). Найти границу конца старого – начала нового произведения листанием, скроллингом либо с помощью средств поиска по ключевому слову всегда оказывается весьма затруднительно. Ясно, что выход может быть один – организация информа-

ции как гипертекста с возможностью перехода по «кликанью» мышкой либо по нажатию клавиши «Enter» на соответствующем пункте в содержании, которое должно быть всегда в начале файла.

Какой хочется видеть оболочку для подобного компакта?

1. С возможностью сложной сортировки (индексирования) каталога по нескольким полям.

2. С возможностью поиска по нескольким ключевым словам одновременно.

3. С возможностью создавать множественные закладки по всему тексту.

4. С улучшенными возможностями редактирования списка при поиске по ключевому слову.

5. С решенной проблемой ссылок (на строчки, на страницы исходного текста и т.д.).

6. С возможностью удобного перехода к необходимому произведению в случае электронного «конволюта».

► Компьютерный CD-диск «Шедевры русской классики»: взгляд пользователя

П.Чайковский, А.Бородин, М.Мусоргский, С.Прокофьев,
Н.Римский-Корсаков, М.Балакирев, С.Рахманинов,
Г.Свиридов, А.Рубинштейн.

Музыка исполнена Государственным академическим оркестром СССР, Большим симфоническим оркестром Гостелерадио СССР. Дирижер Е.Светланов.

Собственно музыкальных файлов на диске 623 433 Кб в формате .waw, что соответствует приблизительно 12 часам звучания (около 14 Кб секунда звучания).

Системные требования: Pentium 133, SoundBlaster, Windows 95/98, скорость CD-ROM значения не имеет. Проигрывателем служит находящийся на CD-диске и не требующий установки плеер MPEG 3 (44 kHz-стерео, 16 R).

Окошко контроля за исполнением записи предоставляет возможность паузы, показывает общее время звучания произведения,

время, прошедшее от начала исполнения произведения, есть возможность перемещаться с помощью «бегунка». Переход на следующую запись осуществляется автоматически.

К недостаткам следует отнести достаточно большой перечень недоработок авторов CD-записи и интерфейса, перечисленный ниже.

1. Стрелка курсора мышки моргает в такт прыгающему движению бегущей строки, отвлекая внимание. При выключенном бегущей строке моргание курсора мыши продолжается. Средства управления появлением/исчезновением курсора мыши отсутствуют. Курсор мышки можно спрятать в нижней части экрана. В других приложениях, запущенных одновременно, моргание курсора мышки также проявится во время воспроизведения записей с CD-диска.

2. При совместной работе с запущенной параллельно из Norton Commander 5.0 DOS-программы отмечены короткие «перебои» в звуке (тестирование производилось со следующими компонентами: материнская плата Zida BX98 со встроенным саунд-блasterом Crystal 3D, процессор Intel Celeron 300A, RAM 96 Mb, SD-ROM 32x, операционная система Windows 98). Недостаток существенный, поскольку многие пользователи захотят использовать CD-диск для создания музыкального фона при работе за компьютером. При работе с DOS-программой в Windows Commander 3.0 и FAR manager v1.60 кратковременные исчезновения звука не наблюдались.

3. Бегущая строка дает информацию об использованном слайде в виде его имени, затем информацию об исполняемом произведении (например, Слайд – 0015.JPG; Музыка – Симфония № 2 in D minor – Finale, Tempo di Polassa – М.А.Балакирев).

Время полного прохождения строки – около 25 секунд, время нахождения на экране полностью ядра информационной части составляет лишь несколько секунд, затем около 5 секунд строка отсутствует. При повторном движении строки меняется лишь имя файла слайда, время нахождения которого на экране составляет около 10 секунд. При смене слайда либо музыкального произведения во время движения строки имя слайда либо названия произведения меняется немедленно.

Очевидное неудобство: главная информация о музыкальном произведении подается после второстепенной с именем файла графического сопровождения, читать бегущую строку тяжело, необходимая информация присутствует на экране лишь несколько секунд ($\frac{1}{5} - \frac{1}{4}$ от времени движения строки). Более того, иногда система «не прочитывает» названия музыкального произведения и движущаяся строка имеет только имя файла графического сопровождения.

В строке нет указания на номер списка меню, при выходе в меню курсор не становится на исполняемое произведение, пользователь не знает, в каком «месте» списка он находится.

Бегущая строка «не умеет» подстраиваться к вызываемой панели Windows – если панель расположена внизу, то бегущая строка будет ею прикрыта.

Управление бегущей строкой сводится к включению-выключению специальной кнопкой с непонятной пользователю надписью «Вкл.2». Впрочем, пояснение появляется при подведении курсора мышки к кнопке и фиксации на ней.

4. Графическое сопровождение не отключается во время включенной паузы проигрывателя и происходит постоянное обращение к CD-диску. Для устранения проблемы следует выбрать мышкой одну из картинок, тогда их быстрая смена остановится, и они будут меняться лишь при смене исполняемого произведения. Отсутствует возможность отключить графическое сопровождение из меню (например, выбором пункта «нет», стандартной заставки типа надписи «Шедевры русской классики» или названия исполняемого произведения). Графическое сопровождение не связано напрямую с исполняемыми произведениями и их авторами. Управление размером окна графики отсутствует. Самая неприятная особенность кнопки «Графика» – обнуление счетчика воспроизведения при выборе какой-либо картинки и начало воспроизведения музыкального произведения заново. Впрочем, есть еще очень неприятная деталь – после воспроизведения последней заставки компьютер выдаст сообщение «List index out of bounds (36)» и проигрывание остановится, поскольку не предусмотрен автоматический переход к началу списка. Отсюда следует, что при воспроизведе-

нии всех 119 аудио файлов более трех раз произойдет остановка воспроизведения (119:36).

5. В меню кнопки «Текст» содержитя лишь один пункт – краткая информация рекламного характера о программе с не совсем понятной краткой инструкцией. Пользователь ожидал увидеть в ней сведения о композиторе, исполняемом произведении, его записи. Ниже этот пункт меню является лишним.

6. Экранная кнопка «видео» содержит лишь одну запись музыкального произведения, не связанную со списком аудиозаписей и исполняется отдельно. Вероятно, ее также следует отнести к лишним кнопкам.

7. Экранная кнопка «Музыка» открывает меню, которое имеет список произведений, не сортированный по авторам либо названиям произведений (по одному в каждой строчке). Поэтому нужное произведение либо автора можно найти лишь последовательным чтением всех 119 строчек меню. Номер произведения в списке соответствует имени его файла (например, «2» это [CD-ROM-устройство]:\musi\0002.waw). Несколько облегчает жизнь использование размещения произведений в списке блоками либо по автору, либо по типу произведения, не всегда, впрочем, последовательное. Однако экран меню не может быть увеличен и часть названий полностью не видна. Реагирует данное меню, как и все предшествующие, лишь на однократное нажатие мышки, пренебрегая клавишей «Enter», хотя перемещение по списку возможно и с помощью курсора. Нельзя выбрать блок произведений, скажем, «Времена года» П.И.Чайковского (номера 53-64), произведения одного автора либо пометить, как выбранные, отдельные произведения. Средства поиска в списке также отсутствуют.

8. Монитор должен иметь выставленное разрешение 800x600, автоматической подстройки не происходит. При изменении разрешения до 1024x768 экран программы «прижимается» влево-вверх, оставляя справа-внизу зону пустой «черноты»; при выставлении разрешения 640x480 происходит потеря управления системой, поскольку все кнопки оказываются в невидимой зоне за пределами экрана внизу-справа.

9. В корневой директории нет файла с указанием, что запускается диск exe-файлом из корневой директории диска, вместо этого в нем содержится краткая информация о пользовании интерфейсом

с элементами рекламы. В случае потери «полиграфии» диска пользователь будет вынужден находить все это «на ощупь». Загрузочный файл назван неявно: *mus7*, что никак не лучше понятных стандартных *start* либо *gup*. Загрузка производится 5–10 секунд (иногда более 20–30 секунд), за это время пользователь успевает поверить, что запускаемая система не работает либо его компьютер «висит».

10. При запущенной системе CD-диска становится недоступным рабочий стол при переключении (сохраняется экран CD-диска) и нужные программы приходится запускать в Windows с помощью меню «Программы» либо из окошка «Выполнить» (под кнопкой «Пуск»), что не совсем удобно. При одновременной работе в Windows приложениях неудобство доставляет отсутствие рабочей панели Windows, которую приходится постоянно «доставать» из-под экрана CD-диска, хотя она должна, в соответствии с выставленным флажком, располагаться поверх всех окон. Впрочем, и сам экран CD-диска иногда страдает от работы других программ, например, если запустить *TextBrige Classic*, то исчезнут кнопки управления интерфейса CD-диска и только запуск какой-либо другой программы сотрет остатки старого экрана *TextBrige Classic*.

По сути, интерфейс CD-диска предоставляет всего два удобства – автоматическое проигрывание следующей записи (причем без паузы-интервала) и подсказку, какое произведение выбирается.

Несмотря на огромное количество претензий, диск следует иметь. В пользу такого решения говорит хороший отбор произведений, качественное исполнение. Можно ведь воспользоваться и универсальным проигрывателем, если оригинальный интерфейс неудобен, да и польза некоторая – поневоле научишься узнавать произведения, поскольку файлы имеют просто имена в виде номе-ра и лишены каких-либо признаков, говорящих об авторе либо произведении. Чисто практическое соображение также подталкивает к решению поставить диск на свою полку – время звучания компьютерного CD приблизительно в 16 раз больше времени звучания аудио CD, говоря по-простому, одному компьютерному CD-диску «Шедевры русской классики» соответствовало бы полтора десятка аудио CD-дисков с записями этих произведений.

► Из Америки с любовью к России (медальерное искусство в справочниках на CD-диске)

Американский нумизмат Александр Басок, выходец из России, в 2001 году выпустил на CD-диске объемом 650 Mb подборку книжных изданий по русским настольным медалям 18–19 вв. Собственно, 13 папок представляют в основном трех авторов – Ю.Б.Иверсена, В.П.Смирнова «Описание русских медалей» (СПб., 1908) и С.П.Соколова «Сводный каталог русских медалей» (Киев, 2000).

На диске можно найти «Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц» (Т.1-3, СПб., 1877, 1883, 1896), «Словарь медальеров и других лиц, имена которых встречаются на русских медалях» (СПб., 1871), «Медали в память графа Алексея Петровича Бестужева-Рюмина» (СПб., 1875), «Медали на деяния Петра Великого в воспоминание двухсотлетия со дня рождения преобразователя России» (СПб., 1872), «Медали в память рода Демидовых» (СПб., 1879), «Медали в память членов княжеского рода Голицыных» (СПб., 1878), «Медали, выбитые в царствование императора Александра II» (СПб., 1880), «Медали, пожалованные императрицей Екатериной II некоторым лицам войска Донского» (СПб., 1870), отдельные статьи «Медали, относящиеся к истории царевича Алексея Петровича и кронпринцессы Шарлотты», «Неизданные и редкие русские медали», «Сатирические медали на события Северной войны» и другие материалы.

Представление об организации и содержании CD-диска в достаточной мере дает оглавление папок:

[01_Iversen]
[Alexey_Petrovich]
[Bestugew_Rumin]
[Deiania_Petr_I]
[Demidow]
[Golicin]
[Medal_Aleks_II]
[Medal_Voiska_Donskogo]
[Neizd_i_redkie_medali]

[Persons_I]
[Persons_II]
[Persons_III]
[Satir_medali]
[Slovar_Medalerow]

[02_Smirnov]
[01_Titul]
[02_Predislovie]
[03_Serii]
[04_Petr_I]
[05_Petr_II]
[06_Anna]
[07_Elisabet]
[08_Ekaterina_II]
[09_Pavel]
[10_Alexandr_I]
[11_Nikolay_I]
[12_Alexandr_II]
[13_Alexandr_III]
[14_Nikolay_II]
[15_Prilожения]

[03_PostSmirnov]
[04_Sokolov]
[01_Med_1462_1762]
[02_Portr_ser]
[03_Istor seria]
[05_Medal_katalog]
Каталог_СПб_Монетного_двора_1868
[06_Lgedmitriy]
[07_Projekt_medal_1812]
[08_Utkin]
[09_Klebek_Videlka_medalei]
[10_Dmitriev_Mamonov]
[11_Luppol]
[12_Sbornik_Petr_I]

[13_CHRISTIE_1950]

[01_Text]

[02_Tabl]

[14_Reklama]

Корпус

Следует отметить не очень тщательную ретушь – сканированный текст недостаточно очищен, низкое разрешение (100 dpi), отсутствие титульных листов у отдельных работ, непоследовательность в организации папок.

Как бы то ни было, CD-диск, который создал Александр Басок, является прекрасным подарком любителям медальерного искусства.

► Электронный Георгий Михайлович

Американский нумизмат Александр Басок, специализирующийся на нумизматической торговле в Интернете, в 2001 году выпустил на двух компактах по 650 Mb полное собрание книг Корпуса русских монет 18–19 вв. Великого князя Георгия Михайловича (1863–1919). Учитывая, что оригинальное издание имело формат А3, надо признать, что выполненная работа достаточно сложна.

Оба компакта полностью заполнены и содержат 10 800 файлов. Название папок-книг интуитивно понятно, так же как прозрачно название вложенных папок и файлов.

Первый диск (метка тома GrandDu1, организован как папка Disc_1) содержит папки

01_Peter_I

02_Catherine_I_Peter_II

03_Anna

04_Ivan_III

05_Elizabeth_Peter_III

06a_Catherine_II_v_I

Второй диск (метка тома GrandDu2, организован как папка Disc_2) содержит папки

06b_Catherine_II_v_2
07_Paul_I_Alexander_I
08_Nicholas_I
09_Alexander_II
10_Coins_1881_1890
11_Prussia_Finland

Каждая папка имеет несколько вложенных папок: например, папка 11_Prussia_Finland имеет следующее содержание:

01_Title
02_Introduction
03_Prussia
04_Georgia
05_Poland
06_Finland

Каждая из вложенных папок также имеет вложенные папки: например, папка 05_Poland содержит папки

01_Introduction – 2,7 Mb (7 files)
02_Pages01_44 – 26,3 Mb (43 files)
03_Pages45_82 – 7,3 Mb (38 files)
04_Pages83_86_Contents – 2,1 Mb (4 files)
05_Plates – 3,4 Mb (7 files)

Попробуем посмотреть характеристики файлов на примере папки 05_Poland. Средний размер одного файла в формате .jpg с изображением страницы текста в оттенках серого около 200 Kb, в папке 03_Pages45_82 около 630 Kb в папке 02_Pages01_44 и около 500 Kb в папке 05_Plates с изображениями монет. Размер файла зависит от насыщенности текстом страницы: тексты документов и

изображения монет дают большой размер, сильно разреженное описание монет – малый. Сжатие отсутствует (image options имеет quality 12, т.е. получается максимальный размер файла в данном формате).

Средний размер изображения 960x1300 pixels или 24,5x33,0 см. Учитывая коммерческий характер данного электронного издания, можно было ожидать стандартизованного размера, что легко достигается при пакетной обработке файлов.

Все изображения имеют разрешение 100 dpi. Если вспомнить о достаточно мелком шрифте издания, особенно его алфавитных указателей, нельзя утверждать, что использованное разрешение достаточно. Применение более высокого разрешения, например, 150–200 dpi, дало бы лучший результат. Достичь такого разрешения при том же объеме файла было достаточно легко, применив сжатие к файлам, содержащим тексты – оно в данном случае не приводит к ухудшению качества изображения.

Страницы, содержавшие выделение красным шрифтом, представлены как Color (RGB), иногда почему-то как Color (CMYK). Ощущается явная проблема с балансом цветов – все переданные в цвете страницы имеют желтый цвет фона. Кроме того, на цветных страницах отчетливо видны следы сшивания изображения из двух половинок – горизонтальная граница резкого перехода оттенков.

Как достоинство следует отметить, что страницы с развернутым под 90 градусов текстом таблиц ориентированы альбомно для удобства пользования компьютерной версией издания.

Выставленного разрешения достаточно для читаемой распечатки текстов в формате А4, для распечатки иллюстраций его явно недостаточно, плюс они не подготовлены для качественной печати.

Иллюстрации хотелось бы иметь с большим разрешением – не менее 300 dpi, чтобы при увеличении на экране были видны детали так же хорошо, как и в печатном оригинале издания. В опциях вьювера при просмотре иллюстраций следует убрать метку режима Shrink to fit window/screen – увеличение либо уменьшение «картинки» качества изображения не улучшит, авторский вариант в

данном случае оптимальный. Явно не лучшим вариантом подготовки изображения был выбор автоконтраста – для читаемости иллюстраций на мониторе следовало бы яркость и контрастность выставлять вручную.

Читать текст целой страницей можно уже на экране 17", но для не утомительного чтения текста в режиме Shrink to fit window/screen (сжать соответственно размеру окна/экрана) явно надо иметь монитор большего размера.

Какие-либо пользовательские удобства в электронной версии корпуса русских монет 18–19 вв. отсутствуют – возможность поиска по ключевому слову не реализована, хотя это стоило бы сделать: например, использовать имеющийся в каждом томе алфавитный указатель. По сути, компакты представляют просто набор графических файлов, грамотно поделенных на небольшие секции (в соответствии с делением на части оригинальных книг), что при использовании функции Thumbnail (свернутое в пиктограмму изображение) в графическом вьювере уменьшает нагрузку на компьютер и время ожидания пользователя.

Очевидно, что издание не предназначено для рынка стран СНГ – хорошо известно, что здесь продаются лишь компакты, различная стоимость которых не превышает 300–400% от стоимости носителя. Превышение в 10 раз критического рубежа, за которым лежит зона нелегального тиражирования, практически отдает издание в руки местных «пиратов».

Появление электронного «графического» Георгия Михайловича однозначно следует приветствовать. Хочется надеяться, что издатель в будущем решит проблему автоматизации поиска по ключевым словам – современные программные средства это позволяют делать достаточно легко, причем, в отличие от оригинала, может быть организован сквозной поиск по всему корпусу. Можно ожидать появления в будущем полностью электронной версии с произвольным поиском стандартными средствами. Не бывает работ, которые не имели бы каких-либо недостатков. Не в мелочах дело – все можно поправить. Приятно, что движение началось.

► Электронная версия Метрики

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522–1552). 28/28

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552 гг.). Кніга запісаў 28 / падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В.Мянжынскі, У.Свяжынскі. Менск: ATCHENÆUM, 2000. 312 с.: іл. 8 (Калекцыя «Помнікі», Том I)

Видения будущего

Общий объем записанных на CD-диске файлов составляет всего лишь 13 Мб из возможных 650 Мб, которые можно было уместить на диске. Другими словами, все изданные до сего времени 28 томов Литовской метрики уместились бы на $\frac{1}{5}$ CD-диска и заняли бы какие-нибудь 140–150 Мб (если организовывать английское оглавление к русскоязычному файлу с текстами как дубль файла с русскоязычным оглавлением). На самом деле места надо в половину меньше при его рациональном использовании (например, размещать английскую версию на отдельном диске). Собственно .pdf файл с книгой (LM_28_BY.pdf) имеет объем менее 5 Мб. Итак, все 662 книги Литовской метрики 15–18 вв. могут уместиться всего на 5 CD-дисках.

Можно было бы ожидать, что свободное место на рецензируемом диске будет занято репродукциями страниц документов, что соответствует представлению историка об идеальном издании документов и легко достижимо в компьютерный век.

Более того, пока готовится к академической публикации очередной том, почему бы не издать ВСЮ Метрику в электронном виде как набор рукописных документов с набранными лишь указателями содержания книг? Думаю, одного компьютера со сканером и года работы хватило бы для реализации проекта. Так ли необходимо

димо адаптировать текст оригиналов для прочтения с помощью типографских шрифтов и упрощенной орфографии? Историки получили бы возможность работать с архивом Метрики не выходя из дома и не ожидая завершения проекта, который, если задуматься, не является реальным – при выходе даже одной книги в год потребуется ШЕСТЬ ВЕКОВ для завершения издания. Право, проще научиться бегло читать скоропись, чем дождаться выхода всех книг. Итак, с одной стороны год для издания всей Метрики в электронном виде без комментариев и указателей, с другой – полтысячелетия ожидания. Можно проблему сформулировать еще проще: уцелеют ли через несколько веков книги Метрики?

Недостатки настоящего

Указатели снабжены ссылками на номера документов, а не на страницы. Если это терпимо в обычной книге, то в электронной значительно осложняет пользование справочным аппаратом. Для пользования предметным указателем приходится отправляться в конец книги и перелистывать определенное количество страниц до соответствующих букв указателя, затем надо опять подобным образом найти соответствующий номер в размещенном в конце книги списке документов и узнать страницу, на которой помещено начало документа, потом вызвать окошко для перехода к соответствующей странице, набрать ее номер и попасть почему-то на страницу перед набранной (обязательно так произойдет!). Это приведет к необходимости пролистать несколько экранов стандартными средствами, либо вспомнить комбинацию управляемых клавиш Adobe Acrobat Reader for Windows для листания постранично. Попытка отказаться от предметного указателя и воспользоваться функцией «Поиск» (Find) к успеху не приведут – она почему-то не будет работать.

На CD-диске занятая записью поверхность составляет 2%. В итоге у читателя остается неизгладимое ощущение, что он купил книгу с привлекательным многообещающим названием, в которой из 650 страниц заполнены текстом всего лишь первые неполные пять страниц, а остальные девственно чисты, как книга для записи кулинарных рецептов.

Несколько странным выглядит издательское оформление книжного тома и CD-диска с материалами 16 в. в стиле сецессии.

Читатель с неудовольствием обнаружит, что текст издания не копируется и при необходимости процитировать приходится набирать выбранный фрагмент, причем файл не защищен пользовательским паролем. Понятно, что не является проблемой выполнить Print Screen и распознать полученное изображение экрана с помощью OCR-программы. Или же распознать и сохранить в кодировке Windows-1251 весь текст публикации, что займет в фоновом режиме несколько десятков минут. Дело в том, что ABBYY FineReader интерпретирует .pdf файлы как обычные графические, поэтому ему не страшны проблемы с кодировкой. FineReader по сути исключил из оборота даже Advanced PDF Password Recovery, предназначенную для снятия парольной защиты и обхода предусмотренных форматом pdf ограничений. Во вновь полученном тексте функция «Поиск» будет исправно выполнять свои обязанности по всему объему документа.

Для книги обязателен ISBN (International Standard Book Number – международный стандартный номер книги), который имеется на бумажном варианте и автоматически попал в электронную версию. Можно догадываться, что когда-то придет время чисто электронных книг, тем более, что формат .pdf устраниет проблему неконтролируемого изменения исходного текста пользователем. Как скоро появится соответствующий электронный «ISBN»?

P.S.

Прошел десяток лет и появились отдельные ISBN для электронных вариантов изданий. Ныне ISBN подобных изданий выглядят таким образом:

ISBN (x-x-x-x-x) (print)

ISBN (x-x-x-x-x) (online).

Десятизначный номер ISBN с 2007 г. стал тринадцатизначным.

Электронный вариант 28-го тома Метрики в формате pdf ныне можно найти в сети и скачать бесплатно.

Все тома можно теперь уместить на одном DVD-диске объемом 4,7 Гб или, того проще, отправить в бесплатное облачное хранилище и раздать ссылку на него.

Появились примеры предложенной выше цифровой публикации источников в графическом виде, например, рукопись Księga kancelaryjna króla Zygmunta Augusta 1548–1567 (Biblioteka Kórnicka PAN – sygn.BK248; Mf33; Mf230; Mf8861) в Digital Library of Wielkopolska.

Что касается полного издания Метрики Великого княжества Литовского в графическом виде, то воз и ныне там.

► Электронный каталог изображений Козьянковского клада арабских куфических дирхамов IX–X веков из музеиного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Полоцк, 2011. 7,62 Гб

Козьянковский клад арабских куфических дирхамов IX–X веков из музеиного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Полоцк, 2011. 40 с.

В Национальном Полоцком историко-культурном музее-заповеднике хранится Козьянковский клад из 7663 сохранившихся куфических дирхемов. Электронный каталог реализован на DVD-диске двойной плотности записи.

Вложенная в футляр брошюра содержит обзорную статью В.Н.Рябцевича «Разбойничья казна X века», обстоятельный профессиональный обзор состава клада Вяч.С.Кулешова «Некоторые данные о композиции Козьянковского клада», и весьма странную как по названию, так и по содержанию статью физиков М.В.Белькова, С.Н.Райкова «Современные методы определения химического состава твердотельных материалов» с приложением «Таблица компонентного состава монет Козьянковского клада».

Очень коротко и самое важное.

Сразу же при знакомстве с продуктом настораживает фраза предварительной статьи «Общий вес дирхам клада составляет 19893,8 г, чистый вес – 19113,3 г.». Трудно представить, что кому-

то из исследователей нужно знать среднюю пробу клада – собственно, об этом идет речь ($19113,3/19893,8 \cdot 1000 = 960,76667$). То есть общий вес / общий чистый вес * 1000 = общая проба. Очевидно, что эти данные нужны лишь для включения в Госфонд драгметаллов. Да и слово «дирхам» странно употреблено – во множественном числе надо писать с падежным окончанием – «дирхамов». Автодигитата: «Ликвидация подхода к кладам лишь как к источнику драгоценных металлов требует исключения культурно-исторического фонда из состава государственного фонда драгоценных металлов и драгоценных камней Республики Беларусь» (Синчук И.И. Клады Беларуси: законодательство и практика. Минск, 2003. С.46). Как видим, за прошедшие годы ничего не изменилось.

Так же выдает неподготовленность авторов фраза «Все монеты апробированы и зарегистрированы в Книгах поступлений основного фонда и Специальных инвентарных книгах по учёту монет, медалей, плакеток из драгоценных металлов». Апробация (лат. *approbatio* – одобрение, признание). Основное значение слова – проверка на практике теоретически построенных методов. Об определении долевого содержания драгоценных металлов в сплавах говорят «опробованы».

Авторами используется Adobe Flash. Википедия так оценивает достоинство использованной программы: «Основной недостаток flash-приложений – чрезмерная нагрузка на центральный процессор, связанная с неэффективностью виртуальной машины Flash Player».

Авторы каталога сообщают: «Поиск монеты в базе данных осуществляется по номеру Книги поступлений (КП) основного фонда». Это единственный способ получения визуальной информации. Трудно представить, чтобы целью исследователя была работа с группой монет с близкими номерами, присвоенными случайным образом.

Созданная программой «картинка» не разворачивается на полный экран и пользователю при максимальном увеличении доступны только части монеты. Какие-либо сведения об увеличении – ни в числовой, ни в графической форме не приводятся. На экран при крайнем левом положении ползунка выводится изображение приблизительно в 2,8 раза большее по сравнению с исходным, причем физически это то же самое изображение, т.е. речь идет об увеличении за счет ухудшения качества изображения.

На диске описывается 15 326 объектов, для этого используются 575 725 файлов. Каждое изображение раздроблено на десятки фрагментов. Если диск копировать на винчестер, то

только на последний логический диск со специально выделенным под него пространством – иначе 600 тыс. файлов будут серьезно тормозить стандартный поиск Windows. Иллюстрацию из базы можно использовать только «срезав» с экрана или собрав в фотошопе предложенный авторами пазл. Если системно подходит, то следует написать программу, которая на автомате генерирует все изображения в нормальном виде и далее пользоваться ими в виде привязанных к инвентарю объектов OLE (Object Linking and Embedding – Связывание и внедрение объектов) в СУБД или электронной таблице.

Теперь смотрим, какие данные предоставили авторы в инвентаре.

Отмечаем, что горячие клавиши <Alt+i> (всплывающая подсказка) для открытия инвентаря не работают (файл Data/Inventory.htm), при переходе кликом инвентарь постоянно открывается на первых записях, но не на текущей монете. Дальше нужную запись можно найти либо поиском <Alt+F>, либо скроллингом/ручным перемещением ползунком, либо постраничным листанием PgDn/PgUp. Производители каталога не предоставили пользователю возможности группировки объектов по значениям поля или комбинации полей.

Поля базы следующие: Идентификационный номер монеты – Общий вес (г) – Размер (мм) – Династия – Правитель – Место чекана – Год чекана (мусульманское летоисчисление) – Год чекана (европейское летоисчисление).

В имеющихся полях «Год чекана» часто отсутствуют записи как в мусульманском, так и в европейском летоисчислении. Отсутствуют явно необходимые поля «проба», «состояние монеты». Мне хотелось бы еще видеть поля «автор атрибуции», «толщина», «диаметр обводки по аверсу», «диаметр обводки по реверсу» (последние характеризуют штемпель, а не монету).

Это означает, что средства Белорусского фундаментального фонда научных исследований на определение пробы 500 экз. лазерным спектральным анализатором потрачены напрасно.

Это означает, что с метрологией работать нельзя – надо самому просмотреть вначале все тысячи монет на предмет наличия дефектов для исключения дефектных из выборки.

Проблему группировки по нужным признакам можно решить путем копирования данных htm файла в Excel и там осуществить группировку с целью найти нужные монеты. Для более удобной работы можно конвертировать данные из электронной таблицы Excel в формат dbf, что предоставит возможность исследователю использовать удобные команды СУБД для сортировки данных и получения первичных статистик.

Очевидно, что создан продукт типа «продвинутой» музейной Книги поступлений с иллюстрациями для внутреннего потребления (для учета, проверки и контроля). Кстати, не такое уж и пионерское решение для каталога с «картинками» – иллюстрации в музейных КП исчезли только в послевоенное время, они использовались в каталоге Белорусского музея Ивана Луцкевича (Вильно) еще в п.п. 20 в. Явно при разработке электронного каталога отсутствовал постановщик задачи – обязательный член команды в серьезных проектах.

Был ли другой путь? Был.

Например, английские музеи выкладывают изображения и данные о монетах (и не только) на своих сайтах. В Великобритании, кстати, государственные музеи, по сути, принадлежат народу по закону, что реализуется соответствующей политикой: свободным предоставлением информации и бесплатным входом в экспозицию для посетителей. Есть еще общеизвестные публичные площадки для обмена информацией – например, международная электронная база данных по восточной нумизматике ZENO.RU (www.zeno.ru), где заинтересованные лица бескорыстно обмениваются информацией.

Что касается защиты авторского права на изображения (фрагментированные фотографии каталога, перекрытие части изображения на экране) – то республиканская программа общедоступного электронного каталога сделала все предпринятые усилия напрасными. Информация об артефактах в государственных музеях должна принадлежать народу в лице исследователей.

*** История ***

► Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech: wymiana czy reprodukcja? Warszawa, 1995. 207 s.

Вынікі працы міжнароднага калектыву даследчыкаў, выкананай у 1993 г. па аднолькавай методыцы ў трох краінах, прадстаўлены ў манаграфіі «Эліты ў Польшчы, у Расіі і ў Венгрыі: Змена альбо ўзнаўленне». Адначасова ў ЗША павінна выйсці версія кнігі на англійскай мове. У прадмове да польскага выдання Эдмунд Унук-Ліпінські напісаў, што для палякаў важна было мецьмагчымасць парашунаць свае эліты з элітамі іншых дзяржаў, былых партнёраў па Усходнім блоку.

Фінансавалі праект і выданне кнігі дзяржаўны Камітэт навуковых даследаванняў, замежныя і айчынныя недзяржаўныя фонды. Па бібліографічнаму спісу са 150 прац у канцы кнігі добра відаць, што для Польшчы вывучэнне эліт справа новая – большая частка публікаций на англійскай мове, польскамоўных з іх – $\frac{1}{20}$. Можа таму КНД (KBН) зварнуў увагу на гэты праект і падтрымаў яго.

Складаецца манаграфія з восьмі раздзелаў: спачатку апісваецца ў асобных раздзелах сітуацыя ў кожнай з трох дзяржаў, потым аналізуецца розныя фрагменты эліты – наменклатура, эліта эканамічная і эліты інтэлектуальныя і палітычныя. Як звычайна, у пачатку манаграфіі апісваецца метадалогія, у канцы падаюцца высновы. Надзвычай добрае ўражанне застаецца ад знаёмства з уступам, дзе адразу расстаўляюцца ўсе кропкі над «і» па прынятай у кнізе тэрміналогіі.

Уласна СНГ тычыцца спецыяльны раздзел, які напісаны калектывам у складзе Эрыка Ханлея (Eric Hanley), Наталі Яршовай, Рычарда Андерсана (Richard Anderson). Нягледзячы на знак запытання, падзаголовак раздзела «стары прадукт у новай абёртыцы» можна расцэніваць як квінтэсценцыю высноў даследвання.

Пачынаецца раздзел асвятленнем тэмы гісторыі фармавання эліт у Савецкім Саюзе, уласна з першага наменклатурнага спіса

1922 г. Адзначаецца роля новых патрабаванняў да кандыдатаў у члены КПСС 1938 г., якія дазволілі кааптаваць да рэжыму новую тэхнічную інтэлігенцыю. «Пяцігодак крокі сажэнныя» мераюцца аўтарамі аршынам рацыянальнасці і робіцца выснова аб неадпаведнасці шэрагу эканамічных пачынанняў з пункту гледжання палітэканамічных поглядаў Маркса і Леніна, але абсолютнай іх рацыянальнасці для сталінскай экстэнсіўнай тэхналогіі стварэння новага кіруючага класа. Даволі падрабязна разглядаецца «стабілізацыя» эліты часоў Брэжнева і яе вынікі, галоўным з якіх была жыщёвая неабходнасць змянення кадравай палітыкі, што і здарылася ў часы «перабудовы». Стварэнне рэформамі Гарбачова эластычнага асяроддзя тлумачыць з'яўленне новых асоб сярод эліты.

Наступная тэма раздзела – цыркуляцыя эліт у часы Гарбачова. Паводле аўтараў, з 1983 па 1988 у наменклатуры з'явілася 40% новых твараў, але практычна ўсе яны мелі папярэдне зробленыя крокі ў кар'еры бюракратычнай альбо ў кар'еры спецыялістаў. Характарызуецца перыяд інтэнсіўнымі «гарызантальнымі» перамяшчэннямі з гаспадарчых пасад да адміністратыўных і наадварот.

Пасля 1989 г. адбываецца зніжэнне ролі папярэдняй партыйнай кар'еры і павышаецца роля інтэлектуальнага капіталу пры шляху «наверх». Але, нягледзячы на тэнденцыі, $\frac{3}{4}$ сённяшній наменклатуры складаюць былья члены КПСС. Аўтары адзначаюць неўдалы прагноз аб зніжэнні тэмпаў абаўлення палітычнай эліты ў постгарбачоўскія часы – з 1988 па 1993 новых твараў з'явілася 65%, што парадноўваецца па дынаміцы з працэсамі 1930-х гадоў. Тлумачэнне аўтары знаходзяць у структурных зменах – пры рэарганізацыі інстытутаў утвараецца мажлівасць з'яўлення асоб «з боку». Характэрная рыса часу – мажлівасць для нязначнага кола спецыялістаў абыйсці традыцыйным правілы ўздыму па лесвіцы і трапіць да эліты на камерцыйных падставах, як прадстаўнікі прыватнага сектара (да 16% ад эліты буйнога бізнесу).

Яшчэ адна тэма – высвятленне лёсаў старой наменклатуры, ці, уласна, размова вядзеца аб яе выжыванні. Аўтары сцвярджаюць, што адыход ад кіруючых пасад адбываецца толькі натуральным чынам. Гэта асобы старшага веку, доля адышоўшых ад спраў

пенсіянераў складаў 10% (для параўнання – у Венгрыі 50%, у Польшчы 27%), пры перамяшчэнні «ўніз» пажылыя асобы складаюць 60% ад такіх перамяшчэнняў. Характэрна, што з ліквідацыяй КПСС партыйная вярхушка, якая стала перад альтэрнатывай выхаду з эліты, здолела знайсці новыя пасады – 21% яе аказалася на дзяржаўных пасадах, а 40% у гаспадарчай эліце. Такога «выжывання» партыйнай камуністычнай эліты не было ў Польшчы альбо ў Венгрыі. Таксама 38% былых дзяржаўных функцыяneraў знайшлі сваё месца на гаспадарчых пасадах. Адсюль робіцца выснова, што моц старой эліты не ў былых пасадах, а ў асабістых карпаратыўных сувязях яе членаў. Згодна з аўтарамі, «запаведнікам» старой наменклатуры з'яўляецца нерэфармаваная гаспадарка (51% эліты 1988 г. захавала пасады ў 1993 г.). Надзвычай цікавая думка выказана аўтарамі пры тлумачэнні вялікай долі старой эліты (партыйнай і дзяржаўнай) сярод сённяшняй гаспадарчай эліты: працэс перамяшчэння не быў зроблены пад уплывам дэмакратычных інстытутаў, а па ўласнай волі – кіраўнік прадпрыемства мае лепшыя эканамічныя ўмовы (узровень жыцця) чым дзяржаўны функцыянер. Таму ўтварыўся шэраг пустак у палітычнай эліце, куды і прыйшлі новыя асобы.

Непазбежна паўстала пытанне, якія грамадскія групы папаўняюць эліту. «Молодым везде у нас дорога», але адкуль паходзяць самі маладыя? Характэрнаю з'яваю савецкага і постсавецкага грамадства ў адрозненне ад Польшчы і Венгрыі з'яўлялася і з'яўляецца каставасць наменклатуры, спадчынны характеристар прыналежнасці да найвысокіх сладоў. Каля 35% наменклатуры складалі і складаюць дзеци супрацоўнікай партапарату. Гэта, упэўніваючы аўтары, вельмі вялікі паказчык самарэпрадукцыі эліт і здольнасці перадачы сацыяльнага статуса ад пакалення да пакалення. Перабудова нічога не змяніла ў працэсе класавай рэпрадукцыі, якая ўласцівая нашаму грамадству, сцвярджаючы аўтары.

Як вынік – тлумачэнне, чаму не ідуць рыначныя рэформы, а адбываецца эвалюцыя ў кірунку рыначнай гаспадаркі. Існуе вялікая група людзей, якія маюць магчамасць кіраваць сённяшнімі працэсамі і зацікаўленыя ўласна такім павольным ходам падзеяў, напрыклад былых дырэктары на сённяшніх дзяржаўных пасадах

(40% апарату). Галоўная выснова – сцвярджэнне аб існаванні здаўна выражанага прывілеянага моцна замкнутага кіруючага класа.

Даследаванне зроблена на матэрыялах Расіі, але ў дадзеным выпадку, на маю думку, можна расійскія эліты трактаваць як выбарку з эліт савецкіх і постсавецкіх рэспублік. Значыць, у вялікім стопні ўсё выказанае аўтарамі тычынца і эліт Беларусі. Паколькі адпаведных даследаванняў у Беларусі не праводзілася, прыведзеныя аўтарамі лічбы, як верагодныя, трэба прыняць, як характэрныя і для Беларусі.

Варта адзначыць, што праца мае 43 табліцы статыстычных дадзеных, якія добра звязаныя з тэкстам, але поўнасцю адсутнічае графічная падтрымка статыстыкі. Шкада, што большасць табліц, дзе паданыя працэнты, не мае ў калонках (ці пры загалоўцы) абсолютную лічбу ахопленых імі асоб. Асабліва гэта тычынца табліц па Расіі, дзе аўтарам, да слова, не ўдалося цалкам ахапіць запланаваную выбарку з 2000 асоб.

Венгерскія аўтары раздзелу аб новай эканамічнай эліце (адзін з самых захапляючых раздзелаў у манографіі) не спыніліся на працэнтным анализе, а, як відаць з табліц, ужывалі крытэрый хі-квадрат. На жаль, з тэкстам гэты паказчык не звязаны. Чытач, нават той, што валодае колькаснымі метадамі, павінен не адну хвіліну паразважаць, каб зразумець ідэалогію ўжывання статыстычных паказчыкаў аўтарамі. Напрыклад, па табл. 6.1 незразумела чаму значэнне $\chi^2 = 53,0$ пры трох ступенях свабоды дае магчымасць адхіліць гіпотэзу аб адсутнасці ўзаемасувязі прыкмет толькі пры ўзроўні значымасці 0,01, калі нават пры шасці ступенях свабоды значэнне $\chi^2 = 26,8$ у той жа табліцы дазваляе гаварыць аб адхіленні нулявой гіпотэзы пры ўзроўні значымасці 0,001 (пры паніженні колькасці ступеняў свабоды крытычнае значэнне χ^2 паніжаецца пры tym самым узроўні значымасці). Спраба выкарыстаць узровень значымасці для характарыстыкі цеснаты сувязі не выклікае разумення, бо існуюць добра вядомыя стандартныя кафіцыенты сувязі Чупрова і Крамера, якія базуюцца на кафіцыенте квадратычнай спалучанасці χ^2 . Абсолютна робяцца неяснымі падставы ўжывання крытэрыя χ^2 у шэрагу табліц 6.*, калі размернасць задачы раўна нулю.

Манаграфія назывчай добра структурызаваная, кожны раздзел мае асобныя падраздзелы, але арыентацыю ў кнізе пагаршае адсутнасць падраздзелаў у змесце.

Даволі сумнае становішча стабільнасці, якое намалявана даследчыкамі эліт на постсавецкім абшары аб'ектыўнаю моваю лічбаў, што абумоўлена каставасцю, дазваляе не толькі зразумець як жыла дзяржава раней, але і прадказаць недалёкую будычыню. Урэшце гісторыя, гэта не гісторыя асоб, а гісторыя вялікіх груп людзей, якія стаяць за асобамі.

► **Historia: Piśmo młodych historyków. R.5: 1997, Nr 2. Kraków-Warszawa. S. 179–353**

Часопіс кніжнага фармату з непарыўнай пагінацыяй выдаецца навуковым таварыствам «Societas Vistulana», якое складаецца ў першую чаргу з асістэнтаў і дактарантаў гісторыкаў. У выданні прымаюць удзел таксама навуковыя кружкі студэнтаў Ягелонскага і Варшаўскага ўніверсітэтў.

Падзел зместу традыцыйны для перыядычных акадэмічных выданняў: артыкулы, паведамленні, палеміка, агляд замежнай літаратуры, кароткая інфармацыя аб дзейнасці арганізацыі.

Найбольш цікавым у параўнанні з іншымі выданнямі выглядае змест паведамленняў. З чатырох пазіцый гэтага раздзела троны прысвечаны сучасным інфармацыйным тэхналогіям.

Артыкул Я.Вонсіка «Інтэрнэт у даследаванні гісторыі сярэднявячча» паказвае ў просты спосаб, як карыстацца інфармацыйнаю сусветнаю сеткаю для складання бібліографіі па праблеме, як знайсці сканаваныя крыніцы (найбольш паведамляецца пра старонку Сярэднявяковыя Крыніцы Інтэрнэта, якая ўяўляе сабой уваход на шматлікія серверы розных навуковых устаноў), як знайсці і як карыстацца публікацыямі (напэўна, не ўсе ведаюць, што пры спасылцы на электронную публікацыю неабходна паданне адресу старонкі, яе назвы і аўтара старонкі, даты стварэння, калі апошніе мажліва). У прыпісах змешчаны шэраг адресоў, адначасова яны з'яўляюцца ўзорам спасылак у

традыцыйным папяровым выданні на электронныя публікацыі, якія не заўсёды бываюць рэплікамі ўжо надрукаваных кніг.

Паведамленне А.Борча тычыцца тэставання дэмаверсіі электроннага атласа па гісторыі Еўропы за 1792–1819 гг. (поўная версія ахоплівае час ад 11 стагоддзя да 1995 г. і налічвае 9000 карт). Гаворыцца аб патрабаваннях да тэхнікі, аб інтэрфейсе атласа, аб саміх картах, геаграфічных і асабовых індэксах да іх, аб тэкстовых каментарыях да атласа Еўропы і Леванта (Frank E. Reed, CENTENNIA Dynamic Historical Atlas Software, Clockwork Software, Inc., Chicago, IL, USA, 1996).

Другое паведамленне таго ж аўтара аб мультымедыйнай праграме «Сінхраністычныя табліцы тэхналогій» (Timetables of technology, Byron Preiss Multimedia Company, Inc., New York 1996) пабудавана па таму ж узору: характеристыкі камп'ютара, які быў выкарыстаны для тэставання, інтэрфейс, плюсы і мінусы праграмы. Па словах аўтара, праграма ахоплівае час ад эпохі камня да сучаснасці, але патрабуе дасканалага ведання англійскай мовы. Калі меркаваць па ўжытым аўтарам камп'ютары, то патрабаванні да тэхнікі залішне вялікія (відэакарта 4 Мб). Варта было падаць мінімальныя патрабаванні, якія напэўна пералічаны ў файле-інструкцыі да кампакта. У канцы аўтар слушна заўважае, што гісторыя не павінна зводзіцца толькі да якога-небудзь аднаго боку чалавечай дзеянасці – павінен быць кампраміс паміж рознымі плынямі гісторыі чалавецтва, дзе павінна быць месца і гісторыі тэхнікі.

Сярод кароткіх інфармацый спрэваздача Р.Яворскага пра інтэрдысцыплінарны даследніцкі праект «Кнігі і абрэзы стара-абрадцаў», які выконваўся ў Браслаўскім раёне Беларусі невядомай групай студэнтаў розных спецыяльнасцей Варшаўскага ўніверсітэта ў рамках гранта фонда ім. Стэфана Баторыя.

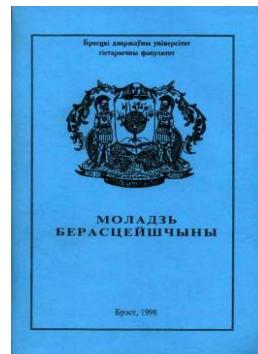
У суме, пра чатыры працы з першага раздзела (артыкулаў) можна сказаць, што яны носяць самастойны характар, абапіраюцца на крыніцы і з'яўляюцца сур'ёзнымі працамі.

Нумар часопіса быў выдадзены пры фінансавай падтрымцы Варшаўскага і Ягелонскага ўніверсітэтаў.

► Моладзь Берасцейшчыны: зборнік студэнцкіх навуко-
вых прац. Брэст, 1998. 126 с.

У чарговы раз выйшаў з друку штогадовы зборнік навуковых прац студэнтаў гісторычнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта, які падрыхтаваны кафедрай усеагульнай гісторыі і гісторыі сусветнай культуры і кафедрай славянскіх народаў. Першы такі зборнік з'явіўся ў 1994 г. Трэба адзначыць, што друк студэнцкіх навуковых прац з'яўляецца нетыповай з'явай для беларускіх вышэйших навучальных устаноў і нават маладыя навукоўцы даволі часта аказваюцца ў становішчы «непатрэбнасці» іх артыкулаў, немагчымасці выдаць свае працы. Сапраўды, калі на поўным сур'ёзе рыхтуеца даследчык, то ён павінен паспрабаваць свае магчымасці не толькі ў напісанні фармальных курсавых і дыпломнных прац па штучных правілах, але і ў падрыхтоўцы да друку навуковых артыкулаў, бо асноўнай працай гісторыка з'яўляецца ўласна выклад у пісьмовым выглядзе вынікаў сваіх даследаванняў.

У зборнік увайшлі працы 21 аўтара памерам у 5–8 старонак. Большасць прац абапіраецца на матэрыялы Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці, што прыдае пэўную вагу работам студэнтаў. Найбольш прыемнае ўражанне пакідаюць працы, якія арыентаваны на вывучэнне лакальнай гісторыі (Палескага ваяводства, Брэсцкай вобласці, Захадній Беларусі). Пры выхадзе на праблемы больш шырокага рэгіёна, напрыклад, у межах сучаснай тэрыторыі Беларусі, бывае адчуваеца недахоп ведання сучаснай літаратуры пытання, што, напэўна, выкліканы недастатковай інфармацыйнай забяспечанасцю з-за статуса абласнога цэнтра.

Выданне адрасавана настаўнікам, студэнтам, краязнаўцам. Сапраўды, нават агляды, зробленыя на падставе манаграфій, чытаюцца з цікавасцю і могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы адпаведных тэм у сярэдняй школе. Напрыклад, вельмі ўдала напісаны вялікі артыкул Кандрацюк А.І. «Савецка-польская вайна 1939 г: хроніка ваенных дзеянняў на тэрыторыі Палесся», крыніцамі для якога паслужылі выключна польскія выданні. Існуюць тысячы мемуараў і прац пра другую сусветную вайну на тэрыторыі Беларусі перыяды 1941–1944 гг., але абсалютна забыты світанак 17 верасня 1939 г., калі ў 4.00 савецкія войскі перайшлі граніцу і ўступілі ў Другую сусветную вайну на баку фашысцкай Германіі. Гэты артыкул дазваляе чытачу-неспецыялісту, які не мае доступу да спецыяльнай літаратуры, атрымаць уяўленне, як разгорталіся падзеі той восеньню 1939 г.

Пэўная ўвага прыдаецца гісторыі нацыянальных меншасцей рэгіёна. Так, у зборніку ёсьць артыкулы аб гісторыі арганізацый украінскіх эмігрантаў у 1921–1939 гг. (Місіюк В.С.), ролі яўрэяў у прамысловай вытворчасці ў Палескім ваяводстве ў 1921–1939 гг. (Шепетюк В.В.), моладзевых міжваенных сіяніцкіх арганізацыях (Свірыд А.М.), харцэрскім руху польскай моладзі на Палессі напярэдадні вайны (Пашковіч А.І.).

Асобна прасочваецца тэма гісторыі канфесій. Ёсьць працы, якія прысвечаны пратэстанцкім аб'яднанням у міжваенны перыяд (Пісарук Т.В.), дзейнасці касцёла па апалячванню мясцовага насельніцтва ў міжваенны перыяд (Лісоўскі С.С.), дзейнасці на Палессі праваслаўнай царквы ў міжваенны перыяд (Мароз К.К.), антырэлігійнай пропагандзе ў 1939–1941 гг. (Анішчук Н.П.).

За высокім узроўнем студэнцкіх прац адчуваецца сумленная праца кіраунікоў выкладчыкаў. Канешне, адбілася і навуковая зацікаўленасць саміх кіраунікоў. Хочацца спадзявацца, што і надалей калектыв гістфака здолеет знаходзіць сродкі для выдання студэнцкага зборніка, а тэматыка прац будзе актуальнай.

► Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 21. Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства: матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г.). Мн., 2001. 362 с.

Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» друкаваліся некалькімі кнігамі. У адну кнігу трапіла гісторыя, культуралогія і мастацтвазнаўства. Матэрыялы надрукаваныя «Беларускім кнігазборам» невялікім, як для такога маштаба мерапрыемства накладам 300 асобнікаў, вельмі акуратна, з прафесійна зробленою вёрсткаю, на лёгкай афсетнай паперы, эканомнага памера шрыфтам, у таннай папяровай вокладцы ў адну фарбу, але з добрым дызайном. Адным словам, зроблена як для сябе, па гаспадарску. У канцы тома ёсьць звесткі пра аўтараў.

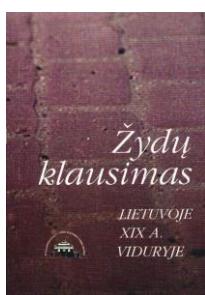
Тэксты 54 дакладаў, якія месцяцца ў 21 томе серыі «Беларусіка = Albaruthenica», надрукаваныя на балгарскай, беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Рэзюмэ на іншых мовах адсутнічае, няма і спіса ўжытых скарачэнняў, паказальнікаў, нешматлікія ілюстрацыі маюць асобныя нумары, але не падпісаныя.

Да гістарычнай часткі аднесены 21 тэкст. Сярод блока гісторыі прыцягваюць увагу працы Г.Сагановіча аб сярэднявечнай Беларусі ў нямецкіх хроніках 14–15 стст., Г.Семянчука аб Ноўгарадзе і Полацку ў 9–13 стст., Я.Рыера аб месцы Беларусі ў сярэднявечных цывілізацыях, А.Бабкова аб эвакуацыі ў часы Першай сусветнай вайны, Я.Мірановіча аб спробах ажыццяўлення ідэі беларускай дзяржаўнасці ў 20 ст. З культаралагічнага блока вылучаецца выразнай традыцыйнай гістарычнай тэматыкай даклад А.Сташкевіч аб месцы музеяў Беларусі ў агульнаеўрапейскай музейнай прасторы, які застаўляе задумацца, ці патрэбен беларускаму гісторыку беларускі музей.

- «Žydų klausimas» Lietuvoje XIX a viduryje / Lietuvos istorijos institutas; [sudare Vladas Sirutavičius, Danus Staliūnas]. Vilnius, 2004. 188 p.

Зборнік артыкулаў пад назваю «Яўрэйскае пыттанне» ў Літве ў сярэдзіне 19 ст.» тычыцца перыяду 19 ст., які называецца «Адлігай», – уласна тады цар Аляксандр II пачаў «Вялікія рэформы», якія мелі мэтай зрабіць грамадства больш вольным. Тычылася гэта і адносін да яўрэйскіх абшчын, а таксама стасункаў з імі мясцовага грамадства

Сталюнас Д. аналізуе эвалюцыю поглядаў генерал-губернатора Уладзіміра Назімава адносна этнічных груп і паказвае, што пасля 1861 г. адносіны да яўрэйскай суполкі сталі больш лагоднымі. Цывінскас Р. піша аб збліжэнні правоў яўрэяў і іншых гараджан (напрыклад, дазвол пражываць без абмежаванняў у Троках, сяліцца ў цэнтры Вільні). Пажэрайтэ А. даследуе зрухі ў культурных і палітычных арыентацыях яўрэйскай суполкі, найперш сярод традыцыйнай эліты і інтэлігенцыі, якая пачала ўзнікаць. Медзішайскене З. даводзіць, што традыцыйна негатыўныя адносіны да камерцыйнай дзеянасці яўрэяў і дапушчэнне, што яны не падзяляюць мэты эліты літоўскага грамадства, вялі да стаўлення да іх як да нечага чужароднага, што і адбівалася ў літаратурных вобразах. Сурыставічус В. у артыкуле «Інтэлектуальная элита Вильнюса і «Яўрэйскае пыттанне» (1856–1863)» падае па аналізу прэсы (найперш, «Кур'ера Віленскага»), што ліберальная эліта польскамоўнага грамадства Літвы непакоілася аб дыстанцыраванні яўрэяў далей ад польскага грамадства ў выніку рэформаў. Байрашаускейтэ Т. піша пра візітацыі А.Мухлінскага яўрэйскіх школ у 1851, 1852 і 1856 гг. (былі адкрытыя ў 1840-х гадах як альтэрнатыва традыцыйным школам кшталту Талмуд Торы, іешывы ці бэт мідраш). Заканчвае зборнік вялікая рэцензія Медзішайскене З. на манографію Эльяшэвіч Д.А. аб урадавай палітыцы і яўрэйскім друку ў Расіі ў 1797–1917 гг.

► Еврейские политические партии в Российской Империи и Советском Союзе: Каталог выставки / Сост. А.В.Симонова, И.В.Очеретнюк = Jewish Parties in the Russian Empire and the Soviet Union: Exhibition catalogue / comp. by Anna V. Simonova, Irina V. Ocheretnyuk. М., 2003. 64 с.

Рускае таварыства сябраў Яўрэйскага ўніверсітэта ў Ерусаліме і Цэнтр усходняй літаратуры Расійскай дзяржавы бібліятэці выдалі ў фармаце А4 двухмоўны руска-англійскі каталог выставы «Яўрэйскія палітычныя партыі ў Расійскай Імперыі і Савецкім Саюзе». Як пішуць ва ўступе арганізаторы выставы, па-за межамі рэсы аседласці назіралася тэндэнцыя ўступлення яўрэяў у агульнарасійскія партыі, а ў рысе аседласці большасць палітычна актыўных яўрэяў уваходзіла ў нацыянальныя яўрэйскія партыі. Таму матэрыйялы выставы і яе друкаванага каталога тычацца непасрэдна беларускіх земляў, якія ўваходзілі ў гэтую «рысу».

Бездакорны дызайн, якісць паліграфічнага выканання кнігі ўражваюць – жаўтаватая падложка «пад старую газету», а-ля машынапісныя шрыфты подпісаў, рознакаляровыя легенды (сіня – англійскія, чорныя – рускія), нібыта хаатычна раскіданыя па старонкам дакументы, фатаграфіі, друкаваныя выданні, подпісы, якія прывязаны да візуальнай асі дакументаў, а не старонак кнігі падштурхоўваюць зазірнуць на першую старонку і паглядзець на прозвішча мастака – Меланына I.I.

Асобнымі раздзеламі ў змесце выдзяляюцца некалькі яўрэйскіх партый: Усеагульныя яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі (Бунд), Яўрэйская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя Паалей-Цыён, Сіянісцка-сацыялістычная рабочая партыя, Сацыялістычная яўрэйская рабочая партыя (сеймаўцы), Аб'яднаная яўрэйская сацыялістычная рабочая партыя, Яўрэйская народная партыя (Фолькспартей). Між іншым, гэта не поўны спіс – асобная табліца з пералікам яўрэйскіх партый налічвае 22 пазіцыі. Сярод партый ёсць Яўрэйская камуністычная партыя Беларусі,

створаная ў пачатку 1919 г. (потым змяніўшая назуву на Яўрэйскі камуністычны саюз).

Большасць людзей упэўнена, што адзінай партыяй праз некалькі гадоў пасля Каstryчніцкага перавароту ў былой Расійскай Імперыі засталася РКП(б), бо не вытрымалі выпрабавання часу левыя эсера і іх нашчадкі – «народнікамуністы» і «рэвалюцыйныя камуністы», якія ўвайшлі ў РКП(б). Але, як даводзяць дакументы, на тэрыторыі СССР Яўрэйская камуністычна рабочая партыя Паалей-Цыён была забаронена толькі ў 1928 г., значна пазней за дзейнасць асобных легальных кружкоў анархістаў (існавалі да сярэдзіны 1920-х гадоў). Шкада, што жанр выдання не дазволіў парадунаць дзейнасць яўрэйскіх партый у «санацыйнай» Польшчы, дзе Гродзенскі сацыял-дэмакратычны камітэт Бунда дзейнічаў да 1939 г., так сама, як і Яўрэйская сацыял-дэмакратычна рабочая партыя Паалей-Цыён – яны былі ліквідаваныя толькі ў 1939 г., пасля далучэння да СССР новых тэрыторый – быльых «Крэсаў».

Не абыўшлося без дробных недакладнасцяў. Так, Яўрэйская камуністычна партыя Паалей-Цыён па тэксту артыкула ўтварылася ў Гомелі ў 1920 г., а ў табліцы – у 1919 г., Сіянісцка-сацыялістычна рабочая партыя ўвогуле, нібыта спыніла сваю дзейнасць у 1817 г. (замест 1917 г.), Яўрэйская сацыял-дэмакратычна рабочая партыя Паалей-Цыён у табліцы ў графе «поўная назва партыі» страціла частку «Паалей-Цыён» (кароткая назва падаецца побач як ЯСДРП ПЦ). Сіянісцка-сацыялістычна рабочая партыя ў тэксце называецца скарочана «тэрыторыялісты», а ў табліцы – сіяністы (між іншым, існавала яшчэ і Яўрэйская тэрыторыялістычна рабочая партыя – тэрыторыялісты). У табліцы адбылося «падваенне»: Яўрэйская сацыял-дэмакратычна рабочая партыя Паалей-Цыён нібыта дзейнічала да 1928 г., як і Яўрэйская камуністычна рабочая партыя Паалей-Цыён, але на самой справе першая праста змяніла назуву ў 1923 г., пасля далучэння да яе ў 1922 г. большай часткі Яўрэйскай камуністычнай партыі Паалей-

Цыён (раней утварылася аддзяленнем у 1919 г. ад Яўрэйскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі Паалей-Цыён). Датай ліквідацыі партыі кадэтаў называецца 1920 г., у той час калі з 1917 г. яна аб'яўлена «партыяй ворагаў народа» і на савецкай тэрыторыі існавала нелегальна, а ў 1921 г. у Парыжы праходзіў з'езд партыі, дзе адбыўся раскол, пасля якога дзейнасць асобных груп працягвалася яшчэ некалькі гадоў. Югенд Паалей-Цыён у тэксце памылкова названы Югент Паалей-Цыёнам.

Сацыялістычная рэвалюцыя, асноўнай сілай якой павінен быў выступаць пралетарыят, у Беларусі не была магчымай без яўрэйў, бо большасць гарадскога насельніцтва складалі акурат яўрэі. У час рэвалюцыі 1905-1907 гг., як няцяжка падлічыць, пэўныя яўрэйскія партыі дароўніваліся па колькасці РСДРП (Бунд – 34 000 членаў, Сіяніцка-сацыялістычная рабочая партыя – звыш 24 000, Яўрэйская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя Паалей-Цыён – каля 16 000, Сацыялістычная яўрэйская рабочая партыя – каля 16 000). У 1905 г. у Пецярбургу было 3000 членаў РСДРП, а ў 1917 г. напярэдадні каstryчніка – у Пецярбургу і губерні 70 000, пры агульнай колькасці членаў РСДРП (б) 350 000. Арыфметычная прапорцыя дазваляе атрымаць уяўленне пра колькасць членаў РСДРП, якая параўнальная з колькасцю членаў яўрэйскіх партый. Толькі Бунд у 1905-1907 гг. меў 274 арганізацыі, калі РСДРП – 50. Вагу яўрэй у рэвалюцыйных пераўтварэннях даводзяць фотаздымкі чырвонаармейскіх атрадаў Паалей-Цыёна, груп Югенд-Бунда, Гомельская арганізацыя якога следам за «дарослым» Бундам прыняла ў 1919 г. рашэнне аб мабілізацыі ўсіх 16-18-гадовых членаў (існаваў у 1904–1921 гг. як моладзевая арганізацыя партыі), створанага ў 1921 г. Югенд Паалей-Цыёна (аналаг створанага ў 1918 г. Расійскага камуністычнага саюза моладзі – камсамола), мандаты, машынапісы шматлікіх рэвалюцый – і раз-пораз у дакументах мільгаюць назвы беларускіх гарадоў...

*** Нумизматика ***

► Ivanauskas E. Kulautuvos lobiai. Vilnius, 1997. 46 p.

Очередная книга литовского археолога и нумизмата Эугениуша Иванаускаса, изданная в Вильнюсе издательством «Савастис», несмотря на исполнение в виде брошюры, отличается прекрасным качеством полиграфии – цветные фотографии в таблицах иллюстраций, мелованная бумага, четкая печать. Высокое качество в сочетании с малотиражностью переводят это издание в разряд «блоксусовых» и недоступную обычному читателю ценовую категорию.

Работа Э.Иванаускаса посвящена описанию пяти открытых им под стоящим на берегу Немана местечком Кулаутуве кладов рубленого серебра, серебряных литовских слитков и их обрубков. История археологического открытия пяти достаточно удаленных один от другого кладов одним археологом в короткий промежуток времени с 1993 по 1996 г. – иллюстрация пользы применения металлодетекторов в полевых исследованиях. Ныне все находки хранятся в Национальном музее Литвы, большая часть их доступна для обозрения в экспозиции.

В тексте достаточно подробно описываются обстоятельства находки кладов – глубина их обнаружения составляла 20-30 см, находки рассредоточены, без следов упаковочной тары. Уже само то обстоятельство, что находка сделана археологом, вызывает удовлетворение – нет необходимости опасаться распространившихся в последние пять лет подделок слитков, имеется вещевой материал, уточняющий датировку, известна локализация находок на уровне микротопографии. Автор датирует свои находки третьей четвертью 14 в.

Некоторое неудобство в пользовании вызывается несовпадением нумерации в описаниях кладов и изображений на фотографиях (по описанию легко найти фотографию, по фотографии можно найти описание лишь путем просмотра значительного фрагмента текста), отсутствие масштаба компенсируется указанием размеров вещей в описании кладов.

Достоинством является полная фотофиксация всех находок (на каждой фототаблице представлен отдельный клад).

Обращает на себя внимание употребление автором для обозначения слитков термина «*ilgasis*», т.е. «длинный» (в функции существительного) – в литовской нумизматической литературе происходят постоянные изменения в названии литовских платежных слитков и ныне употребляются несколько конкурирующих друг с другом терминов. Сегодня использование какого-либо из них – вопрос выбора исследователя. Интересно, что литовские платежные слитки являются единственными из распространенных в восточнославянском регионе слитков (равно как и на территории Литвы), историческое название которых известно по вещественным памятникам и по письменным источникам – современники дали палочкообразному слитку название «изрой».

Наибольший интерес вызывают первый и второй клады (они получили названия в виде порядковых номеров), содержащие, кроме ювелирных изделий, платежные слитки и их фрагменты. В первом находились три слитка (из них два с насечками), пять обрубков и медный литой слиток в виде стержня; второй включал в себя половинку слитка, разломанного по линии насечки, и два обрубка. Слитки первого клада имеют достаточно правильный для своего типа вес в 106,7 г, 101,8 г, 109,0 г; вес половины слитка второго клада отличается от «арифметической» половины – он составляет 43,1 г, т.е. на полный слиток должно было бы идти 2,5 таких половинок. Обрубки первого клада имеют вес 6,0 г, 12,0 г, 14,9 г, 16,7 г и 31,9 г; во втором кладе вес обрубков составляет 12,8 г и 16,8 г.

Совершенно естественно, что столкнувшись с неординарным для Литвы явлением – находкой обрубков слитков – автор попробовал их каким-то образом интерпретировать. Все описания кладов имеют в конце суммарный вес, который переводится в количество целых платежных слитков либо их долей. Кроме того, автор собрал воедино сведения о находках весовых гирек и поставил их в соответствие весу литовского слитка и денежно-счетных единиц (кунам, белицам, эре и артугам). Интерес к весовым гирькам ареала бытования трех «базовых» слитков

(киевского, новгородского и литовского) и попытки соотнесения весовых единиц с денежно-счетной системой предпринимаются со второй половины 19 в., но проблема представляется по-прежнему неясной.

Кажется интересной попытка автора соотнести вес серебряных обрубков с полученным в результате вычислений (на основе найденных гирек) весом «номиналов» в кунной денежной системе и системе эре-артуга. Вес обрубков, кратный друг другу, «подталкивает» исследователя в этом направлении. Однако простое соображение о невозможности отсекать от слитков с разной площадью поперечного сечения и конфигурации куски, совпадающие достаточно точно с любым предварительно выбранным весовым «номиналом», останавливает от безоговорочной поддержки автора в его построениях. По крайней мере, до получения экспериментальных доказательств возможности отсечения бытовыми рубящими инструментами из слитков с меняющимся сечением обрубков в достаточной степени точности соответствующих заданному весу.

Действительно, почему регулировка баланса при сделках купли-продажи должна осуществляться путем отмерения точного количества серебра, не обладающего свойствами сыпучести (здесь имеется в виду прикладное свойство сыпучих веществ – возможность произвольного отвешивания любого их количества без каких-либо затруднений)? Существует иная, более легкая операция отмеривания товаров с высокой степенью делимости – зерна, соли, леса, ткани и т.д., которой тоже можно регулировать баланс сделки. В противном случае были бы часто находимы «початые» слитки без фрагментов на конце из-за отсечения «лишнего» веса – за несколько веков обращения неоднократно возникали бы ситуации, требующие регулировки баланса при сделках. Невозможно, кстати, получить достаточно точную весовую половину слитка путем его разламывания по старой насечке (насечки – особенность большинства литовских слитков), как это видно по слитку из второго клада. Если бы существовала возможность отсекать точные, до десятых долей грамма, куски серебра, миновала бы надобность и в самих весовых гирьках,

находимых иногда, кстати, в комплектах, что говорит об их явном использовании не как эталонов, но как набора гирь для взвешивания. По фотографиям обрубков слитков первого клада можно догадываться (виден лишь один край), что, по сути, это не обрубки, но «обломки», поскольку получены разламыванием по линии старых насечек, которые всегда отличаются большим углом порядка 60-70 градусов, несвойственных бытовым рубящим инструментам и боевому оружию. Об этом же свидетельствует и след разлома в нижней трети-четверти фрагментов слитков, которого при перерубании слитка либо не бывает вовсе, либо он имеет значительно меньшую площадь.

В работе обращает на себя внимание и окружного сечения слиток меди длиной 9,5 см и шириной до 1,2 см, вес которого, к сожалению, не приводится (вес должен быть, исходя из удельной плотности меди, в границах 60–80 г). Наличие его в кладе с обрубками побуждает задуматься, не стоит ли склониться к версии о ремесленном использовании обломков слитков, т.е. применении их в виде сырья. Известные ныне в Литве и России находки фальшивых слитков с медными сердечниками позволяют допустить еще одну возможность – использование обломков слитков в качестве сырья для плакировки медных слитков, подобных найденному.

Стоит обратить внимание на общие для большинства работ о платежных слитках отсутствие трассологического описания, чертежей типа машиностроительных с поперечными разрезами, сведений о составе металла либо пробы; фотофиксацию лишь с одной стороны – полностью задокументировать с помощью фотографии объект конфигурации слитка либо обрубка можно лишь четырьмя-пятью снимками.

Большинство высказанных замечаний снимается при учете, что издание было осуществлено автором за свой счет, в условиях отсутствия финансирования на технические исследования. Лишь благодаря приватной инициативе открывшего клады автора полевых исследований и автора текста книги Э.Иванаускаса описание кладов увидело свет и оперативно введено в научный оборот.

► Готовь сани летом

Lietuvos auksines monetos XVI–XVII a. / Sudarytojas V.Aleksiejunas.Vilnius, 1998

Национальный банк Литвы выпустил в начале текущего года очередной настенный календарь с изображением монет – календарь 1999 г. (Lietuvos auksines monetos XVI–XVII a. / Sudarytojas V.Aleksiejunas.Vilnius, 1998). Эта восемьсотграммовая полиграфическая красота размерами 30x40 см имеет тираж 1500 экз., что для трехмиллионной литовскоязычной Литвы для издания класса «люкс» – очень много. Тематика этого календаря – золотые монеты, которые бились на монетном дворе Великого княжества Литовского 16–17 вв. Чтобы собрать эти далеко не рядовые монеты, надо было коллективными усилиями сотрудников музеев и научных учреждений найти их (или их гальванокопии) по музеям Литвы, Австрии, Польши, России, Швеции и Германии.

Что приятно, монеты даны с подписями, в увеличении, но с их реальными размерами и даже с масштабом увеличения – ощущается опытная рука специалиста. Легко заметить, что в основу положен простой принцип: монеты даны в хронологическом порядке в соответствии возрастания порядкового номера месяца. Вот их перечень с обозначением редкости по восьмибалльной шкале:

Дукат Сигизмунда Августа 1547 г.	R8
10 дукатов Сигизмунда Августа 1562 г.	R7
Дукат Сигизмунда Августа 1571 г.	R8
10 дукатов Стефана Батория 1580 г.	R8
Дукат Стефана Батория 1586 г.	R7
Дукат Сигизмунда III 1590 г.	R8
10 дукатов Сигизмунда III 1616 г.	R8
5 дукатов Сигизмунда III 1622 г.	R7
10 дукатов Сигизмунда III 1622 г.	R8
10 дукатов Владислава IV 1639 г.	R8
½ дуката Яна Казимира 1665 г.	R2
Дукат Яна Казимира 1666 г.	R7

Когда-то мне понадобилась для иллюстрации фотография полудуката Виленского монетного двора 1664–1665 гг., наименее редкого в этом перечне, и оказалось, что найти ее не так уж легко. Представляю, как тяжело было собрать все эти раритеты. К слову, тогда выручили литовские коллеги, которые сделали фото с проптикой карандашом виленского полудуката в довоенной инвентарной книге Белорусского музея в Вильно.

Кажется, выпустили календарь с изображениями денежных знаков все соседи Беларуси – приходилось видеть такие и в России, и в Польше. И не обязательно это делает национальный банк – коммерческие банки не остаются в стороне. В Беларуси сейчас кроме Национального банка действует 27 коммерческих банков и самостоятельных филиалов заграничных банков. А настенного календаря с монетами нет ни одного...

Может, время готовить сани? Не за горой следующий, 2000-ный...

► Носовский Г.В., Фоменко А.Т. Русская история в монетах // Носовский Г.В., Фоменко А.Т. Империя: Русь, Турция, Китай, Европа, Египет. Новая математическая хронология древности. Гл. V. М., 1999. С. 134–152

Рука академика А.Т.Фоменко наконец добралась и до монет – памятников, которые часто были лишены дат, но имели имена правителей. Поскольку, по утверждению создателя новой хронологии А.Т.Фоменко, ряд событий мировой истории ошибочно удревнен на несколько веков, то от лица соавторов были высказаны соответствующие непривычные нам утверждения и по отношению к монетам:

- сребренники и златники Киевской Руси были изготовлены после приобретения опыта изготовления проволочных денег, т.е. в интервале от 14 до 17 в., а не в 10–11 вв.;
- золотые европейские монеты 5–8 вв. были изготовлены позже, в 13–15 вв. (это, по мнению соавторов, устраниет нелогичный разрыв в функционировании золота в качестве монетного материала);

- золотоордынские и русские монеты суть одно и то же – разные виды монет одной империи;
- русские монеты не были биты от имени хана Золотой Орды русским князем, но являются монетами одного правителя, который был одновременно и ханом и князем;
- золотоордынские монетные дворы неизвестны, все монеты Золотой орды бились, вероятно, в русских княжествах.

Разберем лишь один постулат – о производстве сребреников и златников в 14–17 вв., после накопления опыта производства проволочных денег.

Действительно, сребреники большие и правильной круглой формы, пула, четверетцы, полушки, денги и копейки – маленькие и неправильной «чешуйчатой» формы.

Можно ли делать заключение о накоплении опыта монетного производства по размеру монеты и правильности ее формы?

Монеты русских княжеств в отличие от сребреников высокотехнологичны. Заготовки для большинства из них сделаны по не дающей ажура безотходной высокопроизводительной и экономичной проволочной технологии, русские монеты производились закаленными стальными штемпелями, вес монет достаточно точно выдержан, колебания пробы незначительны, штемпеля размножаются оттисками с резаного маточника. Сребреники и златники делались мягким нестойким штемпелем, поле их не выровнено, размножение штемпелей с помощью маточника не было известно, колебания веса значительны, проба колеблется от откровенно медного сплава до высокопробного серебра, резчик штемпелей часто настолько неграмотен, что считает детали трона частью легенды. Производство сребреников низкотехнологичное.

Можно предположить, во-первых, что технологии обоих производств просто-напросто не связаны между собой эволюционным развитием, а во-вторых, что в период высокотехнологичного производства не могли вдруг начать производить монеты примитивными малоэффективными приемами, характерными для сребреников и златников.

Полагаю, и остальные постулаты авторов можно отнести к разряду научных курьезов, равно как и общесторические положения монографии. Если говорить о впечатлении от высказанных

идей, то говоря образно, можно заметить, что это не «Русская история» Сатирикона, а, скорее, «Министерство Правды» Д.Оруэлла из «1984»-го.

Поневоле хочется спросить: не является ли толстая книга, как и вся серия толстых монографий о новой хронологии тонкой ироничной мистификацией? А существует ли сам Фоменко, наш ли это современник?

Да, академик А.Т.Фоменко действительно существует и действительно является академиком Российской академии наук, работает в Московском государственном университете, автор 180 научных работ и 24 монографий, и все перечисленное выше говорилось им и его соавтором всерьез.

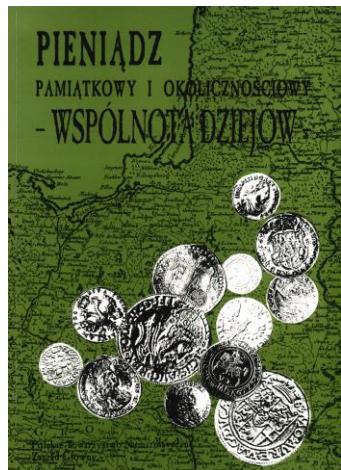
► **Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspólnota dziejów – Białoruś-Litwa-Łotwa-Polska-Ukraina: Supraśl 7-9.IX.2000. Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Warszawa, 2000. 252 s.**

К сожалению, очередной том материалов конференции «Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspolnija dziejow» вышел без оглавления, что затрудняет пользование книгой.

Общим недостатком является качество иллюстраций, которые воспроизведены с недостаточным разрешением, причем часто размер, определенный автором, произвольно изменен.

Описать все вошедшие в сборник несколько десятков рефераты не представляется возможным, ниже несколько слов о работах с белорусской «составляющей».

Реферат В.Шлапиньского, Р.Шуста «Цену этой монете дает спасение Отчизны (чеканка злотовок-тынфов во Львове в 1663 г.)»

(с. 99–108) касается производства во Львове тынфов в 1663 г. Его украшением является таблица «*Summariusz odebrania pieniadzy z województw y ziem rocznych JPM Poborców na Comisiey Lwowskiej Anni 1663 do Mennice Lwowskiej na przebiecie Nowej Monety*» (s. 104), из которого виден состав собранных монет по воеводствам. Этот документ был известен по публикации Р.Рыбарского в общем виде без раздела по воеводствам.

Авторы некритически исходят из положения, что контракт был заключен с братьями Тынфами, хотя в литературе документальных свидетельств такого коллективного контракта не имеется, сами авторы ссылок на доступные им архивные документы не приводят. С точки зрения практики было бы разумнее иметь дело с одним физическим лицом, т.е. с А.Тынфом. Стоило бы проанализировать правовую возможность контракта с двумя лицами. В случае существования такого контракта не было бы лишним описать круг полномочий и ответственности каждого из братьев-компаньонов. В сумме, позиция авторов в описании контракта на производство неполноценных злотовок вызывает сильное сомнение. Вероятно, сейчас уже единственный способ его рассеять – опубликовать факсимиле документов, из которых следует, что контракт действительно был заключен с двумя братьями.

Авторы говорят о раздаче А.Тынфом пробных портретных злотовок как об очевидном факте. Документы, как и в первом случае, отсутствуют. Нет анализа правовой возможности такого акта, равно как и анализа самих «пробных» злотовок, сохранившихся в ряде собраний, которые следовало бы назвать, пользуясь коллекционерским сленгом, «левыми». В раскрытии сокращений легенды тынфов допущена досадная ошибка – авторы не справились с передачей брахеографического значка «З» – UE. В конце рефера-та авторы проводят деление между типами тынфов в соответствии с монетными дворами, причем, не замечая предшествующих двух белорусских и двух польских публикаций, которые данный вопрос решают по-другому. Досадными являются ошибки в справочном аппарате, где вместо принятых в архивной практике «листов» даются ссылки на «страницы» архивных дел.

Огромным достоинством работы является обращение к письменным источникам – документам Центрального государственного исторического архива Украины города Львова.

Работа С.Белопольского «Были ли чеканены в Жолкве в 1621–1623 гг. так называемые легкие талеры?» (с. 125–129) также построена на документах этого же архива. Автор окончательно закрыл вопрос о якобы существовавшем производстве из столового серебра «коповых» талеров для выкупа останков коронного гетмана Станислава Жолкевского на частном монетном дворе в Жолкве вдовой гетмана. Автор привел действительные цифры выкупа, заплаченного султану, исправив тем самым многочисленные неверные утверждения исторической литературы. К сожалению, в работе обращают на себя внимание неточности передачи польских имен и названий, например, С.Голенбайовский вместо С.Голенбёвский, «Подренчник нумизматический» вместо «Подрэнчник нумизматыки». Досадным является сбой в сносках – дважды подряд идет сноска номер 21.

Реферат Д.Рябцевича «Контрмаркированные монеты в собрании Белорусского государственного университета» (с. 65–68) описывает шестнадцать контрмаркированных монет собрания, из которых восемь – на античных монетах, две на пражских грошах, две на мейсенских грошах, два на «филипках», одна на патагоне 16 в., одна на «ефимке». Статья вводит в оборот также уникальную для белорусских кладовых комплексов гравировку на одной копейке 1882 г. из клада 1918 г. в виде цифры «5».

Реферат В.Рябцевича «Монеты с контрамаркой Е.Гуттен-Чапского в собрании Национального музея США при Смитсоновском институте (Вашингтон)» (с. 145–152) по сути повествует о судьбе части собрания великого князя Георгия Михайловича.

В работе Грималаускайте Д., Синчука И. высказывается соображение, что т.н. сатирический трехгрошевик был произведен отнюдь не оппозицией, а монархом с целью воздействовать на противящихся унию литовских оппонентов («Сатирический» трехгрошевик Сигизмунда Августа – монета чрезвычайных обстоятельств?). На это намекает часть библейского псалма на монете – отсутствующая часть этого псалма содержит прямые угрозы. Топография находок выявляет целевую аудиторию

декларативной монеты – участников сейма ВКЛ в Вильно в 1565–1566 гг.

Общим недостатком сборника является нарушение правил русской орфографии. При сокращении «гг.» точка должна ставиться только после последней буквы, но не после каждой. После цифр перед идущими за ними сокращениями (например, «гр.», «гг.») должен ставиться пробел, который часто отсутствует. Граммы передаются не «гр», но одной буквой «г». В конце названия реферата точка не ставится – в большинстве случаев она присутствует. Часто отсутствует пробел после тире. Не проведено различие в употреблении дефиса и тире, часто вместо тире стоит дефис.

► Нумизматический сборник 2003: Памяти Алексея Андреевича Быкова (1896–1977). Санкт-Петербург, 2003. 262 с.

Нумізматичны зборнік Эрмітажа прысвечаны памяці Быкова А.А., які ў 1945–1974 гг. быў загадчыкам аддзела нумізматыкі Эрмітажа. Нарадзіўся Быкоў А.А. у далёкім 1896 г., скончыў агульныя класы Пажэскага корпуса, паспей на пералому эпох атрымаў класічную адукацыю на ўсходнім факультэце Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта, стаў заслужаным дзеячом культуры РСФСР, членам-карэспандэнтам Амерыканскага нумізматычнага таварыства.

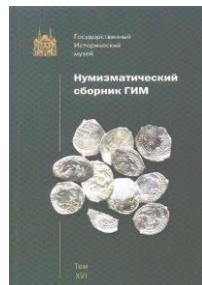
У пачатку кнігі падаецца спіс прац Быкова А.А. з 40 пазіцый, якія ў большасці сваёй тычыліся ўсходніх нумізматыкі. Большая частка артыкулаў зборніка закранае праблемы антычнай і ўсходніх нумізматыкі, што традыцыйна для Эрмітажа. Прынялі ўдзел у зборніку не толькі эрмітажныя санкт-пецярбургскія нумізматы, але даследчыкі з Масквы і Балгарыі. Цікавасць беларускага чытача перш за ўсё павінны выклікаць артыкулы пра этнографічныя матывы амулетаў-змеявікоў (Бекетава Н.С.), праблемы сістэматызацыі дарэвалюцыйных жетонаў (Дабравольская Л.І.), памятную медаль да стагоддзя Айчыннай вайны 1812 г. (Аляксе́й А.М.).

► Нумизматычны зборнік Дзяржаўнага гісторычнага музея ў Маскве з'яўляецца адным з самых аўтарытэтных выданняў у галіне нумізматыкі. Чарговы, ужо 16 том выйшаў тоўстаю кнігаю фармату А5. Шматлікія ілюстрацыі памешчаны непасрэдна ў тэксле.

У томе прадстаўлены адзін беларускі аўтар – віцеблянін Шышанаў В.А., які шмат гадоў з дапамогаю пісьмовых крыніц даследуе абарачэнне папяровых грошовых знакаў часоў Расійскай Імперыі. Артыкул прысвечаны расійскім асігнацыям у губернях «от Польши присоединенных». Аўтар рашуча перакрэслівае непісьменную выдумку аматараў беларускай даўніны, што з дапамогай курса асігнацый з Беларусі выпампоўвалася срэбра і падаткавы цяжар быў нібыта ў 4-5 разоў цяжэй, чым ва ўласна расійскіх губернях. Хутчэй справа выглядала інакш – без срэбра нельга было афіцыйным уладам і кроку ступіць, усе «срэбранныя» падаткі тут жа і вярталіся насельніцву ў выглядзе аплаты неабходных закупак, у першую чаргу для войска. Аднак, трэба заўважыць, была катэгорыя насельніцтва, якая была абсяжараная падаткамі больш за іншых – з 1794 г. яўрэі падлягалі падвойнаму падаткаабкладанню.

Увагу беларускага чытача напэўна прыцягнуць артыкулы па фалерыстыцы (Фельдман Д.З., Сідарава М.В., Петэрс Д.І.).

Аб трагічным лёсе вядомага рускага нумізмату Бауэра Н.П., загадчыка аддзела нумізматыкі Эрмітажа ў 1931–1935 гг., расстрэлянага за нелаяльныя размовы аб савецкай уладзе ў 1942 г. у блакадным Ленінградзе па расцені Ваеннага Трыбунала войск НКУС Ленінградскай акругі і аховы тылу Ленінградскага фронту, распавядае пры дапамозе архіўных дакументаў ФСБ РФ Гайдукоў П.Г. Між іншым, ва ўласнаручных паказаннях Бауэр Н.П. піша «... я запомніл рассказ его [калегі. – I.C.] со слов очевидца о нейтральном отношении к немцам со стороны белорусских кресть-

ян», што пераклікаеца з паднятымі недаўна Ляльковым І. архіўнымі перадваеннымі дакументамі, паводле якіх ён прыйшоў да высновы, што «на пачатку нямецка-савецкай вайны 1941–1945 г. значная частка насельніцтва Беларусі, у моц свайго варожага стаўлення да Савецкай улады, была псіхалагічна гатовая да падтрымкі новага рэжыму» (Да пытання аб пранямецкіх і антысавецкіх настроях у БССР перад II сусветнай вайной // БГЧ, 2002. Сш. 1–2). Бауэр не толькі напісаў 76 артыкулаў да вядомага нямецкамоўнага шрэдтэраўскага «Нумізматычнага слоўніка», але шэраг пераважна нямецкамоўных прац пра манеты Старажытнай Русі, класіфікацыю і датыроўку плацёжных зліткаў, грошовы лік «Рускай Прауды», грошовы лік на паўночным заходзе Русі ў 13 ст. і інш. Адну з прац рэпрэсаванага Бауэра Н.П. выратаваў ад забыцця Раманаў Б.А., калі ў 1948 годзе пагадзіўся падпісаць сваім іменем главу «Грошы і грошовае абарачэнне» ў першым томе «Гісторыі культуры старажытнай Русі». Перад расстрэлам Бауэр Н.П. прасіў паклапаціца пра рукапіс яго дысертацыі пра гісторыю старажытнарускіх грошовых сістэм з 9 ст. па 1535 г., якая можа быць карыснай нашчадкам. У 1934 г. у СССР быў адноўлены інстытут навуковых ступеняў і Бауэр Н.П. тройчы спрабаваў абараніцца – адразу ў 1935 г. па савакупнасці прац, з «цаглінай» – у 1940 і 1942 гадах. Гэтыя 800 старонак машынапісу асалелі ў архівах ІГМК і Эрмітажа, але, у савецкія часы, так і не былі выдадзены (да слова, як і эрмітажныя рукапісы нумізматычных прац беларуса Шчакаціхіна М.М.).

Заканчваеца публікацыя спіскам друкаваных прац Н.П. Бауэра. Трэба заўважыць, што ў невялікім спісе з 35 прац праpusччана адна пазіцыя – не пазначана рэпринтнае ліхтэнштэйнаўскае выданне 1970 г. у серыі «Славіка-рэпрінт» зборніка «Проблемы крыніцазнаўства» 1940 г. з артыкулам Бауэра Н.П. «Грошовы лік у духоўнай наўгародца Клімента і грошовае абарачэнне ў паўночна-заходній Русі ў XIII ст.» (Slavica-Reprint Nr. 44. Problemy istočnikovedenija – Sbornik tretij, izd. AN-SSSR, M.-L. 1940. Unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe von 1940. Coproduction Brücken-Verlag – Düsseldorf – Ger-

many, Europe-Printing – Vaduz – Liechtenstein 1970. Herstellung: Europe Printing Establishment, Vaduz, Liechtenstein). (Здаецца, там жа перавыдадзены рэпринтам яшчэ адзін зборнік с працай Бауэра Н.П. «Грашовы лік Рускай Праўды» – Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны, 1937 г.). Вось так – у нас размовы і праекты як рукапісы выдаваць, што паўстагоддзя праляжалі без руху, а яны моўчкі справу робяць за нас і для нас – перавыдаюць нават ужо надрукаванае, да таго ж зборнік з першапачаткова дастаткова вялікім накладам у 2000 экзэмпляраў...

На прыканцы зборніка знаходзіцца складзены І.В. Волкавым паказальнік артыкулаў, надрукаваных у I–XV тамах Нумізматычных зборнікаў Дзяржаўнага гістарычнага музея.

► Szłapiński W., Bielopolski S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarządzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfów w latach 1662–1667 (przypisanie do poszczególnych mennic). Lwów, 2003. 87 s.

Кніга львоўскіх нумізматаў Шлапінскага В. і Белапольскага С. выдадзена на польскай мове з невялікімі рэзюмэ па-ўкраінску, па-англійску і па-руску. Паколькі фінансавалі выданне аўтары, то выбралі мову адпаведна найбольшаму попыту – у Польшчы дзесяткі тысяч арганізаваных калекцыянераў і шмат аддзелаў нумізматыкі ў музеях.

Прысвечана кніга каронным манетам Яна Казіміра, якія біліся на манетных дварах арандатарами Анджэем і Томашам Тынфай у 1662–1667 гг. Асноўная частка працы тычыцца тынфай, якія біліся ў 1663–1666 гг. на манетных дварах Львова, Кракава, Быдгашча.

Даследчыкі ўжылі перспектывны метад паралельнага асобных рысаў на манетах розных наміналаў. У выніку крапатлівай доўгадавай працы (толькі тынфаў аўтары праглядзелі каля 500 экзэмпляраў) імі складзена табліца з 26 асноўных рыс на

паўтараках, траяках, шастаках, ортах, тынфах, талерах, паўдукатах, дукатах, падвойных дукатах, у якой яны аднеслі гэтыя рысы да трох «аўтарскіх тыпаў». Паспрабавалі яны выкарыстаць і стандартныя методы матэматычнай статыстыкі, што не часта сустракаецца ў нумізматычных працах. Акрамя таго, аўтары вылучылі для тынфаў і падлічылі колькасць арыгінальных штэмпелей, што, калі ўлічыць унікальна дрэнную якасць выканання тынфаў, не з'яўляеца самай лёгкай працай. Сам па сабе такі грунтоўны падыход выклікае павагу.

У выніку яны прыйшлі да высновы, што тынфы з так званым «вялікім R» 1663 г. не могуць паکрываць увеселіе аб'ём прадукцыі манетнага двара Львова. Варта адзначыць, што да гэтай высновы прыходзілі і раней⁴¹. Аўтарам удалося знайсці пісьмовую крыніцу са звесткамі аб двух львоўскіх рэзчыках штэмпеляў – Крыштафе з Цешына і Ежы, якія працавалі ў Тынфаў. Гэта прывяло да думкі прасачыць іх «руку» на розных манетах, вынікам чаго і стала гэтая цікавая праца.

Аднак нельга цалкам пагадзіцца з прапанаваным аўтарамі падзеям тынфаў 1663–1666 гг. па манетным дварам – златоўка з «вялікім R» 1663 г. услед за А.Воланьскім (1913 г.) прыпісваеца імі да манетнага двара Львова. Больш прываблівае іншая думка – аб неафіцыйным паходжанні гэтых тынфаў. Здаецца, можна было выказаць і здагадку аб львоўска-кракаўскім агульным тыпе тынфаў

⁴¹ Сінчук І.І. К атрибуции тынфов Яна Казимира 1663–1666 гг. // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычнае навука і гістарычнае адукаванне ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцепцыі і падыходы). Мінск, 3–5 лютага 1993 года. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Частка I. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1993. С. 87–90 ; Сінчук І.І. Тынфы Яна Казимира – атрибуция монет отдельных монетных дворов (по материалампольских собраний) // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 4. Общество, экономика, культура и искусство славян. М., 1998. С. 187–194 ; Sinczuk I. Fałszerstwa tymfów Jana Kazimierza // Fałszerstwa i naśladownictwa monet: XI Ogólnopolska Sesja Numizmatyczna w Nowej Soli. Poznań, 1998. S. 113–127.

1663 г., што надалася б праверыць сыходзячы з ужытай аўтарамі тэарэмы Лапласа.

Варта выказаць невялікую метадычную заўвагу – антыкварныя падробкі напэўна не варта было ўключачы да фальшывых манет 17 ст., як гэта зроблена ў каталогу, бо яны адносяцца да прынцыпова іншай катэгорыі аб'ектаў.

Каталог налічвае 145 фотаздымкаў манет, якія зроблены ў натуральную велічыню, што і вызначыла фармат кнігі А4.

► **Львівські нумізматичні запискі. 2004, № 1. 52 с.**

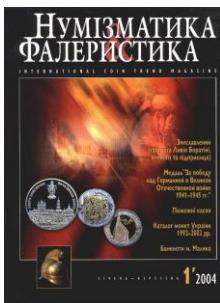
На Украіне з'явіўся яшчэ адзін нумізматычны часопіс, трэці. Ён працягвае традыцыю даваенных, «з-за польскага часу» Львоўскіх нумізматычных запісак. У рэдакцыйнай калегіі – прадстаўнікі акадэмічнай навукі і вядомыя калекцыянеры-даследчыкі. Галоўны рэдактар – Раман Шуст, дэкан гістарычнага факультэта Львоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта ім. І.Франко, вядомы нумізмат. Наклад «Запісак» вялікі, 1000 экзэмпляраў, што стала магчымым дзякуючы фінансавай падтрымцы камерцыйных банкаў. Друкуюцца яны на крэйдавай паперы, з 4 каліяровымі старонкамі ў тэксле, на якіх месцяцца пераважна выявы папяровых грошовых знакаў і акций банкаў. Прэзентацыя «Запісак» адбылася падчас міжнароднай навуковай канферэнцыі «Грошовій обіг і банкіўская справа в Украіні: минуле та сучасніцтва», што праходзіла ў Львове ў 2004 г.

У першым нумары памешчаны матэрыялы да 100-годдзя з дня нараджэння І.Г.Спаскага, вядомага рускага нумізмата ўкраінскага паходжання (Катляр М., Шлапінські В.), артыкулы пра манеты Галіцкай Русі 14–15 стст. (Крыжаніўскі А.), Львоўскі манетны двор у 1656–1663 гг. (Шлапінські В.), гісторыю развіцця калекцыяніравання ў Львове (Шуст Р.), разнастайнасці манет 17 ст. (Белапольскі С., Кавалевіч Т.), знаходку антычнай манеты (Реверы Ю.), папяровыя гроши Дырэкторыі (Швец В.) і гісторыю банкаўской справы на Украіне (Швец В., Кубів С.).

► Нумізматика і фалеристика. 2004, № 1. 48 с.

Часопіс «Нумізматыка і фалерыстыка» даволі вядомы на Украіне і мае наклад 2000 экзэмпляраў. Выдаецца на крэйдавай паперы ў колеры, з артыкуламі на ўкраінскай (пераважна) і рускай мовах. Перыядычнасць – 4 нумары ў год.

Галоўны рэдактар часопіса Максім Загрэбаў трymае спраўджаны часам стыль выдання. Акрамя абвешчаных у назве часопіса тэм у часопісе можна знайсці матэрыялы па баністыцы, уніформалогіі, актуальная падрабязныя звесткі пра кніжныя прапановы. Напрыклад, першы нумар 2004 г. змяшчае матэрыял пра манеты Крымскага ханства (Карлаў Я.), манеты 1924 г. выпуска ў грашовым абарачэнні СССР (Дзесніцкай А.), Ціта Лівія Бараціні, арандатарапа манетных двароў Рэчы Паспалітай у 17 ст. (Сінчук І.), медаль «За перамогу над Германіяй у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945 гг.» (Лазарэнка У.), пажарныя каскі (Ермакоў М.), банкноты г.Маліна (Кухарэнка В.), манеты Украіны 1992–2003 гг.

Набыць часопіс можна па-за межамі Украіны ў ЗША і Ізраіле, альбо замовіць з краін СНД поштай.

► Денежные реформы в России: История и современность. Сборник статей. М., 2004. 280 с.

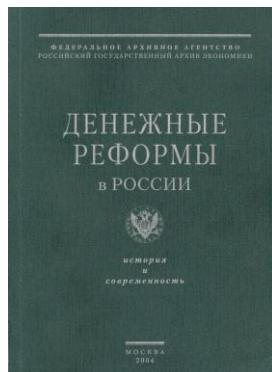
Федэральнае архіёнае агенцтва РФ выдала накладам 1000 асобнікаў зборнік з 33 артыкулаў аб грашовых рэформах Маскоўскай дзяржавы, Расійскай Імперыі, СССР і РФ. Безумоўна, такі агляд рэформаў на базе пісьмовых крыніц патрэбны. Адразу трэба адзначыць, што артыкулы зборніка напісаны няроўна. Узровень вагаецца ад прафесійнай падачы архіўных матэрыялаў да папулярнага пераказа адной вядомай аўтару артыкула кнігі, Адчуваецца архіўная камернасць, часам не вельмі добрае веданне лексікі грашовага абарачэння і тэрміналогіі нумізматыкі і баністыкі

(напрыклад, у тэксце прайшлі характэрныя памылкі «палучікі» замест палушкі).

Значная частка артыкулаў па гісторыі грашовых рэформ 19-20 стст. тычыцца Беларусі.

А.С.Мельнікаў піша аб грашовай рэформе 1654–1663 гг. (большая частка вядомых скарабаў з меднымі манетамі Аляксея Міхайлавіча знайдзена ў Беларусі і на Украіне). Н.Н.Шулькова – аб змяненнях у грашовай сістэме Расіі ў часы Пятра I, які практычна гаспадарыў на Беларусі ў часы Паўночнай вайны 1700–1721 гг. Аўтар памыляецца, калі піша, што ў канцы 17 ст. адбылося зніжэнне вагі капейкі з 0,63 г да 0,39 г – яно адбылося ў

1620-х гг., паніжэнне вагі было зроблена ў 1698 г. з 0,38 г да 0,28 г. М.Ю.Пёрышкіна – аб мерапрыемствах часоў Кацярыны II у галіне грашовага абарачэння па дакументах Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў (дзесьці сярод гэтых спраў хаваеца адгадка таямніцы з'яўлення на ўсходніх акраінах Рэчы Паспалітай – Заходній Беларусі і Літве – медных денег Ганны Іаанаўны). В.Л.Сцяпанаў, А.В.Бугроў і Л.А.Мураўёва пішуць у блоку аналітычных артыкулаў аб падрыхтоўцы рэформы С.Ю.Віттэ 1785–1797 гг., якая была распрацаваная пры ўдзеле яго папярэднікаў Н.Х.Бунге, І.А.Вышняградскага і вядомых расійскіх эканамістаў (аднавіла металічнае абарачэнне, правяла дэвалвацию рубля і ўвяла залаты монаметалізм у краіне з фактычным папяровым пры абвешчаным срэбраным монаметалізмем і з 1885 г. – біметалізмем). І.Н.Левічава пароўноўвае вопыт правядзення 10 поўных і частковых грашовых рэформ у Расіі ў 19 – сярэдзіне 20 ст. (між іншым, падкрэсліваеца, што ў час рэформы Р.Я.Сакольнікаў было паралельнае абарачэнне розных сродкаў аплаты, што выклікалася неабходнасцю мець устойлівую

грашовую адзінку – тое, што не было зроблена ў «доларавых» постсавецкіх рэспубліках).

С.І.Дзёгцеў апавядае аб грашовай рэформе часоў НЭПа (здаецца, узгаданы дэкрэт ЦВК і СНК ад 22.02.1924 г., які забараняе абарачэнне царскай срэбранай і меднай манеты і «ператварае» царскую срэбраную манету ў злом з коштам 50% ад намінала, тлумачыць утварэнне скарбаў пач. 20 ст. ва ўсходній Беларусі). В.С.Пушкароў – аб рэакцыі «чорнага рынка» на грашовую рэформу 1947 г., у выніку якой рынкі сталі яшчэ больш багатымі. А.М.Панін – аб дакументах па грашовай рэформе 1961 г. з Расійскага дзяржаўнага архіва навейшай гісторыі, большая частка фондаў якога дагэтуль на закрытым захоўванні (паказальна, што закрытыя «каштоўныя» партыйныя дакументы абсолютна нічога новага не даюць гісторыку). М.М.Альтман – аб рассакречаным у 1995 г. асабістым фондзе бліскучага наркама фінансаў Р.Я.Сакольнікава (1888–1939 гг.), галоўнага аўтара грашовай рэформы 1922–1924 гг., фонд якога ўваходзіў у асабісты фонд сумна вядомага наркама ўнутраных спраў Н.І.Яжова (Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі). Ю.П.Бачкароў – аб канфіскацыйнай грашовай рэформе 1947 г. у СССР, дзе адмовіліся ад механізма блакіраваных дэпозітаў, а пайшлі сваім шляхам непрапарцыйнальнага абмена (непасрэдна было адабрана 19,4% зберажэння насельніцтва).

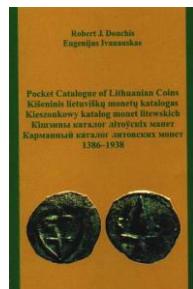
Прыцягнуў увагу артыкул Е.В.Ісаковай аб дакументах Расійскага дзяржаўнага архіва эканомікі, што тычацца грашовых рэформаў савецкай дзяржавы. Асаблівасцю захоўвання шэрагу фінансавых спраў, што знаходзяцца ў РДАЭ, з'яўляецца рэжым сакрэтнасці. У 1997 г. было рассакречана каля 3,5 тыс. спраў Мінфіна ССР за 1924–1952 гг. Можа зараз можна будзе знайсці сляды дзясяткаў тон срэбраных манет Польскай Рэспублікі, якія ў 1939 г. насельніцтва Заходній Беларусі абмяняла на папяровыя савецкія грошы?

► Douchis R.J., Ivanauskas E. Pocket catalogue of Lithuanian coins / Kišeninis lietuviškų monetų katalogas / Kieszonkowy katalog monet litewskich / Кішэнны каталог літоўскіх манет / Карманный каталог литовских монет 1386–1938. Kaunas, 2004. 108 p.

Маленькі каталог-цэннік манет Вялікага Княства Літоўскага ў покетбукаўскім фармаце выдадзены ў Літве. Наклад яго 400 асобнікаў. Ён стаў і першым беларускім каталогам манет ВКЛ. Справа ў тым, што каталог шматмоўны: на англійскай, літоўскай, польскай, беларускай і рускай мовах. Каталог пабудаваны на падставе грунтоўнага выдання тых жа аўтараў, што выйшла ў 1999 г. і ў значнай ступені запазычыў яго рысы. Храналагічна ён ахоплівае перыяд з 14 ст.

да 1940 г. На жаль, аўтары не падалі неабходнай уступнай інфармацыі, таму даведацца, напрыклад, пры адсутнасці ілюстрацыі, аб чым ідзе размова, калі сустрэнешся з апісаннем кшталту «двойны дэнарый з сёмай разнастайнасцю Пагоні» (№ 251), без звяртання да «вялікага» каталога немагчыма. Уласна кажучы, выдзяленне іканаграфічных тыпаў ёсьць бліскучым «ноу-хау» аўтараў і з'яўляецца выдатным інструментам даследавання.

Ступені рэдкасці падаюцца па традыцыйнай схеме R1-R8 паралельна з уласнымі аўтарскімі пазначэннямі градацыі R-RRRR. Ступені захаванасці прынятыя традыцыйныя – англійскамоўныя F-VF-UNC. Калі ёсьць фотаздымак, то вельмі высокай якасці. Ну-мар, на які прыпадае ілюстрацыя, пазначаны зоркай – такі просты прыем дазваляе чытачу не блытацца: да папярэдняй альбо наступнай пазіцыі адносіцца фотаздымак (фотаздымкі прыводзяцца ніжэй апісання без дадатковай анатацыі). Каля кожнай манеты даецца спасылка на каталог літоўскіх манет Я.Тышкевіча 1875 г., апісанне збору Э.Гутэн-Чапскага 1871-1916 гг. ці каталог аўтараў 1999 г. Напрыклад, апісанне соліда Яна Казіміра 1666 г. Брэсцкага манетнага двара выглядае такім чынам:

379*. 1666

Brest Litowsk mint/Lietuvos Brastos kalykla/Mennica

w Brześciu/Берасцейская менніца/Брест Литовский

монетный двор

T.149.I/D. 1161:258.F-VF 5-25 USD

Між іншым, да Брэсцкага манетнага двара аднесены толькі солід 1666 г. з малой манаграмай, а да Віленскага – толькі 1664–1665 гг., калі добра вядома па пісьмовых крыніцах, што яны біліся ў 1665–1666 гг. і 1664–1666 гг. адпаведна. Імкненне да спрошчанасці не пайшло на карысць каталога. Здаецца, частка праблем у апісанні паўстала з-за спробы падаць у каталоге адназначную атрыбуцыю манеты па простай схеме намінал-год-манетны двор. Шкада, што нават сярод першых манет ВКЛ ёсць пропускі – за апошня гады веды аб гэтых манетах пашырыліся неімаверна, а адзін з суаўтараў нават прысвяціў ім асобную манаграфію⁴². Варта памятаць, што сённяшняя атрыбуцыя першых манет ВКЛ будзеца ў значнай ступені на гіпотэзах і прыпушчэннях.

Можна падсумаваць, што выданне, напэўна, цікавае, але недастаткова поўнае.

P.S.

В 2013 г. в свет вышел электронный сетевой каталог Е.Иванаускаса для iPhone/iPod (Ivanauskas E. Coins and silver bars of Lithuania since 1236). Это версия каталога 2009 г. (Ivanauskas E. Coins of Lithuania 1386-2009, Vilnius, 2009 – 407 р.) с некоторыми дополнениями. В программе можно посмотреть историю цен на тип монеты (WCN, PGN, Allegro, Ay.by, WAG, Viability, ANPN, NYINC, Sincona, F.R. Künker и др.). Программа поддерживается актуальными обновлениями (иллюстрации, история цен и т.д.).

⁴² Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų. Vilnius, 1994 – 111 p.

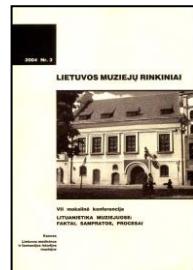
► **Lietuvos muziejuų rinkiniai. VII mokslinė konferencija lituanistika muziejuose: Faktai, sampratos, procesai skirta lietuviškos spaudos atgavimo 100-mečiui paminėti = Collections of lithuanian museums. Lithuanistics in the museums: Facts, concepts, processes The 7th scientific conference, dedicated to the centenary of comeback of Lithuanian press. Kaunas, 2004.** 88 p.

Чарговая, сёная навуковая канферэнцыя музейнай асацыяцыі Літвы была прысвечана літуаністыцы ў музеі. Накладам 250 асомнікаў працы канферэнцыі выдаў Музей гісторыі медыцыны і фармацэўтыкі ў выглядзе вялікага фармату кнігі.

Пачынаеца зборнік працай каўнаскага даследчыка С.Саяўскаса аб знайдзеным у 1933 г. Шанчайскім скарбе манет 14 ст., у якім утрымлівалася чатыры малдаўскія манеты Пятра Мушато (1375–1391) вагой 1,11 г, якія прыдатныя да датыроўкі ўсяго комплекса, дзве палавінкі зліткаў масай каля 95 г і каля дзесяці дзясяткаў манет з кірyllічным надпісам «ПЕЧАТ» сярэдняй вагой у 1,16 г. Даследчык упершыню вылучае сярод манет гэтага тыпу фальшывыя, але па павялічаных выявах шасці «фальшывых» манет, на жаль, ніяк не выпадае сцвярджаць, што яны адносяцца да падробак – хутчэй гэта няўдалыя экзэмпляры сапраўдных манет. Паколькі тэхнічныя сродкі аналіза не прыцягваліся, то прапанову аўтара варты ўспрымаць як гіпотэзу. Не ўражвае.

Артыкул В.Рузаса прысвечаны фалерыстычным помнікам Віленскага вайсковага вучылішча (1864–1917 гг.). На знаках месціўся дэвіз «ВИЛЕНЕЦ ОДИН В ПОЛЕ И ТОТ ВОИН». Між іншым, ходзіць жарт, што псеўданім У.І.Леніна ўтварыўся ўласна ад гэтага дэвіза (В.И.ЛЕНИН = ВИЛЕН[ЕЦ] ... + ... [ВОИН]). Маўляў, Л.Д.Троцкій узяў жа сабе псеўданім ад Трок, а І.В.Сталін ад Таліна...

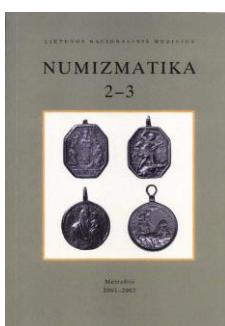
Нечаканы сваёй тэматыкай артыкул аб сімвалах і выявах на аптэчных ярлыках міжваеннай Літвы (Л.Багдонене, В.Гудене). Не менш не спадзіваны цікавы вялікі артыкул аб даваенных кан-трабандыстах, якія масава завозілі ў Літву чай, цукар, запалкі, ты-

тунь, розныя алкагольныя вырабы, спірт, эфір, шакалад з прыбыткам ад 200 да 300% (пераважна з Германіі). Ад часоў імперыі засталіся традыцыі немедыцынскага ўжывання эфіра. У музейнай экспазіцыі дэманструючы ёмкасці для спірта і некалькі фляг для эфіра, сярод экспанатаў і бутэлька эфіра вытворчасці СССР (Я. Самулёнітэ). Карысныя звесткі можна знайсці ў артыкуле пра «літуаністычны» музеі за мяжой, напрыклад, даведацца аб зборах вядомага амерыканскага калекцыянера манет Я. Рачкуса (В. Паплаўскене). Арыгінальны артыкул аб кнігах яўрэйскіх выдаўцтваў у музейных калекцыях (Р. Беляўскене).

Наяўнасць такога агульмузейнага выдання – добры прыклад, які варты пераймання.

► **Numizmatika. T. 2–3. Metraštis 2001–2002. Vilnius, 2005.**
382 p.

Чарговы падвоены том «Нумізматыкі» Нацыянальнага музея Літвы выйшаў са значным спазненнем, але на шыкоўнай крэйдавай паперы з вялікай колькасцю якасных прафесійных чорна-белых ілюстрацый. Выданне захавала свой стыль і фармат: артыкулы забяспечаныя дастаткова вялікімі англійскімі рэзюмэ, а таксама спісам ілюстрацый і табліц на англійскай мове. (Самі літоўцы жартам кажуць, што яны цягнуцца да ўзроўню эстонцаў, якія рэзюмэ ўжо падаюць на роднай мове).

Наклад кнігі – 400 асобнікаў.

Структурна том дзеліцца на артыкулы, публікацыі, дыскусіі, бібліографію, рэцензіі і анатацыі, хроніку. Тэматычна фармальная вылучаючыя нумізматыка, медальерства, сфрагістыка. У томе міжволі звяртае на сябе ўвагу вялікі артыкул-манаграфія аб літоўскіх мытных пломбах для імпарту і транзіту 1919–1940 гг. (Д. Грімалаўскайтэ). Даследаванне базуецца як на калекцыі пломб музея, так і на шматлікіх архіўных крыніцах, выкарыстаны сучасныя фізіка-хімічныя неразбуральныя методы вывучэння складу

матэрыялаў. Абсалютна невядомая і недаследаваная тэма са сфрагістыкі 20 ст. упэўнена ўводзіцца ў кола праблем сігілаграфіі. Прыемнай знаходкай аўтара з'яўлецца ўключчнне непасрэдна ў таблічнае апісанне-каталог фотаздымкаў пломбаў у маштабе 1:1, што не выключае іх ужыванне ў якасці ілюстрацый у тэксле ў павялічаных памерах.

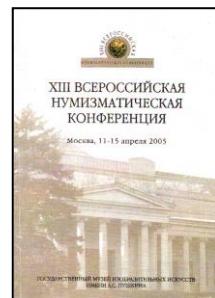
Беларускія аўтары прадстаўлены працамі аб эксперыментальным вывучэнні тэхнічна абумоўленых асобных рысаў штампаваных аб'ектаў на базе Нацыянальнага музея Літвы (І.Сінчук) і двух амулетах-змееяўіках са збораў Нацыянальнага музея Беларусі (Т.Дубоўская). Непасрэдна Беларусі тычицца грунтоўнае даследаванне аб манетных скарбах у зборах былога Віленскага музея старожытнасцяў (Э.Ремецас).

Напэўна, да тома будуць звязатцца не раз за даведкамі аб нумізматычных калекцыях Літвы ў дзяржаўных музеях. Упершыню ў выніку калектыўнай працы музейных супрацоўнікаў сабраныя звесткі аб стане нумізматычных фондаў 21 музея Літоўскай рэспублікі на 2000 год, якія разам налічваюць звыш паўмільёна экспанатаў.

► **Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2005. 240 с.**

Нейкім чынам так сталася, што пасля распаду СССР нумізматычнае жыццё стала больш актыўным – калі ў савецкія часы адбылося толькі дзве ўсесаюзных канферэнцыі, то з 1993 г. усерасійскія канферэнцыі праводзяцца штогод. Дэ-факта яны адразу былі канферэнцыямі даследчыкаў краін СНД, а з цягам часу сталі міжнароднымі. Сярод дакладчыкаў – датчане, амерыканцы, палякі, славакі, балгары, іранцы, бельгійцы, грэкі.

Пад агульнаю шыльдаю нумізматыкі раз у год збіраюцца нумізматы, фалерысты, медалісты, геральдысты, сфрагісты –

на канферэнцыі прадстаўлена значная частка дапаможных гістарычных дысцыплін. Месца правядзення канферэнцыі мяньяеца, як мяньяюща па чарзе і яе арганізатары; да Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве і Эрмітажа ў 2005 г. далучыўся Дзяржаўны музей выяўленчых мастацтваў ім. А.С.Пушкіна (Масква).

Па прынятым арганізатарамі правіlam, тэзісы не павінны пэравышаць дзвюх старонак, што па сённяшніх мерках вельмі няшмат, але таму колькасць апублікованых матэрыялаў вялікая – каля 170. Пры імкненні да эканоміі месца зборнік, тым не менш, утрымлівае вялікую колькасць ілюстрацый. Наклад кнігі – 500 асобнікаў.

Беларускія аўтары прадстаўлены дакладамі Ялінскай М.М. пра ўзнагароды Расійскай Імперыі беларускаму дваранству заходненеўрапейскага паходжання, Рабцэвіча В.Н. аб манетах старажытнарускага Мохайскага некропаля Лоеўскага раёна Гомельскай вобласці, Сінчука І.І. аб скарбавай кераміцы са збораў Нацыянальнага музея Літвы, Цецерніка А.В. аб «Крыжу Заслугі» 1944 г. Беларускай Цэнтральнай Рады.

Няма мажлівасці нават пералічыць даклады, праблематыка якіх тычыцца нейкім чынам Беларусі, але можна сказаць, што зборнік тэзісаў дае магчымасць маніторынга развіцця шэрагу дапаможных дысцыплін.

► **Austrian Money History = Austrijas naudas vēsture.**
Vienna, 2007. 84 p.

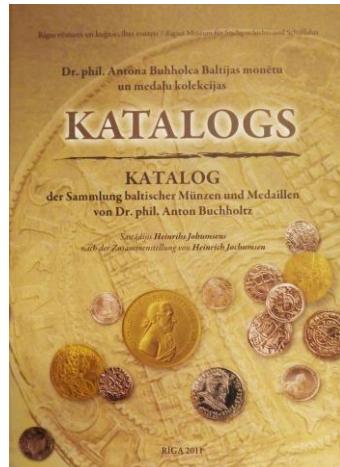
Добрай якасці двухмоўнае (англійска-нямецкае) выданне фармальна прысвечана выставе, якая адбылася ў Рызе восенню 2007 г. Па сутнасці, яно ўяўляе сабой кароткі нарыс гісторыі манет і банкнотаў Аўстрыі, які з'явіўся з нагоды адпаведнага інфармацыйнага повада. Выданне багата забяспечана каліяровымі фотаздымкамі высокай якасці. Структурна выданне дзеліцца на некалькі частак. Першая тычыцца гісторыі рымскіх і кельтскіх манет (Г.Дэмбскі), другая – сярэднявечных манет Аўстрыі (М.Алрам), трэцяя – манет новага часу і манетнай сістэме Аўстрыі (Р.Дэнк), чацвертая – развіцця медальернага мастацтва ў краіне (Г.Вінтер), пятая – гісторыі аўстрыйскіх папяровых грошаў

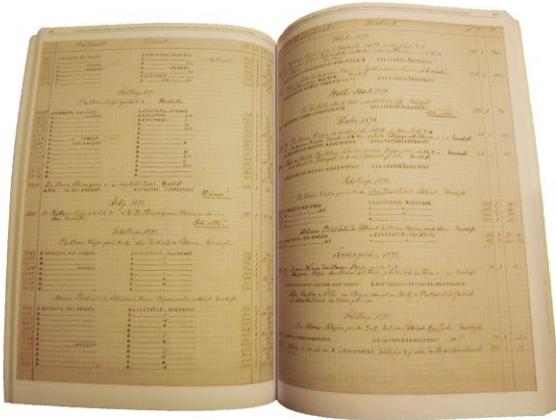
(А.Ведорн і М.Грюнднер), шостая – манетнага двара ў Вене (К.Д.Р.Татерсалс), апошняя частка цікава апавядвае аб сучасных спосабах працы гравёра (О.Фейц і К.Вейс).

З'яўленне такога выдання – рэч знакавая. Яна паказвае, што Латвія прынятая, як свая, у краіны Заходняй Еўропы і яны лічаць неабходным падзяліцца сваёй гісторыяй з грамадзянамі гэтай балтыйскай дзяржавы.

► Dr. phil Antona Buhholca Baltijas monētu un medaļu kolekcijas katalogs sastādījis Heinrihs Johumsens = Katalog der Sammlung baltischer Münzen und Medaillen von Dr. phil. Anton Buchholtz nach der Zusammenstellung von Heinrich Jochumsen. Rīga, 2011. 315 lpp.

Издание факсимильного каталога собрания «балтийских» монет и медалей Антона Буххольца, составленного в 1919 г. Гейнрихом Йохумсеном, приурочено к 800-летию начала производства монет в Риге. А.Буххольц (1848–1901) жил в Риге, где и собрал свою коллекцию «балтики», насчитывающую по каталогу 4464 различных монет и 419 медалей. Текст рукописи составлен на немецком языке. Каталог выпущен in folio в размер оригинальной тетради с описанием коллекции. Печать монохромная, но сепия удачно придает изданию вид рукописного оригинала. Копии листов окружены белым полем бумаги, которое почти «зашито» на развороте, узкое по бокам, сверху имеет колонтитул, современную пагинацию и лишь в нижней части имеет размер около 3 см. Несколько страниц оказались больше ширины книжного блока, листы в таком случае вставлены вручную и подогнуты. Книжный блок kleеный, обложка мягкая. Тираж книги небольшой, 300 экз.

Из 315 страниц книги собственно каталог занимает 252 страницы. На остальных размещены на латышском и немецком языках в черно-белом варианте сделанные Татьяной Бергой предисловие, вступление, комментарии, список использованной для их написания литературы из 32 позиций. Кроме того, приводится список соответствия номеров каталога современным инвентарным номерам Музея истории Риги и мореходства, в котором коллекция хранится (составлен сотрудниками музея Илзой Бергой, Татьяной Бергой, Виктором Даболиньшем, Марой Эйхе). К сожалению, в упомянутом списке вес монет не приводится, что существенно снижает его информационную ценность. После списка на 11 таблицах идут черно-белые фотографии 225 монет и 45 медалей собрания А.Буххольца сделанные Илгваром Градовским с аннотациями Илзы Берги и Татьяны Берги (при списке приводятся диаметр и вес монет). Завершают том небольшой текст Бернхарда Холлантера об А.Буххольце из периодики начала 20 в., список нумизматических публикаций А.Буххольца из 16 позиций за 1874–1902 гг. и немецко-латышский словарь нумизматических терминов в соответствии с разработанным в 1982 г. Терминологической комиссией Академии наук Латвийской ССР отраслевым нумизматическим словарем.

Описание собрания А.Буххольца структурно делится на три части. В первой описываются монеты Тартуского епископства, Ливонского ордена (Ревеля, Риги, Вендана), Рижского архиепископства, Рижского архиепископства и Ливонского ордена, Эзель-Викского епископства, свободного города Риги. Во второй части описываются монеты периода польского владения (Ливонского герцогства, Курляндского герцогства) и периода шведского владения (Ливонского герцогства, Риги, Ревеля, Нарвы), периода вхождения в состав Российской империи. Третья часть посвящена медалям 16–19 вв. (Ливонии и Эстляндии, герцогства Курляндского и Земгальского, медалям, посвященным различным выдающимся osobам). К сожалению, в оглавлении разделы собственно рукописи не выделены, что несколько затрудняет пользование каталогом.

В рукописи материал располагается в хронологическом порядке, легенды приводятся полностью со знаками интерпункции, что облегчает пользование описанием. Каждая позиция имеет порядковый номер, соотнесенный с номером коллекции, указание на количество монет (иногда в коллекции есть идентичные монеты, им присваивается один номер описания) и их размер в миллиметрах. Для медалей указывается материал.

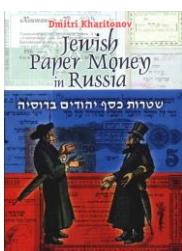
На четвертой странице обложки содержится на латышском и немецком языках небольшой текст куратора нумизматического собрания Музея истории Эстонии Ивара Леймуса с теплыми и емкими словами об Антоне Буххольце и его собрании.

Издание собрания Антона Буххольца дало новый источник по истории коллекций, обогатило нумизматическую литературу региона. Комментарии снабдили описание атрибуциями с учетом развития наших знаний за последние сто лет, что делает книгу актуальным нумизматическим справочником.

Выход каталога был отмечен презентацией книги в Музее истории Риги и мореходства в апреле 2011 г. и установкой в эти дни на средства археологов Латвии, Ассоциации нумизматов Балтии могильного памятника на месте погребения Антона Буххольца.

*** Бонистика ***

► Kharitonov D. Jewish Paper Money in Russia: Catalogue =
Харитонов Д. Бумажные деньги еврейских общин в России:
Каталог. S.l., 2003. 136 р.

Кніга з'яўляецца выдатна выдадзеным у Чэхіі каталогам-цэннікам з каляровымі ілюстрацыямі высокай якасці на добрай шчыльной паперы. Большая частка знакаў упершыню друкуеца ў колеры. Усе апісанні зроблены англійскай мовай, выключеннем з'яўляючага паралельны аўтарскі уступ на рускай мове ды змест. Гэта не здзіўляе, таму што выдатная паліграфічная якасць падняла кошты кнігі да ўзроўню далёкага замежжа, а, адпаведна, і мова для патэнцыяльнага набыўца павінна быць зразумелая. Цэны, вядома, падаюцца ў еўра.

У кніжцы можна знайсці боны кааператыва спажыўцу пры сіяніцкай арганізацыі горада Бабруйска (10 руб., 5 руб., 3 руб., 1 руб. – с. 10–11), Гродзенскага рабочага кааператыва (3 маркі, 1 марка, 50 пфенігай з датай 1.10.1919 – с. 40–41), Мінскага аб'яднанага кааператыва (5 руб., 3 руб., 1 руб., 50 коп. – с. 68–71), і яшчэ боны з 31 мясціны іншых суполак. Не аказалася ў каталогу квітанцый праўлення яўрэйскай суполкі з м. Колышкі Ліёзненскага раёна Віцебскай губерні 1918 г. (5 наміналаў дзвюх разнавіднасцяў: 10 руб., 5 руб., 3 руб., 1 руб.)

На жаль, назва каталога не ўтрымлівае апісання храналагічнага адрэзку часу, якога ён тычыцца. Усе прыведзеныя банкноты з'явіліся ў часы рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, г.з. у 1917–1920 гг., у якасці альтэрнатыўных грошаў, калі на месцах не хапала сродкаў аплаты ці яны былі нестабільнымі.

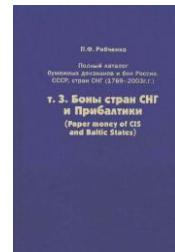
► Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-2003 гг.). Т. 3. Боны стран СНГ и Прибалтики (Paper money of CIS and Baltic States). 3-е переиздание, дополненное и переработанное. К., 2005. 434 с.

У томе ўтрымліваецца інфармацыя пра грашоўсяя выпускі краін СНД і Прибалтыкі. Афіцыйным выпускам Беларусі прысвечана 10 старонак (пазіцыі з 11 800 па 12 115), прыватным і іншым неабавязковым выпускам Беларусі адведзена 12 старонак (пазіцыі з 16 000 па 16 243). Афіцыйныя выпускі занатаваныя з 1915 па 2001 г., ад агульнаабавязковых да выпускаў рэвалюцыйных камітэтаў у асобных гарадах. Храналогія прыватных выпускаў прасціраецца з 1860-х па 1990-я гг., ад брэсцкіх выпускаў bonaў у 15 і 25 капеек Ісаака Вархалтіга Люблінера 1861 г. да «цяпінаў» Цяпінскай школьнай рэспублікі 1998 г. (Чашніцкі р-н). Згодна з подыхам часу, каталог падае і цэны альбо ступень рэдкасці апісанага аб'екта.

Каталог Пятра Федараўіча Рабчанка сёння стаў асноўнаю дадзедачную кнігаю для баністаў, але, на жаль, ілюстрацый у ім небагата. З другога боку, аб частцы bonaў захаваліся толькі звесткі, ці яны цяжкадаступныя. Дзе зараз можна паглядзець на кобрынскія боны 19 ст. Якаба Грюнштейна, Менделя Збара ці Тодеса Эйтч Борха?

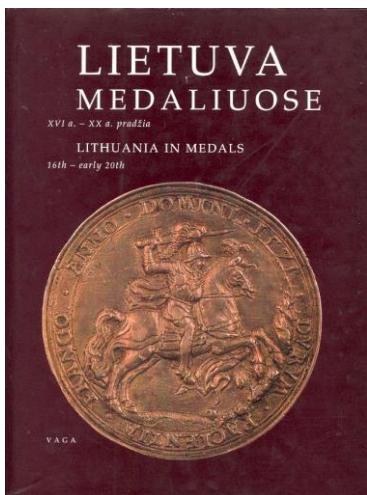
Недахопы кнігі аўтар называе сам, калі ў аўтарскай прадмове рапіць перавыдаць «берлінскага» Кардакова 1953 г., бо там можна знайсці тэксты наддруковак, факсіміле подпісаў і пячатак, якія не прыводзяцца ў каталоге Рабчанка.

Асабліва трэба адзначыць шчыры, надзвычай прыемны аナンімны ўступ з называю «Аб аўтары», дзе распавядаета як з шаснаццацігадовага залатога медаліста з вясковай глыбінкі і інжынера сувязі атрымаўся вядомы даследчык-гісторык, які чытаў вучэбныя курсы ў МДУ, выдаў некалькі кніг.

*** Медальерство, сфрагистика ***

► Lietuva medaliuose XVI a. – XX a. pradzia. Vilnius, 1998.
221 p.

Альбом «Літоўскія медалі 16 – пачатку 20 ст.» уяўляе сабой вялікага фармату кнігу са 150 старонкамі каляровых ілюстрацый на таніраваным фоне з кароткімі анатацыямі ў тэксле з уступам на літоўскай мове, у канцы – з кароткім тлумачэннем на англійскай і з поўным спісам ілюстрацый на англійскай мове.

Цяжка сказаць, колькі каштую гэтае багатае выданне, за рэалізацыю якога ўзялося выдаўніцтва «Vaga», але, напэўна, немала. Відаць, аўтар, супрацоўнік Аддзе-ла нумізматыкі Нацыянальнага

музея Літвы Вінцас Рузас, які скіпля названы складальнікам, ужо і не спадзяваўся, што яго праца, адданая да друку яшчэ ў 1991 г., пабачыць светло. Зразумелыя і ваганні выдавецтва, якое павінна было падняць гэты каштоўны праект. Як бы там ні было, цікавасць да роднай гісторыі перамагла, і сёння можна ўдыхнуць спецыфічны пах каляровых фарбаў гэтага цяжкага томіка.

Аб дадатных рысах. Адчуваецца дысыпліна аўтара і яго рэдактара – кожны аб'ект абавязкова мае медальера ці рэзчыка штэмпеля (альбо пазначаны як невядомы), датыроўку (альбо пазначэнне недатаванасці аб'екта), пазначаны метал (калі ёсць магчымасць – вага ў дужках), памеры, статус аб'екта (у прыпадку копій ці ўніка-таў), месца захоўвання.

Адна заўвага да мастака праекта Шаўлюса Хлебінскага – адсутнасць нумароў пад кожным фота (усе легенды да здымкаў маюць нумары, але знаходзяцца ў адным блоку звыкла ў куту

ліста) трохі перашкаджае чытачу. Другое, калі некалькі паступіцца мастацкім харством, то можна было на $\frac{1}{5}-\frac{1}{4}$ ілюстрацый даць больш за кошт вольнага месца.

Практычна ўсе медалі павялічаныя ў два-тры разы да пэўнага «унітарнага» памера. Можна па рознаму ставіцца да гэтага, мая думка: чаму б і не. Гэта ўсё роўна, як праз павелічальнае шкло глядзець на экспанат. Дарэчы, такім чынам поўнасцю рэалізаваныя магчымасці вельмі добрых, прафесійна знятых слайдаў.

Першае, што я зрабіў – пачаў шукаць добрых знаёмых – штыгеля Пілона Генрыха Валуа, дадлераўскага Уладзіслава IV, работы Хена Яна Казіміра (той варыянт, дзе партрэт зроблены ў стылі Габсбургага), Багуслава Радзівіла анфас (тая самая, вядомая пасмяротная ORBI-SIBI-NATURAE Хена). І я іх знайшоў, знайшоў у колеры, з выразнымі прапрацаванымі дэталямі.

Каб адабраць гэтыя дзвесце з нечым медалёў, спатрэбілася падключыць зборы 12 музеяў Літвы, Польшчы, Украіны і Расіі. Падобна, што мы не маєм нічога (альбо амаль нічога), што ёсьць у гэтым альбоме. Але ён у большай частцы пра медалі Вялікага Княства Літоўскага, звязаныя з яго гісторыяй, а значыць і з нашай гісторыяй.

Можа я не ўключаў бы падскарбювак (лічыльных жэтонаў) і рэлігійных медалікаў, але, што важна – аўтар адабраў не толькі медалі, што тычацца да манархічна-магнацкай гісторыі Рэчы Паспалітай, агульной для палякаў, украінцаў, беларусаў, літоўцаў, але ў кніжцы ёсьць медалі «расійскага» перыяду, якія, да слова, тычацца ўжо канкрэтна літоўскіх земляў. Гэта сведчанне, што прынцыпы не былі кан'юнктурнымі, і аўтар прадэмансстраўваў, што належыць да племені гісторыкаў.

Перад тым у мяне былі трывлюбімія кніжкі аб медалях – шыкоўнае першае выданне Адама Венцэка «Гісторыя медальернага мастацтва ў Польшчы», грунтоўная манаграфія Марыі Стар аб медалях Вазаў, і ўсеабытальная праца нямецкага гісторыка мастацтва Крысціны Фольфарт (Vohlfahrt C.) аб Хрысціяне Вермуце. Зраз да іх дадалася чацвёртая кніга. Дзякую, Рузас!

Цікава, ці стаць выдавецтву на такі ж альбом пра літоўскую медаль 20 стагоддзя?

- Подільські печатки кінця XVIII – середині ХХ ст. (за матеріалами сферагістичної колекції Музею Шереметьєвих). Київ, 2010. 268 с.

Паліграфія і вёрстка, агульныя заўвагі

Кніга надрукавана на крэйдавай паперы, у цвёрдай вокладцы, шытая лагінамі, арыентаваная альбомна. Яна складаецца з чатырох раздзелаў, якія апавяданоць пра гісторыю Падолля канца 18 – п.п. 20 ст., асвятляючы калекцыю пячатак музею Шарамецьевых як крыніцу па гісторыі краю, уласна апісанне 115 пячатак і слоўнік тэрмінаў. Пячаткаў перыяду Расійскай Імперыі (1796–1917) налічвае 83, перыяду Украінскай народнай рэспублікі 1917–1920 гг. – 9, савецкага часу – 22.

Засмечвае старонку з ілюстрацыямі калантытул (часам трохрадковы), абсолютна неінфармаваны, прынамсі для імперскага перыяду. Няўдалай і памылковай была спроба падаць з нумарам главы назыву падгрупы пячатак сярод

группы імперскіх (без назывы главы і групы!) – калі не пісаць рэцэнзію, то і не зразумееш, што гэтым можна карыстацца. Хапіла бы проста асабнага агульнага нумараванага спіса пячатак з падзелам на группы і падгрупы. Непатрэбныя дубляваныя пад кожным фота арыгінала пячаткі-матрыцы нібыта храналагічныя подпісы «Пячаткі імперскага перыяду (1796–1917 гг.)», «Пячаткі эпохі Украінскай народнай рэспублікі 1917–1920 гг.», «Пячаткі савецкага перыяду (1921–40-я гг. ХХ ст.)».

Апісанне, фота

Апісанне пячаткі даеща знізу дробнымі літарамі, а апісанне агульнагістарычных падзей, якія звязаныя з пячаткаю – зверху буйнымі. Пры tym пячаткі – унікальныя аб'екты, а апісанне гістарычнай канвы можна знайсці ў першым лепшым падручніку.

Па сутнасці, апісанне пячаткі № 38 – апавяданне аб незалежнай Мінъкавецкай дзяржаве 1793–1827 гг. графа Ігнація Сцібор-Мархоцкага без прыгоннага права і святароў. Пячатка № 76 прыпісваецца Я.Крамму на падставе легенды, а ў тэксле гаворыцца пра прускападданага прадпрымальніка Фрыдрыха Крамма, які прыехаў у 1888 г. да Камянца-Падольскага ва ўзросце 28 гадоў з жонкай Амаліяй і аднагадовай дачкой.

Як можна зразумець, фота пячатак-матрыц падаеща ў маштабе 1:1, але пры праверке згодна са славесным апісаннем высвятыящеца, што памеры рэчаў на фотаздымках часам адхіляюцца ад рэальных памераў да 3%, што даволі шмат для сучаснай паліграфіі з камп'ютарнай апрацоўкай выяў.

На здзіўленне, фотаздымкі пячатак-матрыц даюць не звыклыя люстэрковыя надпісы на пячатках, а адпавядаюць фотаздымкам адбіткаў на сургучы з «правільнымі» літарамі, якія метадычна прыводзяцца ў большай частцы ў маштабе 2:1 побач с фотаздымкам у маштабе 1:1 працоўнай паверхні пячаткі і выглядзу збоку пры захаванасці ручкі. Але проблема ў tym, што ў легендах каля фотаздымкаў не пазначана, што яны падаюцца ў люстэрковым адбітку. Адсутнасць інфармацыі сур'ёзна ўводзіць у падман чытача

Датыроўка

Такі істотны элемент атрыбуцыі, як датыроўка часу паўстання і бытавання аб'екта адсутнічае ў подпісах і ў тэксле (толькі некалькі разоў змест агульнагістарычнага тэкста побач з ілюстрацыямі даў магчымасць зрабіць датыроўку). Варта адзначыць, што датыроўка магчыма не толькі па пісьмовым крыніцам, але, пры іх адсутнасці, па стылістычным, іканаграфічным, палеаграфічным, метралагічным, тэхналагічным, канструктыўным, марфалагічным і архітэктанічным прыкметам.

Адбіткі. Рэльеф і контррэльеф

Трэба спецыяльна спыніца на фотаздымках павялічаных адбіткаў пячатак. У большасці выпадкаў яны адціснутыя на сургучы. Калі прыглядзецца ўважліва, то высвятляеца, што адценне колера ўласна адбітка святлейшае за сургуч за яго межамі, край акруглай плямы рваны пры ідэальнай форме пячаткі ці ўсечаны (напрыклад, пячатка часовага аддзялення Камянец-Падольскага акружнога суда № 16, пячатка 58-га аб'ездчыка карчэмнай варты Падольскага акцызнага ўпраўлення № 31, пячатка 1-га Слабодка-Рыхтэцкага сялянскага паземельнага таварыства Камянецкага ўезда № 50, пячатка эканоміі графа Лідерса № 56, пячатка Антонінскага РК КП(б)У Камянец-Падольскай вобласці № 114). Зразумела, што мастак з лепшых намераў папрацаў у Photoschop'е над фотаздымкамі – хутчэй за ёсё, магічная палачка па-за межамі адбітка з занадта высокім значэннем tolerance, інверсія і высвятленне ў масцы (яркасць-кантрастнасць) плюс забаўкі з колерам. Вынік атрымаўся дрэнны: чытач проста губляеца пры параўнанні арыгінала і адбітка.

Больш того, пячаткі-матрыцы ў рэльефе не прызначаны для адціскання на сургучы, яны – для адбіткаў на паперы. Нават контррэльефныя пячаткі-матрыцы могуць не прызначацца для адціскання на сургучы, а толькі для вываратных адбіткаў на паперы (заліты фон звычайна чорны, а тэкст і выявы маюць колер паперы). Паказальна, што двухбаковая пячатка № 12 3-й сотні 1-га Волжскага палка Церскага казачага войска мае адзін бок контррэльефны для адбіткаў на сургучы, а другі – рэльефны для адбіткаў на паперы. Дарэчы, пры ўсіх пячатках-матрыцах падаеца, што яны рэльефныя (выключэнне пячатка № 12), але па цёмнаму колеру літар і гладкаму полю можна пазнаць контррэльефныя пячаткі-матрыцы, па светламу колеру літар і няроўнаму ад выбірання метала штыхелем полю ніжэй узроўню загатоўкі можна пазнаць рэльефныя пячаткі-матрыцы (ключом да разумення гэтага з'яўляеца двухбаковая камбінаваная пячатка № 12 для адбіткаў на сургучы і паперы).

Некаторыя назіраниі

Толькі аднойчы прыводзіцца пячатка-матрыца, якая зроблена камбінаванай тэхнікай. Гэта пячатка № 23 Ушыцкага дамскага камітэта Чырвонага Крыжа: поле выбрана вакол пакінутых плашак і выявы крыжа, а тэкст рэзаны ў контэррэльефе на плашках. Пячатку трэба адносіць да часоў, калі апісаны прыём камбінаванай рэзкі штэмпеляў быў ужыты на манетах узору 1867-1916 (Узд. 1985, медныя манеты, група XVIII. С. 257). Сапраўды, Ушыцкі дамскі камітэт Чырвонага Крыжа быў утвораны ў час руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг.

На пячатцы № 19 месціцца харектэрны пазнаваемы дзяржкаўны арол з апушчанымі ўніз крыламі (Узд. 1985, срэбраныя манеты, група XIX, 25 капеек – 1827. С. 144; медныя манеты, група XIV – 1830–1839. С. 253).

Пячатка №62 мае арла з вострым трохкутным суцэльным хвастом з лапамі без бёдзера і загнутымі ўсярэдзіну кончыкамі крылаў, голавы арла далёка адстаўленыя ад адной (Узд. 1985, срэбраныя манеты, група XVII – 1803–1820. С. 141–142; медныя манеты, група XII – 1802–1810. С. 250–253).

Пячатка №16 часовага аддзела Камянец-Падольскага акруговага суда (створаны ў 1880 г.) таксама мае харектэрнага для свайго часа арла (Узд. 1985, срэбраныя манеты, група XX, XXI. С. 146). Падобны арол на пячатцы №17 міравога суддзі і на датаванай часам утварэння камітэта апекі аб бедных пячатцы № 21.

У канцы 19 ст. на пячатках пачынае ўжывацца шрыфт без засечак, ён харектэрны для рэльефных пячатак-матрыц з-за зразумелай прычыны – пры выразцы метала ў поле вакол будучых літар цяжка пакінуць засечкі і, наадварот, пры выразанні літар лёгка падрэзаць ім засечкі.

Пячаткі імперскіх часоў маюць у большасці памер трох- ці пяцікапеешніка 1867-1916 гг. (28 і 32 мм адпаведна).

Пячатка № 21 Камянец-Падольскага папячыцельскага камітэту аб бедных Імператарскага чалавекалюбівага таварыства створана ў 1884 г. Яна адпавядзе па памерах старым рублям 18 ст. Пятра I, Кацярыны, Ганны Іаанаўны, Іаана III, Лізаветы Пяцроўны і Паўла I (рубель Кацярыны II меншы па памерах).

Недахопы

Скарочаная легенда пячаткі №1, мяркую, не можа раскрывацца як «Ваенны губернатар горада Камянец-Падольскі грамадзянскі губернтар», таму што не было губернатара горада, а быў губернтар губерні. У 1796 г. Туталмін Цімафей Іванавіч адкрыў Падольскае намесніцтва і быў прызначаны генерал-губернатарам (Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6. Кн. 2. Мн., 2003. С. 441). Па іканаграфіі арла пячаткі, якая падобна да манет пач. 19 ст., яна можа быць датавана гэтым часам.

Пячатка № 56 эканоміі графа Лідэрса пры пазначаным маштабе 1:1 мае памер 19 мм. замест паданых у тэксле 27 мм.

Пячатка № 58 падаецца як пячатка мясцечка Уланаў, але на ёй легенда SIGILLUM DOMINII ULLANOW (у тэксле памылкова DOMINI замест DOMINII), г.з. пячатка ўладання ці маёнтка Уланаў. Выява, як і ў іншых выпадках, на жаль, не апісваецца. На думку літоўскага даследчыка Рымшы выява па цэнтру пячаткі – гэта графскі герб Mnішак.

Пячатка № 112 «Для пакетаў Камянец-Падольскай абласной канторы вагонарэмонтных майстэрнъ пры абласным упраўленні мясцовай прамысловасці пад маштабам мае подпіс «Пячаткі імперскага перыяду (1796–1917 гг.)» замест подпісу «Пячаткі савецкага перыяду (1921–1940-я гг. XX ст.)».

Не апісана і не раскрыта легенда ў полі на пячатцы Рашкоўскага мітрапалічага манастыра № 59 грэчаскім літарамі «ΣΒ – ω??» каля франтальнай амаль раставой фігуры з двуперсным благаслаўленнем з німбам і кнігай.

Выява падобна адначасова і на Спаса Уседзяржыцеля тыпу Халкіт (выява ва ўвесь рост, у левай руцэ тримае закрытае Евангелле, а правай благаслаўляе) і на Спаса Вялікага Архіерэя паўфігурнага тыпу (шырокі распрастёртыя прыўзнятывы да гары руکі, пярсты правай могуць быць складзены ў жэсце благаслаўлення). Выява вельмі падобная да іконы Спас Вялікі Архіерэй Мікалай Дзёміна пач. 20 ст. (Припачкін И.А. Иконография господа Иисуса Христа. М., 2001. С. 158). Літары пад цітламі «ΣΒ» могуць быць гіпатэтычна прачытаны як Сын Божы. Напісанне кірылічнага «С» як «Σ» сустракаецца на пячатках 17 ст. (напрыклад, Цітоў А.

Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. Мн., 1993. С. 47 – Слуцкае брацтва Пераўтварэння божага, 1665, С. 105 – Віленскі Свята-Духаў брацкі манастырь, 1643; Цітоў А. Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.). Мн., 1998. С. 237 – Стадубскі магістрат, др. пал. 17 ст.). Але ў кальцавой легендзе пячаткі Рашкоўскага мітрапалічага манастыра ўжываецца ўласна кірылічнае «С».

Можа быць, што правая частка легенды складаецца з літар: от, наш, он. Не выключана, што літары «ѡ?» («ѡНО» ці «ѡНО») узыходзяць да грэчаскага слова ΟѡΝ – Існы́й (Сущий), якое звычайна месціцца на крыжовым німбе. Вядома, што на німбах рускіх ікон паслядоўнасць літар часта мянялася, напрыклад, на ΟѡΝ ці ωON (Припачкин И.А. Иконография господа Иисуса Христа. М., 2001. С. 8).

Сустракаюцца і памылкі карэктуры: пячатка № 13 «центом» замест «центром», пячатка № 72 «Поділької» замест «Подільської».

Вызначэнне «чатырохвугольнік», якое ўжыта аўтарамі пры апісанні, менш дакладна апісвае геаметрычную фігуру, чым тэрмін «прамавугольнік». Маштаб пазначаны каля кожнай пячаткі-матрыцы, але не стандартна «M 1:1», а вельмі нязвыкла «1:1 Маштаб», як надрадковы знак – невялічкім лічбамі вышэй за апорную лінію тэкста і перад словам «маштаб».

Першы каталог

Альбом “Подільскі печаткі кінця XVIII – середині XX ст.” з’яўляецца першым украінскім каталогам матрыц-печатак, якія маюць дачыненне да Украіны. Альбом разам з трохі пазнейшым польскім выданнем украінскіх печатак збору М.Гумоўскага (Perkin V. Katalog pieczęci z ziemi ukraińskich ze zbiorów Professora Mariana Gumowskiego. Warszawa, 2011. – 580 s.) – вялікі падарунак аматарам сферагістыкі. Апісана толькі частка вялікай сферагістычнай калекцыі сучаснага Музею Шарамецьевых. Можна спадзявацца на працяг.

Список опубликованных рецензий

Роздум пра талер і грош: Спасский И. Г. Русские ефимки. Исследование и каталог. Изд. «Наука», Сибирское отделение, 1988 // Спадчына, 1990. № 1. С. 61–63.

Рецензия на книгу Рябцевича В.Н. «Нумизматика Беларуси» [Мн., 1995. 688 с.] // Белорусский банковский бюллетень, 1999. № 39. С. 56–64.

Літва – у мэдалях // Спадчына, 1999. № 3. С. 220–223. (Lietuva medaliuose XVI a.–XX a. pradzia. Vilnius, 1998. 221 p.).

Maria K. Kocińska, Jerzy Maik, Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylnie z wykopalisk w Gdańsku, «Akta Archaeologica Lodziensia», Łódź 2004, Nr 50/2, s. 72 // Biuletyn historii pogranicza, 2008. № 9. S. 95–99.

Рецензия на наиболее полное издание угольных печаток // Нумизматический альманах, 2005. № 1. С. 44–60. (Григорьев Э.А., Машков В.В. Угольные печатки: Каталог знаков учета сырья в металлургической промышленности России XVIII–XX вв. Екатеринбург, 2000. 92 с.).

Трэцяя heraldica Цітова: Цітоў А. Геральдыка беларускіх месцяў (XVI – пачатак XX ст.). Mn., 1998 – 287 с. // Спадчына, 2000. № 5–6. С. 242–254.

Асколкі мінуўшчыны, лічбавы фотаапарат і каляровая паліграфія: Археологическое наследие Беларуси = Archaeological Heritage of Belarus. Mn., 2012. 192 с. // Гістарычны альманах. Т.17. Гародня, 2011. С. 153–159.

Палешукі, тутэйшыя, мясцовыя ды іншыя // Biuletyn historii pogranicza, 2004. № 5. S. 159–167. (Трансфармацыя культуры і грамадства Беларускага Палесся: Мінулае, сучаснасць, перспектывы. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйших навучальных установ 15–16 сакавіка 2002 года. Брэст, 2003. 170 с.).

Lietuva žemėlapiuose = Lithuania on the map, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, t.2. [Vilnius, 1999. 152] // Lietuvos istorijos metraštis 1999 metai. Vilnius, 2000. P. 250–255.

Содержание

От автора	3
*** Нумизматика, сфрагистика, геральдика ***	
Петровские чехи и тинфи: заметки читателя Рябцевич В.Н. Российско-«польские» монетные эмиссии эпохи Петра I. Тольятти, 1995. 310 с.	5
Рассказывает нумизматика Рябцевич В.Н. «Нумизматика Беларуси». Мин., 1995. 688 с.	52
Роздум пра талер і грош Спасский И. Г. Русские ефимки. Исследование и каталог. Новосибирск, 1988. 210 с., 120 табл.	69
Мельникова А.С., Дядченко О.С. Монетные клады: Сводка кладов и сведений о находках [с русскими монетами, поступившими в Государственный Исторический музей после 1966 г.]. М., 1994. 112 с.	73
Григорьев Э.А., Машков В.В. Угольные печатки: Каталог знаков учета сырья в металлургической про- мышленности России XVIII–XX вв. Екатеринбург, 2000. 92 с.	77
Parchimowicz J. Monety Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Szczecin, 2010. 330 s.	96
	325

Kocińska M.K., Maik J. Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku. Łódź, 2004 // Acta Archaeologica Lodzienia Nr 50/2. 72 s.	119
Трэцяя heraldica Цітова Цітой А. Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.). Мн., 1998. 287 с.	130
*** Археология, этнография ***	
Гісторыю Магілёва трэба пісаць і перапісваць наанава Марзалюк І. Магілёў у XII–XVIII стагоддзях. Мн., 1998. 258 с.	144
Няскончаная рэцэнзія Мяцельскі А.А. Старадауні Крычаў: Гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытнасці да канца XVIII ст. Мн., 2003. 167 с.	161
Асколкі мінуўшчыны, лічбавы фотаапарат і каліровая паліграфія: Археологическое наследие Беларуси = Archaeological Heritage of Belarus. Мн., 2012. 192 с.	168
Палешукі, тутэйшыя, мясцовыя ды іншыя Трансфармацыя культуры і грамадства Беларускага Палесся: Мінулае, сучаснасць, перспективы. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйших навучальных установ 15–16 сакавіка 2002 года. Брэст, 2003. 170 с.	178
Некалькі слоў аб кніжцы, якая не мае дачынення да беларускай гісторыі Кульпин Э.С. Золотая Орда: Проблемы генезиса русского государства. М., 2006. 176 с.	195
Праўда і мана пра зялёнага змея Цярохін С.Ф. У фокусе канкрэтнага факта: праўда і мана пра ап'янільныя напіткі. Мн., 1988. 170 с.	220

***** Картография, генеалогия, фалеристика*****

- Lietuva žemėlapiuose = Lithuania on the map / Lietuvos Nacionalinio Muziejaus biblioteka. T.2. [Vilnius, 1999]. 152 p. 225
- Кобрин В.Б. Материалы генеалогии княжеско-боярской аристократии XV–XVI вв. М., 1995. 238 с. 237
- Карпіевіч Д.В. Сістэма ўзнагарод Рэчы Паспалітай. Мн., 1998. 70 с. 239
- Пиа Д. Ордена и медали Третьего рейха. С комментариями Теодора Гладкова / пер. с англ. Т.К.Гладкова. М., 2003. 143 с. 242
- *** CD-, DVD-диски *****
- Компьютерный CD-диск «Библиотека в кармане»: взгляд пользователя. 245
- Компьютерный CD-диск «Шедевры русской классики»: взгляд пользователя 254
- Из Америки с любовью к России (медальерное искусство в справочниках на CD-диске) 259
- Электронный Георгий Михайлович 261
- Электронная версия Метрики
Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522–1552). 28/28 265
- Электронный каталог изображений Козьянковского клада арабских куфических дирхамов IX–X веков из музеиного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника – 7,62 Гб

Козьянковский клад арабских куфических дирхамов IX–X веков из музеиного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Полоцк, 2011. 40 с.	268
*** История ***	
Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech: wymiana czy reprodukcja? Warszawa, 1995. 207 s.	273
Historia: Piśmo młodych historyków. R.5: 1997, Nr 2. Kraków-Warszawa. S. 179–353	277
Моладзь Берасцейшчыны: Зборнік студэнцкіх навуковых прац. Брэст, 1998. 126 с.	279
Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 21. Гісторыя, культурапалія, мастацтвазнаўства: Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г.). Мн., 2001. 362 с.	281
«Žydų klausimas» Lietuvoje XIX a viduryje / Lietuvos istorijos institutas; [sudare Vladas Sirutavičius, Danus Staliūnas]. Vilnius, 2004. 188 p.	282
Еврейские политические партии в Российской Империи и Советском Союзе: Каталог выставки / Сост. А.В.Симонова, И.В.Очеретнюк = Jevish Parties in the Russian Empire and the Soviet Union: Exhibition catalogue / Comp. by Anna V. Simonova, Irina V. Ocheretnyuk. M., 2003. 64 с.	283

***** Нумизматика *****

Ivanauskas E. Kulautuvos lobiai. Vilnius, 1997. 46 p.	286
Готовь сани летом (Lietuvos auksines monetos XVI–XVII a. / Sudarytojas V.Aleksiejunas.Vilnius, 1998)	290
Носовский Г.В., Фоменко А.Т. Русская история в монетах // Носовский Г.В., Фоменко А.Т. Империя: Русь, Турция, Китай, Европа, Египет. Новая математическая хронология древности. Гл. V. М., 1999. С. 134–152	291
Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspólnota dziejów – Białoruś-Litwa-Łotwa-Polska-Ukraina: Supraśl 7-9.IX.2000. Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Warszawa, 2000. 252 s.	293
Нумизматический сборник 2003: Памяти Алексея Андреевича Быкова (1896–1977). Санкт-Петербург, 2003. 262 с.	296
Нумизматический сборник ГИМ. Т.XVI / Труды ГИМ. Вып.138. М., 2003. 424 с.	297
Szłapiński W., Bielopolski S. Monety koronne Jana Kazimierza, bite w mennicach zarządzanych przez Andrzeja i Tomasza Tymfów w latach 1662–1667 (przypisanie do poszczególnych mennic). Lwów, 2003. 87 s.	299
Львівські нумізматичні записки. 2004, № 1. 52 с.	301
Нумізматика і фалеристика. 2004, № 1. 48 с.	302
Денежные реформы в России: История и современность. Сборник статей. М., 2004. 280 с.	302
	329

- Douchis R.J., Ivanauskas E. Pocket catalogue of Lithuanian coins / Kišeninis lietuviškų monetų katalogas / Kieszonkowy katalog monet litewskich / Кішэнны каталог літоўскіх манет / Карманнýй каталог литовских монет 1386–1938. Kaunas, 2004. 108 p. 305
- Lietuvos muziejuų rinkiniai. VII mokslinė konferencija lituanistika muziejuose: Faktai, sampratos, procesai skirta lietuviškos spaudos atgavimo 100-mečiui paminēti = Collections of lithuanian museums. Lithuanistics in the museums: Facts, concepts, processes The 7th scientific conference, dedicated to the centenary of comeback of Lithuanian press. Kaunas, 2004. 88 p. 307
- Numizmatika. T. 2–3. Metraštis 2001–2002. Vilnius, 2005. 382 p. 308
- Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2005. 240 с. 309
- Austrian Money History = Austrijas naudas vēsture. Vienna, 2007. 84 p. 310
- Dr. phil Antona Buhholca Baltijas monētu un medaļu kolekcijas katalogs sastādījis Heinrihs Johumsens = Katalog der Sammlung baltischer Münzen und Medaillen von Dr. phil. Anton Buchholtz nach der Zusammestellung von Heinrich Jochumsen. Rīga, 2011. 315 lpp. 311

***** Бонистика *****

- Kharitonov D. Jewish Paper Money in Russia: Catalogue = Харитонов Д. Бумажные деньги еврейских общин в России: Каталог. S.l., 2003. 136 p. 314

- Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–2003 гг.). Т.3. Боны стран СНГ и Прибалтики (Paper money of CIS and Baltic States). 3-е переиздание, дополненное и переработанное. К., 2005. 434 с. 315

***** Медальерство, сфрагистика *****

- Lietuva medaliuose XVI a. – XX a. pradzia. Vilnius, 1998. 221 p. 316

- Подільські печатки кінця XVIII – середині ХХ ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). Київ, 2010. 268 с. 318

- Список опубликованных рецензий 324

Научное издание

НЕНУЖНЫЕ РЕЦЕНЗИИ

Синчук Иван Иванович

На русском, белорусском языках

Редактор белорусского текста С. В. Хоревский

Редактор русского текста А. И. Крюгер

Дизайн обложки Д. Н. Козлова

Компьютерная верстка Х. И. Синчук

Подписано в печать 22.12.2015. Формат 60x84¹/16.

Гарнитура Таймс. Цифровая печать.

Усл. печ. л. 19,3. Уч.-изд. л. 15,6.

Тираж 200 экз. Заказ 634.

Полиграфическое исполнение:
государственное учреждение «Национальная библиотека Беларусь».

Свидетельство о государственной регистрации издателя, изготовителя,
распространителя печатных изданий № 1/398 от 02.07.2014.

Свидетельство о государственной регистрации издателя, изготовителя,
распространителя печатных изданий № 2/157 от 02.07.2014.

Пр. Независимости, 116, 220114, Минск.
Тел. (+375 17) 293 27 68. E-mail: edit@nlb.by.